

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/11–12. szám

KODOLÁNYI GYULA	Évfordulós gondolatok a szerethető államférfiről	3
JESZENSZKY GÉZA	Politikai levelezésem Antall József miniszterelnökkel	8
JUHÁSZ ELŐD	Kilencvenen túl – beszélgetés Vásáry Tamással	23
GUITMAN BARNABÁS	Gelsei Biró Zoltán, egy jellegzetes hadivak története	34
KIMMEL MÁTÉ	Szekfű Gyula és a parasztság – <i>A paraszti társadalom leírásai a Három nemzedékben és a korabeli társadalomtudományban</i>	44
PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS	Az el nem mondott örökség – <i>A magyar ellenforradalom meghatározásáról és kortárs történeti narratívájáról</i> – Második rész	53
GECSE GÉZA	A magyarok és az orosz jegesmedve	71
S. KIRÁLY BÉLA	A neoliberais újbaloldal „szalonképes” rasszizmusáról	83
BERZEVICZY KLÁRA – LŐKÖS PÉTER	A katedra és a pergamenek vonzásában – <i>Beszélgetés Vizkelety Andrással</i>	91
FILEP TAMÁS GUSZTÁV	Egy liberális, aki reakciónak nevezte magát – <i>Emléksorok Miskolcgy Ambrusról</i>	97

1% metafizika

SZEKFŰ GYULA	A harmadik nemzedék	108
--------------	---------------------	-----

Körkép

ELEK TIBOR	Az irodalomtörténész Grendel Lajosról	111
BÁGER GUSZTÁV	Az euróval kapcsolatos terv és remény egy konferencia tükrében	116
POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS	Molnár Tamás pályarajza és filozófiájának alapelvei	121
LUDMANN MIHÁLY	A városegyesítés korának építésze: Weber Antal	124
TÓTH KLÁRA	Politikailag fogyatékos	129
SZERZŐINK		133

A fedélen az Isztambuli Antifonále iniciáléja karácsony vigíliáján (19r).

KODOLÁNYI GYULA

ÉVFORDULÓS GONDOLATOK A SZERETHETŐ ÁLLAMFÉRFIRŐL

Harminc éve hagyott itt bennünket Antall József – és első gondolatom róla most, az emlékezés megrendült pillanatában, s az idő máskor oly elidegenítő távlatából is az, hogy mennyire szeretetre méltó ember volt. Ez az emlék nem halványult, nem kopott meg bennem. Talán erősebb, mint valaha. Hogyan függött össze ez a szeretetreméltóság személyiségével, és hogyan mutatkozott meg ez a személyiség politikusi alkatában?

2013-ban felkértek egy előadásra Antall József politikusi alkatáról. Az előadást végül nem tudtam megtartani, és az írás is befejezetlen maradt. Addig jutottam el, hogy felsoroltam az államférfi Antall által kiemelt ismérveit Kornis Gyula *Az államférfi* című klasszikus könyvéből.¹ Elismétlem most azt a részletet és a felvezető bekezdéseket is, mielőtt tovább keresném a választ a fenti kérdésre.

*

Ismeretes, hogy az ifjabb Antallnak édesapja élete meghatározó alakja lett, szülő, mester és barát egyben. A családi örökségben azonban sejtetően ugyanilyen fontossága volt az édesanyjának, érzelmi gazdagságának és erkölcsi igényességének. Idős koráig volt szeretet- és ihletforrása. Már miniszterelnökként vesztette és – nyugodtan mondhatjuk – siratta el távol a nyilvánosságtól.

Nyilván az idősebb Antall adhatta fia kezébe az említett Kornis Gyula-könyvet is. A könyv nagy hatást gyakorolt a jövődő miniszterelnök gondolkodására. Amikor a Századvég politikai akadémia meghívja, hogy tartson előadást az államférfiúi művészetről és mesterségről, Antall – megjegyezve, hogy a könyv néhány tekintetben elavult már – válogatást sorol fel a hallgatóságnak a könyv fejezetcímeiből. Ily módon jó harminc elemből álló lista adódik ki ebben az 1991. decemberi előadásban – nyilván éppen azon kvalitásoké, amelyeket a maga szempontjából Antall a gyakorlatban fontosnak, művelendőnek tartott.

Egy pillantást még érdemes rászánni az előadás színhelyére: a Századvég Politikai Akadémia annak a Fidesznek volt az intézménye, amelynek képviselői akkoriban rendszeresen ádázul támadták a Parlamentben Antall

¹ „Antall József hagyatéka, 1993–2013”, in Cservák Csaba–Hoppál K. Bulcsú: *Antall József, a rendszer-változtató miniszterelnök*. Budapest, 2015, L'Harmattan /Libri Pro Publico Bono 1/.

és kormánya intézkedéseit. Megkockáztatom: Antall éppen ezért is vállalta el a meghívást. Mert közvetlenül, személyesen akart szólni a jövő nemzedék formálódó politikusaihoz – és mert politikai credója szerint *integráló* államférfi volt, aki – őrá igaz a közhely – az egész nemzetben gondolkodott.

És ezzel mindjárt elérkeztünk az államférfi egyik fontos tulajdonságához, képességéhez, amelyet nyugodtan vehetünk előre a tárgyalandó listán. Integráló, a nemzetet egésznek tekintő államférfiként szólal meg Antall akkor is, amikor az 1991–1992-es tanév hivatalos megnyitóbeszédét a Pápai Református Kollégiumban tartja. A beszédben elmondja egy friss élményét, amely II. János Pál pápa, Karol Wojtyła épp lezajlott magyarországi látogatását előzte meg. Így idézi fel nyári Castel Gandolfo-i látogatását a pápánál:

„Amikor a magyar katolikus egyházzal beszéltem, akkor azt mondtam – régi szokásom, hogy mindenhol egyformán beszélek –, hogy (...) a lengyel kultúrát katolicizmusa határozza meg. A magyar szellemiséget az határozza meg, hogy Magyarország egyszerre katolikus és protestáns ország. Mégpedig a kálvinizmus, az a nagyobbik, a legnagyobb protestáns történeti egyház, amelyik olyan mély gyökeret vert a magyar szellemiségben, amely nélkül nincs Magyarország.

Úgy érzem, ez a pápalátogatás különleges és korszakos jelentőségű volt abban az értelemben, hogy a római pápa elment a »kálvinista Rómába«, Debrecenbe, majd pedig koszorút helyezett el a gályarabok emlékművén. Ezzel lezárult valami, és egy új kezdődött a katolicizmus és a protestantizmus, a kálvinizmus viszonyában.”²

Eddig az idézet, amelyet némileg rövidítettem. Jellegzetes, hogy Antall külön nem említi, de természetesen következik a mondottakból, hogy a pápa debreceni látogatásának ötlete az ő (és Jeszenszky Géza) fejében fogalmazódott meg, s hogy ennek az ötletnek ő meg tudta nyerni a pápát, mint ahogy annyi más híres közszereplőt nyert meg ötleteinek négy szemközti, bizalmas tárgyalásain.

Tovább rostálva a harminc követelményt, témát, illetve gondolatot, amelyet Antall Kornis listájáról választott a Századvég Akadémia hallgatóinak, a következőket tartom találóknak Antall-lal kapcsolatban:

- az államférfi nem politikus,
- az államférfi és a történelem,
- az államférfi étosza és lelki alkata,
- a hivatástudat,
- a szabadságeszmény, a nemzeti eszmény, a gazdasági eszmény, a szociális eszmény szerepe,

² Antall József: *Modell és valóság II.* Budapest, 1994, Athenaeum Nyomda Rt., 192–193.

- az akarat mint az államférfi egyéniségének domináns eleme,
- politika és világnézet,
- felelősség és demokrácia,
- az államférfi sugalmazó ereje, a szó hatalma,
- az államférfi lélekbölcsessége, vagyis a politikai intuíció és az emberismeret,
- az államférfi mint a kiegyezés művésze,
- a nemzeti lélek ismerete,
- a pártlélek ismerete,
- a valóságérzék lelki mozzanatai.

Ne higgyük, hogy ez a lista a tudósi, tanári pedantéria terméke – s azt sem, hogy Antall egyetemi tanmenetnek tekintette. Antall számára a politika élő dolog volt, amelyben a hagyományozott tudás és a lélek együtt kell működjön. Így fogalmazza meg ezt a Századvég Politikai Akadémia hallgatóinak: „hivatásként kell a politikát űzni, de mesterségbeli tudással. De a hivatást nem helyettesíti a legnagyobb mesterségbeli tudás sem. Mert akiben nincs politikai hit, nincs politikusi hivatás, az sok minden lehet, de soha (...) igazi politikus nem lesz.”³

Kornis könyve egy karakteres, drámai összeomlással végződő történelmi korszak klasszikus gyümölcse volt, s a teljes európai és magyar hagyomány sarkalatos politikai értékeit szűrte le aktuális összefüggésekben – az örök érvényű filozófiai és lélektani elvek mellett, mint láttuk, olyan modern kritériumok szerepeltek benne, mint a demokrácia, a pártélet szerepe és a szociális érzékenység.

Még közelebb lépve az élethez, nézzük meg az érem másik oldalát, hiszen Antall nem pusztán a fenti elvek szerint előregyártott politikus volt, ahogy esetleg képzelhetnénk, aki édesapja, id. Antall József pedagógiai műhelyéből lépett elő. Nem is valamiféle pedáns történelemtanár, ahogy sok ellenfele igyekezett feltüntetni, hanem modern, reneszánsz és archaikus ember egyaránt, minden ízében, aki teljességében élte át a hétköznapi és az utca emberének szenvedélyeit, örömeit, gondjait és fájdalmait is.

Való igaz, édesapja önfegyelemre és a fájdalmak rezenéstelen elviselésére nevelte őt, valamilyen spártai eszmény szerint. S ő maga is azt írta végrendeletszerű levelében politikustársai belső körének, a kölni operációra, s meglehetősen, a halálára készülve 1993-ban, hogy őt katonának nevelték. De az érem másik oldala az, hogy a „szigorú” apa egész embermentő pályáján gyomorbetegséggel küzdött, fia pedig párját rit-

³ Uo. 239.

kítóan empátikus lény lett, aki az esztétikumra – a szépségre – és az élet „irracionális” gazdagságára antennák sokaságával figyelt.

A miniszterelnök Oskó Judittal folytatott életút-beszélgetése 50–53. és 60–63. oldalain mutatja meg személyiségének ezt a másik nézetét – ami, tanúsíthatom, épp oly jelentőséggel játszott bele államférfiúi működésébe, mint a fentebb Kornis által felsorolt váz elemei. A gyakorló államférfi az emberség és a maiság véráramaival hálózta be az elvont szerkezetet.

A Semmelweis Orvostörténeti Múzeum és Könyvtár volt igazgatójaként ezt mondta: „az orvostörténeti muzeológiában az orvostudomány és a művészetek, a gyógyszerészet és a művészetek kapcsolata annyira egyenrangúvá vált, hogy a működésem alatt nem volt, s ma sincs olyan kongresszus, ahol ezeknek ne lettek volna külön szekciói”.

De sosem volt az elefántcsonttorony értelmiségije. Jellegzetes ön-íroniával beszélt diákoknak, már poltikusként, a tudás helyéről: „mondtam gyerekeknek, – hogy bíztassam őket a tanulásra –: a felületes műveltség csak miniszterelnöknek jó. (...) Azért kell *valamiből mindent tudni* – ahogy Deák Ferenc mondta –, hogy tisztában legyünk azzal, mit jelent a tudás. A másik oldalon meg tényleg *mindenből kell valamit tudni*, hogy az embernek áttekintése legyen.” (51–52.)

Gondolkodásának önjellemzését így folytatta: „Szellemi értelemben azt is lehet mondani, hogy szertelen voltam. Éjjel-nappal éjszakákig írtam, 14 éves koromban megírtam az egyetlen lófajta-lexikont” (60.) „A sokoldalú érdeklődés tehát úgy értelmezendő, hogy volt idő, amikor mindenből valamit érzékelttem” – mondja egy oldallal később kissé pontatlanul fogalmazva, ami nyilván úgy értendő, hogy az idők során változó figyelmének, kíváncsiságának köszönhetően „mindenben” elmélyedett egy kicsit az emberi világból. Az eredménye ennek az a széleskörű általános tudás volt, amelyet joggal neveztem az imént reneszánsznak, és ami igen fontos – ebben a tudáselemeknek nemcsak rendjük és helyük volt, de hirtelen tudott köztük váratlan kapcsolatokat teremteni. Ez volt a titka bámulatos problémamegoldó fantáziájának. Mert akár tudott, akár nem, Ludwig von Bertalanffynak éppen az ötvenes években betörő rendszerelméletéről és Carl Gustav Jung szinkronia-elméletéről, Antall mindig hatalmas négydimenziós mezőben látott mindent, ahol egyszerre, egymástól távol játszódnak le dolgok, amelyeknek jelentése, hatása egy pillanatban váratlanul találkozik. Mindegy is, hiszen mindkét elméletben ősi tudás szólalt meg, a 19. századi determinizmuson túllépő formában.

Ennek a különleges szellemi térlátásának tudatában volt, és ez volt az egyik oka annak, hogy azt mondta, az ember egyrészt racionális, másrészt irracionális lény: „a történelmi változásokban legalább olyan súllyal jelentkezik az irracionális elemek”. (52.) Példának ezt említi: „Ha a 30-as években például valaki azt vizsgálta, hogy Amerika izoláltan külön áll

Európától a világháború óta, a Szovjetunió a maga bajával van elfoglalva, vitathatatlan lehetett számára, hogy a németek, az olaszok és a japánok, a három tengelyhatalom meghatározó a világban.” És valóban, vitathatatlan is volt ez a „tény” a politikusok többsége előtt – a ritka kivételek közé tartozott például Teleki Pál miniszterelnök, és külügyi bizalmasa, Szent-Iványi Domokos – s az utóbbi lett a fiatal Antall tanítómestere a külpolitikában 1945–1946-ban, amikor feljárt Antallék legendás lakására, a kiscsárdák boszorkánykonyhájába a Ferenciek terén.

Antallnak ez a különleges ismeretekkel párosult szellemi térlátása volt az, amelynek akár rögtönzött színporkái is elbűvölték politikus beszédpartnereit. Ezért tudta pontosan megmondani kritikus pillanatokban a világ vezetőinek, Bushnak, Clintonnak, Gorbacsovna, Thatchernek és Mitterrand-nak, hogy mi a helyes lépés, hogy merre fognak haladni a dolgok. Ezért volt kiváltság munkatársaként dolgozni vele.

Amikor valaki megkérdezte tőlem, miért oly kedvesek számomra az Antall-élmények, azt válaszoltam: „Azt éltem át vele újra meg újra, hogy micsoda élmény egy nagyon okos emberrel együtt dolgozni, aki mindent azonnal felfog, s aki ráadásul úgy bánik veled, mintha te is ugyanolyan okos volnál, mint ő.” S tegyük hozzá ehhez érzelmi intelligenciáját is – mert nem minden zseni kellemes barát, vannak köztük önhitt, érdes, kiégett vagy lelkiileg sérült emberek is. Antall kedvessége annak a lelki finomságnak volt kisugárzása, amit az ógörög filozófusok mindenképp becsültek.

Ezzel a kifinomultsággal bölcsesség párosult, ami az iménti gondolatában is ott rejlik, az ember irracionálisáról. Ez a bölcsesség is vonzó volt, a gyengeségeink, a jó és káros szenvedélyeink megértése. Az irracionális nem rossz: hanem rossz is, de jó és nélkülözhetetlen is. Nagy segítségére volt ez a bölcsesség a politikában oly gyakori emberi visszasságok elviselésében, a hiúság, a bosszú, a rivalizálás, az önzés, a tórdöfések, az álnok törleszkedés világában. Hogyan vagy képes végighallgatni mindezt ilyen higgadtan? – kérdeztem tőle, amikor kijött egy parlamenti vitaülésről, ahol a hazugságoktól a becsületsértésekig mindent el kellett viseljen. Ez a dolog, a kötelességem, felelte nyugodtan, és nem foglalkozott vele tovább. Volt mindehhez humorérzéke is – fel tudta úgy is fogni a parlament retorikai mutatványait, mint színpadi komédiát vagy cirkuszi előadást.

Hogy hogyan működtek mindezek a tulajdonságok, képességek és eszmények Antall munkásságában, a teljesség igényével csak egy egész könyvben lehet bemutatni, s abban sem hiánytalanul – erre tettem mostanában kísérletet, dokumentumok tanúságával és saját emlékeim átadásával, a halála 30. évfordulójára elkészült új könyvemben.¹

¹ *Antall Józseffel a világszínpadon. A mozgalmaktól a szuverenitásig. Dokumentumok, emlékezések, elemzések.* Budapest, 2023, Batthyány Lajos Alapítvány.

JESZENSZKY GÉZA

POLITIKAI LEVELEZÉSEM ANTALL JÓZSEF MINISZTERELNÖKKEL

Még a rendszerváltozás küszöbének lázas, izgalmas hónapjaiban, az MDF hőskorában, a „daliás idők”-ben sem törekedtem a külügyminiszteri tisztség elnyerésére. A történelmi pályát tekintetem hivatásomnak, hiányzott belőlem a nyilvános szereplés kedvelése és az ehhez szükséges alkat. A kijelölt miniszterelnök e kiemelten bizalmi poszt betöltésére 1990 április közepén kért föl. Döntése nem az egykori középiskolai tanítványnak, és nem is a hozzá igen közel álló unokahúga férjének szólt, hanem a modernkori történelem és a nemzetközi kapcsolatok tanárának, az angolul beszélő országok jó ismerőjének, nem utolsó sorban pedig a Kárpát-medencét bejáró, a határontúli magyarok ügye iránt elkötelezett, az ott feltűnő politikusokkal több esetben régóta baráti kapcsolatban álló kisebbségvédőnek. Ebből azonban nem az következett, amit egykori ellenfeleink előszeretettel sugalltak, hogy a miniszterelnök külpolitikája mintegy kézvezérelt volt, hogy én csak végrehajtója voltam a kormányfő utasításainak. Antall József hihetetlen munkabírással dolgozott, belpolitikai kötelezettségei mellett a külpolitikai eseményeket és folyamatokat is kiemelt figyelemmel kísérte. Az elvek és a teendők tekintetében nem volt szükségem irányításra, utasításra, hiszen 15 éves korom óta szoros kapcsolatban álltam Antallal, szándékaink benne voltak a kormányprogramban és gondolatvilágunkban. Ami egyeztetést igényelt, az jobbra a kiépített kormányzati, „K”-telefonon történt, zömmel késő esti, éjszakai beszélgetésekben, illetve a közös külföldi utak során.

A miniszterelnök kormánya tagjaival hivatalosan, levél formájában is érintkezett. (Szokta volt mondani, hogy Magyarországon III. Béla király bevezette az írásbeliséget, és ezt nem helyettesíti a szóbeliség, a telefon.) A levelek általában „Tisztelt Miniszter Úr” megszólítással, önöző formában születtek meg. Stílusuk alapján megállapítható, hogy ezeket a kormányfő általában maga fogalmazta meg és diktálta le, vagy szóbeli utasításai alapján készítette el belső munkatársa. A tisztázatot (körlevelek esetében is) személyesen írta alá, nem használt aláírási pecsétet. Velem (is) folytatott levelezése szakkérdéseket ritkán érintett, inkább a kormányzati munkáról, ritkábban a belpolitikáról szólt. E levelek fölidézése is igazolja, hogy miközben a kormányfő a napi operatív ügyekben nem szólt bele, és minden minisztere szuverén módon vezette tár-

*Az Országgyűlés ülése, balra Antall József miniszterelnök (1991).
(Fortepan / Szigetváry Zsolt)*

cáját, figyelme mégis mindenre kiterjedt, milyen nagy súlyt helyezett a kormányzati munka jó megszervezésére.

Mindenek elé helyezte a miniszterelnök a kormány stabilitását, a kormánykoalíció együtt tartását, az Országgyűlés és a kormány közötti szoros viszonyt. Erre már a ciklus kezdetén fölhívta a kormánytagok figyelmét: „A kormányzat előtt álló rendkívüli – mondhatom történelmi – feladatok megoldása elengedhetetlenné teszi a Parlament és a kormány fokozott együttműködését. Ennek hiányában nem számíthatunk sikerrel a Parlament támogatására, így megalapozott kormányzati céljaink sem kapják meg a kellő megértést.”² Alapvető igénye volt, hogy a tárca (a miniszter vagy a politikai államtitkár) „folyamatosan és szervezetten” legyen jelen mind a Parlament plenáris, mind a bizottsági ülésein, távolmaradás külföldi út esetén csak a miniszterelnök engedélyével lehetséges. Fontos, hogy „a miniszterek és a politikai államtitkárok intenzíven bekapcsolódjanak a parlamenti pártfrakciók munkájába”,

² Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1990. november 12. MeT-3081/1990. Valamennyi hivatkozott irat megtalálható saját dokumentum-gyűjteményemben. Ha van jelzet, iktatási szám, akkor azt is megadom.

nemcsak a koalíciós pártokéba, de indokoltnak tartom „az ellenzéki parlamenti frakciókkal való korrekt, tárgyyszerű és folyamatos kapcsolattartást is”. Mint fogalmazott: „Elvárom, hogy miniszter úr átérezve kötelezettségei súlyát, ennek megfelelően cselekedjék.”³

A kormányfő nagy súlyt helyezett az államapparátus precíz működésére, a határidők betartására. A politikai élet akkori szereplői számára emlékezetes, hogy az 1992. évi költségvetést éles viták és az éjszakákba nyúló ülések után 1991. december 31-én néhány órával éjfél előtt fogadta el az országgyűlés. A miniszterelnök kritikusan értékelte a történeteket, hangsúlyozva, hogy az nem ismétlődhet meg. „Súlyos felelősség terheli alkotmányjogilag a pénzügyminisztert [Kupa Mihályt], vele a Pénzügyminisztérium apparátusát. De ez a felelősség kiterjed az egész Kormányra, mert a költségvetési egyeztetéséknél a határidők figyelmen kívül hagyása valamennyi kormány szervnél érvényesült, és az előzetes viták lezárására az egyes miniszterek sem tették meg a szükséges lépéseket saját apparátusuk irányításában. Hasonlóan a határidők folyamatos megsértése körébe tartozik az 1992. január 23-án tárgyalt 3. napirendi pont (az államigazgatási feladat- és hatáskörök, köztársasági megbízottak, önkormányzatok stb. vonatkozásában), amelynek a határnapja egybeesett a Minisztertanács ülésének a határnapjával. Tarthatatlan, hogy egy ilyen, nyolc minisztert közvetlenül érintő jogszabálytervezet ilyen későn és ilyen formában kerüljön a Kormány elé. A leghatározottabban felhívom Miniszter Úr figyelmét, hogy a saját és a kormányzat területén a határidőket megtartani és megtartatni szíveskedjék. Rá kell kényszeríteni a minisztériumi apparátust a pontos és felelősségteljes munkavégzésre, amiért az alkotmányjogi és politikai felelősség Miniszter Urat terheli. [...] Úgy vélem, hogy a kormányzati munka megszilárdítása, az ország helyzete kötelességemmé teszi a fentiek leírását, a rendkívüli felelősség hangsúlyozását, a miniszterek és a politikai államtitkárok példamutató magatartását. Feladatunkat hivatástudatból és politikai miszsióként vállaltuk, ezért megköszönöm áldozatos munkájukat és kérem a fentiek megtartását.”⁴

Visszatérő téma volt a miniszterek és politikai államtitkárok parlamenti jelenléte, és emellett a minisztériumi apparátusok jó működésének a biztosítása. Különösen a külföldi utazások összehangolását kérte a kormányfő. „...kénytelen vagyok a miniszterek, a politikai és a közigazgatási államtitkárok esetében előzetes hozzájárulásomhoz kötni a kiutazásokat, megegyezően a külföldi és a régi magyar kormányzati szo-

³ Uo.

⁴ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1992. január 24. Bizalmas!

kásokkal. A miniszterek közvetlenül, az államtitkárok a miniszter javaslatával küldjék be hozzám a külföldi utazásokra vonatkozó kérésüket jóváhagyásra. Ez vonatkozik a hivatalos, félhivatalos kiküldetésekre, külföldi meghívások alapján tett látogatásokra (előadások tartására stb.) egyaránt.”⁵ (A gyakorlatban ez a rendszer betarthatatlannak bizonyult.)

A miniszter helyettesítése máskor is fölmerült. Szabadság, külföld kiküldetés, vagy egyén tartós akadályoztatás esetén csak egy másik, erre kijelölt miniszter helyettesíthette.⁶ „A kormányzati munkában történő helyettesítés érdekében a miniszter eltávozása előtt a szükséges mértékben ismertesse meg az őt helyettesítő miniszterrel azokat az ügyeket, amelyekben távolléte idején előreláthatólag intézkedés szükséges. A kormányülések várható napirendi pontjait illetően álláspontjáról tájékoztassa minisztertársát, hogy az a vitában és a szavazáskor képviselhesse ezt az álláspontot. A minisztérium apparátusa ugyancsak adja meg a szükséges segítséget a helyettesítő miniszternek. A távollét idején a helyettesítő miniszter és a távollévő miniszter politikai államtitkára egymással együttműködve intézzék az ügyeket.”⁷

A Horvátország számára 1990 őszén szállított 10 000 géppisztoly ügyében a belgrádi kormány által keltett indokolatlan hisztéria és annak az ellenzék részéről történt támogatása folytán „A haditechnikai eszközök külkereskedelmi forgalmának engedélyezése, a szükséges döntések meghozatala” érdekében a 48/1991. (III. 27.) Kormányrendelet Tárcaközi Bizottságot hozott létre. „Ismereteim szerint a Bizottság folyamatos működését nehezíti, hogy egyre gyakrabban fordul elő valamely tárca vezetőjének, vagy őt helyettesítő képviselőjének akadályoztatása miatt az előre egyeztetett ülés elnapolása. Nyomatékosan kérem Miniszter Urat a hivatkozott kormányrendeletben foglaltak betartására. Kérem, hogy a Bizottság folyamatos működéséhez saját, akadályoztatása esetén elsősorban a tárca politikai államtitkára részvételét biztosítsa.”⁸

Más esetekben is nehézséget okozott egy-egy tárca nem megfelelő képviselete egy-egy országgyűlési bizottságban. Ezt nekem személyesen is szóvá tette a miniszterelnök. „Az ENSZ Békefenntartó Erőkkel foglalkozó országgyűlési határozat előterjesztésével kapcsolatban a Külügyi

⁵ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1992. január 28. Szigorúan bizalmas!

⁶ A miniszterek helyettesítési rendjének átmeneti szabályozásáról szóló 1/1990. (VIII. 28.) ME rendelet szerint a kormányülésen „a külügyminisztert dr. Mádl Ferenc tárca nélküli miniszter” helyettesíti. A 4/1992. (VII. 29.) ME rendelet viszont úgy rendelkezett, hogy „a külügyminisztert a művelődési és közoktatási miniszter” helyettesíti. (Ezek szerint kezdetben Mádl Ferenc, majd Andrásfalvy Bertalan, 1993. február 23-tól ismét Mádl Ferenc volt a miniszteri helyettesem.) Ezúton is köszönetemet fejezem ki az akkori szabályozás bemutatásáért dr. Kajdi Józsefnek, a Miniszterelnökséget irányító államtitkárnak.

⁷ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1992. július 22. 1302/VIII/1992.

⁸ Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1992. november 30.

és a Honvédelmi Bizottság együttes ülésén a Külügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium megbízottai eltérően nyilatkoztak a kormány állásfoglalásáról az »állomásoztatás« kérdésében. Nem álltak ki az Országgyűlés által végül is elfogadott és megalapozott kormányzati előterjesztés mellett. A két bizottság közös előadója (Hegedüs István) az ő állásfoglalásukra is hivatkozva javasolta a módosítás elfogadását. Tarthatatlannak tekintem azt, hogy ilyen súlyú alkotmányjogi-, nemzetközi jogi és külpolitikai kérdésben a tárcák nem képviseltetik magukat legalább politikai államtitkári vagy közigazgatási államtitkári (végső esetben h. államtitkári) szinten. Továbbá hogyan lehetséges a kormány állásfoglalása ismeretének hiánya, illetve az azzal történt ellentétes állásfoglalás? Csak megjegyzem, hogy Annus Antal altábornagy, közigazgatási államtitkár jelen volt a Minisztertanácson, amikor ebben a kérdésben az alkotmányjogilag és katonailag egyaránt megalapozott állásfoglalást tettük. Kérem mindkét tanulság levonását és szíves tájékoztatását a történetekről.”⁹ Válaszomban megírtam, hogy „Katona államtitkár úr más irányú kötelezettsége folytán nem vett részt az ülésen, és így [...] a helyettes államtitkári terület megbízott vezetője, Endreffy Miklós, egyben az érintett főosztály [Nemzetközi Jogi] vezetője képviselte minisztériumunkat. Ő érthető módon nem rendelkezett azokkal az információkkal, amelyekkel lényegében csak a csütörtöki kormányülés résztvevői rendelkeztek. Így véleményem szerint is az ülésen résztvevő Annus Antal altábornagy úr, államtitkár, volt abban a helyzetben, hogy a kormány álláspontját a leghatékonyabban képviselje.”¹⁰ Ez a levélváltás is demonstrálja, hogy a miniszterelnök mennyire figyelt a parlamentarizmus szigorú érvényesülésére és az alkotmányosság követelményeire.

A sajtókapcsolatokat és a közvélemény hiteles tájékoztatását is igen fontosnak tartotta a kormányfő. „Kérem Önt, szíveskedjék különös figyelmet fordítani a minisztériumi sajtóosztályra, amelynek egyik fő feladata a miniszter, politikai államtitkár folyamatos tájékoztatása, különös tekintettel a Kormányt, a tárcát érintő sajtóvisszhangokra, az azokra történő – szükség szerinti – reagálásra. Kérem továbbá minden minisztériumban a sajtószóvivő kijelölését 1990. szeptember 24-i határidővel, és erről a kormányzóvivő közvetlen tájékoztatását, akinek ezt követően össze kell hívnia a szóvivőket. A szóvivőnek természetesen nem kell újságírónak lennie, hanem arra alkalmas – a minisztérium feladatkörét jól ismerő – tájékozott szakembernek, aki a sajtóval való érintkezésre alkalmas.”¹¹

⁹ Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1992. március 3.

¹⁰ Jeszenszky külügyminiszter Antall miniszterelnöknek, 1992. március 9.

¹¹ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1990. szeptember 19. Én megtaláltam az ideális

Osztvá a miniszterelnöknek a tájékoztató munkával kapcsolatos fel-fogását, javaslatot tettem az idegen nyelvű lapkiadás átfogó és hosszú távú rendezésére. Hangsúlyoztam annak a fontosságát, „hogy külföldi partnereink, a nemzetközi sajtó és közvélemény folyamatos és érdemi tájékoztatást kapjon a magyarországi rendszerváltozásról, az új Magyarország életéről, az Országgyűlés és a kormány munkájáról és törekvéseiről”. Vállaltam, hogy ameddig ez nem valósul meg kormány-szinten, saját minisztériumom elvégzi az idegen nyelvű lapkiadással kapcsolatos feladatokat.¹² Igen szűk költségvetésünkből létrehoztam a *The Hungarian Observer* havilapot, mely jó külsővel és értékes tartalom-mal, a propagandát mellőzve működött az 1994-es kormányváltásig.

Antall leszögezte, hogy „az egyes minisztériumokon belül a tájékoztatási, nyilvánossági munka koordinálását, a minisztérium sajtótevékenységének irányítását a parlamenti-politikai államtitkárok felada-tának tekintem. A nyilvánosság előtt megjelenő kormányzati munka áttekintése során tudomásomra jutott, hogy ez több minisztériumban nem így van [...]. A nem kellőképpen koordinált tájékoztatási munka már több alkalommal keltett zavart a Kormány egészének munkájában. Éppen ezért lényegesnek tartom a jelenlegi helyzet felülvizsgálatát és szükség szerinti helyesbítését. Annak érdekében, hogy az elengedhetetlen koordináció mind a szaktárcákon belül, mind a Kormány egészének munkájában érvényesüljön, kérem Miniszter Úr hathatós támogatását és intézkedését.”¹³

Az álláspontok egyeztetése és képvisellete visszatérően téma volt. „Az elmúlt időszakban sajnálatos módon újból többször előfordult, hogy mind miniszterek és politikai államtitkárok, mind köztisztviselők sajtónyilatko-zatokban, illetőleg az Országgyűlés plenáris és bizottsági ülésén egy már elfogadott kormánydöntéssel (pl. törvényjavaslat tartalmával) ellentétes álláspontot képviseltek. Felhívom ezért a figyelmet arra, hogy ha a Kor-mány egy kérdésben állást foglal, ez minden, a Kormányt hivatalosan képviselő személyre kötelező, és ezt az álláspontot kell képviselni minden fórumon. Ellentétes álláspont szakmai érvekre való hivatkozással sem fejthető ki.”¹⁴ Ez azonban nyitva hagyta a törvényjavaslatok módosításának lehetőségét. A módosító indítványok között „lehetnek olyanok, amelyek támogatása indokolt. Minden miniszter – miniszteri felelőssége körében – az általa előterjesztett törvényjavaslat tekintetében maga dönti el, hogy a

szóvivőt Herman János személyében, aki 1992-től a kormány külpolitikai szóvivője is volt, később szép pályát befutva az Európai Unió norvégiai, majd georgiai nagykövete lett.

¹² Jeszenszky külügyminiszter Antall miniszterelnöknek, 1991. március 6.

¹³ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1993. szeptember 8. MeK-1917/1993.

¹⁴ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1992. október 29. 5131Je.

módosító indítványt saját hatáskörében elfogadja vagy elutasítja; arról konzultál miniszterével (ha annak feladatkörét érinti), vagy a miniszterelnökkel; illetőleg – ha a módosító indítvány a törvényjavaslat alapvető elvi kérdéseit érinti – a módosító indítványt véleményével ellátva állásfoglalás céljából a Kormány elé terjeszti. A módosító indítványról így kialakított álláspont az Országgyűlés előtt a Kormány álláspontjaként jelenik meg. Szükséges ezért, hogy ezt az álláspontot a miniszter vagy államtitkára képviselje.”¹⁵ Ilyen volt Antall demokráciafelfogása és parlamentarizmusa. A fentiek nemcsak az elvet rögzítették, a gyakorlatban is érvényesülniük kellett. Egy példa: „Az 1993. évi állami költségvetésről szóló törvényjavaslat parlamenti vitája a befejezéshez közeledik. Az Érdekegyeztető Tanáccsal született megállapodás, az azt követő rendkívüli Kormányülésen született döntések alapján kirajzolódottak a végső költségvetési főösszegek. A költségvetés parlamenti tárgyalásának sikeres befejezése, a megállapodások megvalósulása érdekében a parlamenti bizottságok ülésein a képviselői módosító indítványok tárgyalásakor, a kormányülésen született megállapodást a Kormány valamennyi képviselőjének egybehangzóan támogatnia kell. [...] a 3533/1992 számú Kormányhatározat 5. pontja a fent kifejtett magatartásra kötelezte nemcsak a Kormány tagjait, hanem az irányításuk alá tartozó tisztviselőket is. Ezért külön is kérem, hogy a hátralévő időben szerezzen érvényt a Kormányhatározat végrehajtásának.”¹⁶

A belpolitika fejleményeit a minisztereknek küldött körlevelek ritkán érintették. Az MDF által a ciklus kezdetén benyújtott „igazságtétel csomagterv”-et a kormány 1990. július 5-i ülésén megtárgyalta, és annak eredményeit a kormányfő a frakcióvezetőnek, Kónya Imrének címzett levélben foglalta össze. Ezt minden tárcának megküldte, kérve az őket érintő intézkedések mielőbbi megtételét.¹⁷ A Külügyminisztérium esetében ez elsősorban az 1947 vagy 1956 után politikai okokból a minisztériumból eltávolítottak rehabilitálását, megkövetését és erkölcsi jóvátételét jelentette.

A napi pártpolitikán túlmutatott a kormányzati ciklus elején született alábbi körlevél. „A kormányzati tevékenységnek igen lényeges eleme a központi akarat és a helyi törekvések célszerű összehangolása, illetve ennek érdekében a kellő tájékozottság megszerzése. Indokoltnak tartom ezért annak a gyakorlatnak a következetes folytatását, amely szerint vidéki útja alkalmával célszerű előzetesen megismerni a kormánykoalíciót alkotó pártok helyi szervezeteinek az adott ügyben elfoglalt álláspontját. Az információszerzés mellett mód nyílik ezál-

¹⁵ Uo.

¹⁶ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1992. november 27. Mek-3165/1992.

¹⁷ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1990. július 9.

tal egy árnyaltabb álláspont kialakítására, a tervezett intézkedés kellő megvilágítására – végső soron a kormány iránti bizalom elmélyítésére. A fentiek természetesen hivatali tevékenysége egészére is irányadónak tekinthetők, mégis a dialógus esetleges hiánya leginkább a vidéki utazások (gyárlátogatás stb.) során okozhat félreértéseket.”¹⁸

Természetesen voltak kifejezetten a külügyi tárca adminisztratív működésével kapcsolatos levélváltásaink is. A Külügyminisztérium szervezetének és vezetésének módosítását egyik legelső feladatomban tekintettem. Tájékoztattam a miniszterelnököt, hogy a működés korszerűsítésére „ad hoc” bizottságot neveztem ki, mely több hónapos elemzés után számos javaslatot dolgozott ki a külügyi igazgatás hatékonyabbá, gyorsabbá és takarékosabbá tételére. A javaslatok és döntések kiterjedtek a belső mechanizmus decentralizálására, a döntési folyamatok és az információáramlás gyorsítására, a külképviselőkkel való kapcsolattartás javítására (ne feledjük, hogy akkoriban az elektronikus érintkezés még nem létezett!), a kormányzattal történő koordináció erősítésére. A nagykövetek által a miniszterelnöknek és az egyes tárcák vezetőinek küldött ún. „főnöki levelek” tekintetében azok megfelelő (többeknek szóló) címzését és továbbítását határoztam el. „Egyúttal felhasználok az alkalmat, hogy Miniszterelnök Úr Hivatalától is kérjem, hogy a külföldi partnereknek küldött leveleikről a fent leírt rendben a Külügyminisztérium is tájékoztatást kaphasson. Ez elsősorban olyan esetekre vonatkozik, amikor a levelek tartalmával összefüggésben nekem, vagy valamelyik munkatársamnak tennivalói vannak.”¹⁹

A miniszterelnök válasza gyors és érdemi volt. Javasolataimmal egyetértett, és rögzítette a vele, illetve a társtárcákkal szükséges rendszeres egyeztetés kereteit. Ez hosszú távon is kívánatos eljárást fogalmazott meg. „A külügyi vonatkozású programokon a külügyminisztérium képviselőjének jelenlétével látjuk biztosítottnak azt, hogy a Minisztérium vezetése és az adott kérdésért felelős munkatársak mindig megfelelően tájékozottak legyenek. [...] A külföldi partnereimtől érkező közvetlen megkeresésekről tájékoztatjuk Miniszter urat vagy a Külügyminisztérium illetékes vezetőjét. A gyakorlati teendőkhöz bevonjuk a Minisztérium illetékeseit azzal, hogy az esetek többségében a kormányzaton belül az adott ügyet a Külügyminisztériumnak kell majd összefoglalnia. Természetesen bizonyos esetekben a Külügyminisztériumot saját hatáskörben történő közvetlen intézkedésre is kérni fogjuk. A külföldi politikusoktól diplomáciai úton (Külügyminisztérium/nagykövetség) érkező levele-

¹⁸ Miniszterelnöki körlevél valamennyi miniszternek, 1990. június. MeT-606/1990.

¹⁹ Jeszenszky külügyminiszter Antall miniszterelnöknek, 1992. május 4.

zést minden esetben fordítással és javaslattal (pl. igényel-e választ, ki részéről, mikor, stb.) együtt kérem a miniszterelnöki kabinetirodára eljuttatni. [...] A miniszterelnöki személyes választ igénylő leveleknél a választervezet elkészítését oly módon kérjük, hogy a tartalmában színvonalas és formájában igényes levél aláírásra alkalmas állapotban kerüljön át a miniszterelnöki kabinetirodára. A nagyobb horderejű és gyors intézkedést igénylő esetekben az előzetes egyeztetésre természetesen változatlanul távmásolat útján látunk lehetőséget. Kérem, hogy a külföldi partnereimnek küldendő, nem protokoll jellegű válaszlevelek tervezetét a másolati példányon miniszter úr láttamozza. [...] A leveleknek a címzettekhez történő eljuttatásáról – udvariassági fordítással együtt – a jövőben is a Külügyminisztérium gondoskodik.”²⁰

Más tárcákat érintő ügyekről is voltak levélváltásaim a kormányfővel. 1990. szeptember 19–22. között Harry E. Soyster altábornagy személyében Budapestre látogatott az Egyesült Államok Katonai Felderítő Hivatalának az igazgatója. Fontos megállapodások születtek az együttműködésről. Für miniszter kérte, hogy Antall amerikai látogatása során vesse föl „magyar tisztek kiképzési, továbbképzési lehetőségének vizsgálatát az USA katonai felsőfokú tanintézményeiben, lehetőség szerint amerikai ösztöndíjjal vagy alapítványi szponzorálással.” Vizsgálják meg, hogy „milyen módon részesülhetne a Magyar Honvédség az Európából kivonásra kerülő amerikai erők feleslegessé váló technikai eszközeiből és fegyverzeteiből”, továbbá kapjon felkészítést magyar részvételre „a haderő- és fegyverzetcsökkentési megállapodások ellenőrzése, esetleges békefenntartó feladatokban”.²¹

A kommunista rendszerben a külkereskedelem állami monopólium volt, ennek lebonyolítására kereskedelmi képviseltek jöttek létre a külsz országokban; az egyes magyar külkereskedelmi vállalatok képviselői is ezekben működtek. A tervgazdaságról a piacgazdaságra történő áttérés és az állami tulajdon lebontása indokoltá tette a párhuzamos külképviseleti rendszer átalakítását, illetve a kettő egyesítését. Az erre vonatkozó első lépések már a Németh-kormány alatt megtörténtek.²² Az Antall-kormányban a Kereskedelmi Minisztérium utódjaként létrehozott Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Minisztériuma (NGKM), élén Kádár Béla professzorral, csökkentett létszámmal, de fön kívánta tartani a

²⁰ Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1992. május 12. Mek-1492/1. – 2186/Je.

²¹ Für Lajos honvédelmi miniszter Antall miniszterelnöknek, 1990. október 8. A 2. számú példány a külügyminiszternek, 2152/Je.

²² Tomaj Dénes feljegyzése a külképviseleti rendszer átalakításáról, 1990. május 10. Tomaj kitűnő professzionális diplomata volt, az Antall-kormány idején Ázsiáért és Afrikáért felelős helyettes államtitkár, 1994 után több országban volt nagykövet.

kereskedelmi képviselőket. Én a kettő integrálását, a Külügyminisztérium égisze alatt történő fokozatos egyesítését indokoltan tartottam, de messzemenően építve a külkeresdelem tapasztalt szakembereire, akár ilyenekre bízva egyes nagykövetségek vezetését. (Jól bevált ez az Egyesült Királyság esetében, ahol 1991-től Antalpéter Tibor, a kereskedelmi képviselő vezetője lett a nagykövet.) Nincs itt hely a két tárca közötti vita részletezésének, elegendő idéznem a miniszterelnöknek 1991. január 24-én írott levelemből. „Sajnos a [1991] júliusban folytatott tárgyalásokon a NGKM minisztériumunk számára elfogadhatatlan javaslattal állt elő: 28 »harmadik országbeli« országból 9 állomáshelyen maradt volna a képviselő a Külügyminisztérium kezében (három új képviselő megnyitásának a szükségességével), 19 országban pedig a kereskedelmi képviselők vették volna át a nagykövetségek szerepét (köztük öt új képviselő nyitásával). [...] Véleményünk szerint – ami egyébként Kádár miniszter úr többször hangoztatott felfogásával lényegében megegyezik – a piacgazdasági viszonyok kibontakozása, a külkereskedelmi monopólium megszűnése, a vállalati önállóság növekedése és bővülő piaci jelenlétük [...] alapvetően megváltoztatta a kereskedelmi kirendeltségek funkcióit. [...] Mi nem rivalizálást kívánunk a két minisztérium között, még kevésbé kívánjuk elnyelni a kereskedelmi kirendeltségeket, mi csupán az ország gazdasági érdekeivel és pénzügyi lehetőségeivel összhangban álló, koncentrált, a jelenleginél hatékonyabb és olcsóbb külképviseleti rendszert kívánunk működtetni. Ebben készek vagyunk messzemenően támaszkodni az NGKM-hez tartozó gazdasági szakemberekre, beleértve a nagyköveti posztokat [...]. Ugyanakkor szeretném biztosítani Miniszterelnök Urat arról, hogy a miniszter kollégám [1991] január 8-i, udvariatlan hangú levelében foglaltaktól függetlenül továbbra is a lehető legjobb együttműködésre fogok törekedni. Ezt kívánja az ország érdeke, de a szűken vett kormányzati érdek is.”²³ Antall miniszterelnök alapvetően egyetértett velem, de ügyelt, hogy ne sértse Kádár miniszter ismert érzékenységét. Az elhúzódó vita eredménye 1993-ben a két szervezet elvi egyesítése lett, de ennek végrehajtását a Horn-kormány végezte el. A kérdés végső rendezése a minisztérium és a miniszter címének a 2014-ben történt „Külgazdasági és Külügyminisztérium”-ra történő megváltoztatása volt. (Ennek a tartalmával egyetérttek, az 1849 óta használt elnevezés megváltoztatását fölöslegesnek tartottam.)

1991. december 16-án Magyarország (Lengyelországgal és Csehszlovákiával együtt) aláírta az Európai Közösséggel a társulási egyezményt. Ez nagy lépés volt a majdani tagság felé. Az ebből következő feladatok

²³ Jeszenszky külügyminiszter Antall miniszterelnöknek, 1992. január 24. L 04/Je/91.

végrehajtására bizottság létrehozására kérte föl a kormányfő a két minisztert. Vezetését az NGKM és a KÜM egy-egy helyettes államtitkárára (mint társelnökökre) kívánta bízni.²⁴ Az Egyesült Államokkal folytatott bilaterális gazdasági megállapodás (közte a szellemi tulajdon védelme és a kettős adózás kiküszöbölése) tárgyalását az NGKM folytatta. A Külügyminisztérium több alkalommal is közbenjárt a hangnem javítása és a tárgyalások gyorsítása érdekében.²⁵

A két dunai vízlépcső elleni széleskörű társadalmi föllépésnek is volt köszönhető, hogy a magyar kormányok történetében első ízben az Antall-kormánynak volt Környezetvédelmi Minisztériuma, élén Keresztes K. Sándor építészmérnökkel. Az új tárca által tapasztalt kormányzaton belüli nehézségek kiküszöbölésére a miniszterelnök egyeztető megbeszéléseket javasolt a Belügy-, a Közlekedési, Hírközlési és Vízügyi, valamint a Pénzügyminisztérium vezetőivel. Külön megbeszéléseket szorgalmazott Keresztes miniszter, Siklós Csaba és Mádl Ferenc miniszterek és köztem a bósi erőművel kapcsolatban.²⁶ Miután a Nagymarosnál folytatott építkezéseket a Németh-, majd az Antall-kormány véglegesen leállította, de a Marián Čalfa vezette csehszlovák kormány a kezdeti habozás után – a szlovák kormánynak szabad utat engedve – az építkezés folytatása és befejezése mellett döntött, a Bósnél készülő erőmű és az ahhoz vezető üzemvíz-csatorna kérdése mind súlyosabb feszültséghez vezetett a két baráti ország között. Sajnos a Duna-kör és ennek hatására Mádl Ferenc tárca nélküli miniszternek az üggyel foglalkozó stábjá kétségbe vonta a Duna csehszlovák területen történő elterelését célzó ún. „C” változat megvalósíthatóságát, és azt „papírtigrisnek” nevezte. A cáfolat 1992. október 24-én következett be, amikor szlovák területen a Duna vízfolyását egy gáttal beterelték a betoncsatornába. A vélemények ma is megoszlanak az egész beruházás elmaradását fájjalók, és egy elszalasztott kompromisszumos megoldás (az ún. „D” változat, a Dunát magyar területen, Dunakilitinél elterelő, de a nagymarosi erőművet elhagyó és a Szigetköz vízellátását biztosító terv) között.²⁷ A kormány az ellenzéknek és az Európai Közösségnek az ügybe történő bevonásával próbálta az egyoldalú lépést megelőzni. Számos tárgyalást folytattunk a parlamenti pártokkal és a szakértőkkel, még azt is lehetővé téve, hogy a csehszlovák kormánybiztos a magyar Országgyűlésben fölszólalva ér-

²⁴ Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1992. január 7.

²⁵ Jeszenszky külügyminiszter Antall miniszterelnöknek, 1992. október 12.

²⁶ Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1992. július 1.

²⁷ A történet összefoglalása a tisztességes megoldást, kompromisszumot kereső kormánybiztos könyve: Sámsondi Kiss György: *A Duna mégis összeköt – Egy kormánybiztos vallomásai*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2019.

veljen a megvalósítás mellett, de az elterelést legfeljebb katonai erővel tudtuk volna megakadályozni. Ez európai integrációs törekvéseinket zátonyra futtatta volna. Ráadásul a válófélben lévő Csehszlovákia kormánya világossá tette, hogy ez háborút jelentene a két ország között, márpedig a csehszlovák hadsereg a magyarnál jóval erősebb volt. A végső szakaszban tartott két hatpárti értekezlet tükrözte a helyzet súlyosságát, de bizonytalanságban volt, hogy az Európai Közösség figyelemztetését figyelmen kívül hagyva a csehszlovák fél megkockáztatja-e az elterelést, és hogy az sikerülni fog-e.²⁸

1992 ősze hozott egy fontos eredményt is: Jelcin elnök november 10–11-i hivatalos látogatásán az Országgyűlésben elmondott beszédében kijelentette, hogy „1956 tragédiája a szovjet rendszer lemoshatatlan szégyenfoltja marad örökké”²⁹, és hét fontos egyezményt írt alá, köztük a nemzeti kisebbségek jogainak ápolásában való együttműködésről szólót.³⁰ A kétoldalú tárgyaláson Antall elérte a csapatkivonási tárgyalások óta rendezetlen pénzügyi elszámolás lezárását: az utolsó pillanatig ellenálló Gracsov honvédelmi minisztert felülbírálván Jelcin személyes döntésével az orosz fél elfogadta a „nullszaldós” megoldást.³¹ 1992. december 5-én a Magyar Szocialista Párt egyik gyűlésén Horn Gyula pártelnök élesen kritizálta az egyezményeket, a Népszabadság december 10-i számában Kovács László képviselővel tett nyilatkozatban pedig lekicsinylőleg beszélt a „nullszaldós” megállapodásról. Antall az Országgyűlés december 7-i ülésén tárgyszerűen és – szokásához híven – szellemesen cáfolta, hogy a kormány előnytelen szerződéseket kötött volna az Orosz Föderációval. A Külügyminisztérium öt oldalas összeállításban mutatta be a vádak alaptalanságát, és bizonyította be, hogy a csapatkivonás pénzügyi vonatkozásairól kötött megállapodás „az elérhető legjobb kompromisszum, amely biztosítja a magyar érdek védelmét”.³²

A magát érzésben és lélekben az összmagyarság miniszterelnökének tekintő Antall, aki a hatályos magyar alkotmányban rögzítette Magyarországnak a határontúli magyarok helyzete iránti felelősségét, messzemenően elkötelezett volt a magyar kisebbségek ügye iránt. 1990 legelején maga is elment Erdélybe egy MDF-konvojjal, és egész életé-

²⁸ A Bósi Vízlépcső tárgyában október 16-án és október 22-én tartott értekezlet emlékeztetője, 1992. október 26. MEK-00179/1/1992 és MEK-00179/2/1992. 4755/Je.

²⁹ Magyar Köztársaság Országgyűlési Napló, 1992. november 11.

³⁰ Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és Oroszországi Föderáció együttműködésének elveiről a nemzeti vagy etnikai, vallási és nyelvi kisebbségek jogainak biztosítása területén. MKÉ 1992, 344–348.

³¹ Jeszenszky Géza: *Kísérlet a trianoni trauma orvoslására. Magyarország szomszédsági politikája a rendszerváltozás éveiben*. Osiris, Budapest, 2016, 171–172.

³² Javaslat a magyar-orosz megállapodásokat ért támadásokra való reagálásra. 1992. december 14. Gépírat.

ben jellemezte „e különös emberfajta, a határon túli magyar iránt” érzett „figyelem, a feszült érdeklődés, a megértésre és empátiára való törekvés”.³³ A köztünk fennálló munkamegosztás keretében önként és szívesen vállalt feladatom volt az ő ügyüket képviselni minden lehetséges fórumon. A kormány ezért hozta létre a Határontúli Magyarok Titkárságát, majd a 90/1992. (V. 29.) korm. rendelettel önállóan gazdálkodó, teljes jogkörrel rendelkező központi hivatallá alakította, a Külügyminisztérium felügyelete alá rendelve. Elnöke, Entz Géza rajtam keresztül ismerkedett meg Antallal, talán 1988-ban.³⁴ A hazai nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól szóló törvény azonban nehezen és lassan született meg, a tervezet egyes pontjainak korrigálását magam is javasoltam.³⁵ Az elkészült törvényjavaslat (és néhány más határozat) végszavazása előtt a miniszterelnök levelet intézett pártja parlamenti képviselőihez. Tekintettel arra, hogy a javaslat „mind bel- mind külpolitikai szempontból, illetve a határon túli magyarság érdekei miatt kiemelkedő jelentőségű” a nyári dátum (1993. július 6–7.) ellenére így fogalmazott: „szíveskedjék jelen lenni a plenáris üléseken, és a képviselőcsoport, illetve a koalíciós képviselőcsoportok egyeztetett álláspontját képviselve szavazatával járuljon hozzá az említett törvények elfogadásához. A jelzett két ülésnapon a kormány tagjait, a minisztereket és államtitkárokat szintén felkérem, hogy más elfoglaltságaikat elhalasztva vegyenek részt a szavazásokon.”³⁶ Ugyanebben a levélben kitért arra, hogy az MSZP előrehozott választásokat próbál elfogadtatni, márpedig nem pártpolitikai, hanem nemzeti érdek, hogy a parlament töltsse ki az egész választási ciklust. Végül megköszönte a képviselők, köztük a független képviselők helytállását, amivel „segítik a gazdasági és politikai biztonság megteremtését, illetve megszilárdítását”.³⁷

Tudott, hogy Antall József édesapja segítette a náci Németország Lengyelország elleni háborúja következtében Magyarországra menekülteket, köztük a zsidó származásúakat. Ezért az izraeli Yad Vashem Intézet „A világ igazai” közé sorolta és emléktáblán örökítette meg a nevét. E családi hagyomány is meghatározta a miniszterelnöknek a holokauszttal és hazai zsidósággal kapcsolatos felfogását és politikáját. Több beszéde és nyilatkozata mellett erről szól David Kraushoz, Izrael Állam budapesti nagykövetéhez (korábban Izrael rendőrfőnöke) intézett és

³³ Markó Béla: Az antalli nemzetpolitika. *Magyar Hírlap*, 2007. szeptember 24. Idézet helye: Jeszenszky: *I.m.* 48.

³⁴ Entz Géza szóbeli közlése, 2023. október 20.

³⁵ Jeszenszky külügyminiszter feljegyzése Antall miniszterelnöknek, 1992. április 2.

³⁶ Antall miniszterelnök levele a Magyar Demokrata Fórum parlamenti képviselőcsoportja tagjainak. 1993. július 1.

³⁷ Uo.

nekem is megküldött levele. Ebben az általam is megbízható barátnak megismert diplomata segítségét kérte a Magyarországon és külföldön is az országunkkal és a kormánnyal szemben „rendszeresen felmerülő kérdések rendezése és megelőzése érdekében”. A rasszizmus, antiszemitizmus megnyilvánulásai mögött Antall a szélsőjobb és a szélsőbal manipulációját, illetve szándékos provokációkat is látott. Kifejezte bizakodását, „hogy a két ország kapcsolata, együttműködése, a magyar kormány elkötelezettsége az emberi és a kisebbségi jogok iránt elég garancia a magyarországi zsidóság biztonságához”.¹

Csak felsorolom a miniszterelnök további, kisebb jelentőségű kérdésekben nekem küldött leveleit. A Budapesti [Tudományos] Ismeretterjesztő Társulat kezdeményezésére a Kossuth Klubban szervezendő eszmecserékre, ezek támogatása (1991. február 22.); az újjáalakuló Magyarok Világszövetsége tervezett kongresszusával kapcsolatban az Ausztráliai Magyar Szövetségnek fenntartásaikra adandó válasz (1991. december 4.); véleményezés kérése Tőkés Lászlónak és/vagy Sütő Andrásnak az 1992. évi Nobel Békédíjra történő jelöléséről; levél Kovács Béla, a Kisgazdapárt egykori, a Szovjetunióba elhurcolt főtítkára leányához apja rehabilitálásával kapcsolatban (1991. november 4.); Zétényi Zsolt képviselőnek az „igazságtétel” törvényjavaslattal kapcsolatos leveléről (1991. november 25.); köszönet az Állami Protokollnak az augusztus 20-i állami ünnep példás előkészítéséért (1992. szeptember 10.); Csenger-Zalán Attila, Reviczky Katalin és Marinovich Endre diplomáciai státusa (1993. február 12.); Pető Iván SZDSZ elnök 15 pontos javaslata (1993. február 24.). Birtokomban vannak általam a miniszterelnöknek írt további levelek is, amelyek vagy nem igényeltek választ, vagy a válasz nincs irataim között. Ilyen a Nemzetközi Pető Intézet elhelyezése ügyében a XII. kerületi polgármester nemzetközileg is káros akadémikusodása (1992. január 17.), és Veress Bulcsú amerikai-magyar állampolgár, kisebbségjogi aktivista javaslatai a Soros György által 1992. szeptember 14-én a miniszterelnöknek írt levélre adandó válasza (1992. szeptember 19.).

Szomorú dokumentum a Non-Hodgkin limfómája 1993. október 6-án kezdődő kölni kezelésével kapcsolatban Boross Péter belügyminiszternek írt levél nekem is megküldött másolata. Ebben a belügyminiszter miniszterelnököt helyettesítő jogköre érintetlenül hagyása mellett jelzi, hogy „Jeszenszky Géza külügyminiszter [...] 1993. október 8–9-én nemcsak mint külügyminiszter, hanem mint a miniszterelnök képviselője” lesz jelen az Európa Tanács állam- és kormányfői értekezletén, Bécsben.²

¹ Antall miniszterelnök David Kraus nagykövetnek, 1993. március 2.

² Antall miniszterelnök Jeszenszky külügyminiszternek, 1993. október 4.

A kormányfő sokoldalú figyelme miniszterei családjára is kiterjedt. Gondolkodásának és emberi érzéseinek hű kifejezője az a levél, amit kormánya valamennyi minisztere feleségének küldött:

„Kedves Asszonyom, engedje meg, hogy a kormány fennállásának kétéves évfordulóján köszöntsem.

Tudatában vagyok annak, hogy mindazok az eredmények, amelyeket a kormány eddig elért, azok az erőfeszítések, amelyeket Magyarország tudati és anyagi átalakításának érdekében tettünk, nem valósulhattak volna meg férjét támogató segítségével nélkül.

Széchenyitől tanultam, hogy a magyar nőtársadalomhoz is kell fordulnunk, ha ezt az országot újjá akarjuk alakítani, ha a nemzetnek utat akarunk mutatni. Ezért kérem, hogy türelmével, megértésével, a család életének szervezésében vállalt nagyobb teher viselésével továbbra is segítse azt a munkát, amelyre mi, a kormány tagjai felesküdtünk.

Őszinte tisztelettel köszönti
Antall József
[kézzel aláírva]³

³ Antall miniszterelnök levele Jeszenszky Edit úrasszonynak, 1992. május 23.

JUHÁSZ ELŐD

KILENCVENEN TÚL – BESZÉLGETÉS VÁSÁRY TAMÁSSAL

– Többször idéztél egy keleti mondást, hogy aki azzal foglalkozik, amire szegődött, amit tud, amit ismer és szeret, az voltaképpen nem is dolgozik. Ezek szerint sohasem dolgoztál?⁴

– Nem. Pontosan jól mondtad, amit a zenével és a szellemi dolgokkal kapcsolatban csinálok, az nekem inkább hivatás és nem munka. Nem is tudnám elkerülni azt, amikor zenéről, vagy vallásról, vagy a túlvilági életről beszélek, hogy ne az legyen az érzésem, hogy ez számomra mind természetes. Sokan tudják, Baltazár Dezső református püspök volt a nagyapám, és életemben az első, amit hivatásnak éreztem, az nem is a zene volt, hanem a vallás.

– *Lelkésznek készültél?*

– Annak, hiszen ez meg volt ágyazva azáltal, hogy a nagyapám püspök volt, és nekem vallásos nevelésben volt részem. Emlékszem, hogy amikor a nagypapa írta a leveleit – rengeteg levelet írt mindenfelé, én akkor lehettem úgy hároméves –, azt mondtam neki, hogy „nagyapa, tessék már nekem is írni egy igazi levelet”. És akkor meg is címzett egy borítékot azzal, hogy *Vásáry Tamás tiszteletes úrnak*.

– *A hároméves tiszteletes úrnak!?*

– Hát igen, úgyhogy ez volt az első levél, amit kaptam. És tulajdonképpen ez már szinte predesztinált arra, hogy tényleg úgy érezzem, hogy a vallás szorosan hozzá tartozik az életemhez. Hivatást éreztem már akkor arra, hogy prédikáljak, és minden este a kis díványon, amin aludtam, nekiálltam prédikálni. Vagyis már elkezdtem a mesterséget, hogy úgy mondjam, azelőtt, hogy tudtam volna, hogy ez egy olyan hivatás, amit valóban egész életemben fogok folytatni, még akkor is, amikor már nem a vallásról, hanem a zenéről lesz szó. Mert azt éreztem, hogy a zene olyan hivatás, ahol én úgy beszélek, mint pap a gyülekezetnek, tehát amikor egy hangverseny van, az is egy gyülekezet, és így én az egyik hivatásból átmentem a másikba, szinte anélkül, hogy észrevettem volna.

– *Egyébként a kettő abszolút rokon. Milyen lettél volna mint református pap?*

– Fogalmam sincs róla. Mert az nehezen megjósolható, hogy kiből mi lesz később. Az, hogy valaki gyerekkorban mire gondol, hogy mi

⁴ Részlet a Katolikus Rádióban készült beszélgetés szerkesztett változatából. A teljes szöveg a Vásáry Tamás 90. születésnapja alkalmából a Nap Kiadó gondozásában megjelenő kötetben lesz olvasható.

szeretne lenni, az egy dolog. Az, hogy tényleg az lesz a hivatásom, hogy emberekhez beszéljek, hogy gyülekezethez beszéljek, ez így természetesen, magától adódott az életemben, nemcsak a nagyapám révén, hanem az édesapám révén is, mert ő meg remek szónok volt.

– *De nemcsak a szavak világa vonzott, hanem ami túl volt a szavakon. A zene ilyen, de még azon túl is van valami határtalan. Így született A zenén túl című, könyvben is megjelent sorozat...*

– Nem véletlenül született *A zenén túl* cím, de nem is tudtam akkor, hogy mennyire lényeges ez a megfogalmazás. De valóban, ami érdekes, az mindig valamin túl van, és pontosan az az érdekes, ami az életen is túli. Mert az nyilvánvaló, hogy mindenki meghal egyszer, ki így, ki úgy, de azt, hogy mi az, amit az egyes ember átél, csak ő tudja. De hogy lehet azt visszaadni? Tulajdonképpen sehogya. Az íróknak néha mégis sikerül és olykor a zenészeknek is, amennyiben valóban érzelmekről beszél az ember.

– *Biztosan voltál olyan helyzetben, hogy az okos fejed racionálisan valamire talált megoldást, és közben kaptál egy jelzést, egy sugallatot – melyekre hallgattál?*

– Mindig a sugallatra. Ha nem arra hallgattam, akkor sutba dobhattam azt, amit kaptam a gondolat által. Amit mond az érzelem, az a szavakon túli.

– *Igen, te nagyon sokat írsz a könyvedben a transzcendensről, a transzcendens élményekről, de maradunk a zenénél, mert az önmagában transzcendens élmény. Azt hiszem, hogy Korzenszky Richárd atya, a volt tihanyi perjel mondta, hogy a zene csodája az, hogy évszázadokkal ezelőtt leír egy szerzetes egy gregorián dallamot, és ma azt valaki meghallgatja, és elkezd könnyezni.*

– A mindennapi életben megtörténik, hogy valamit átéltél, például egy álmot, majd ezt el akarod mesélni. Az álmoknak nagyon nagy jelentőséget tulajdonítok, még jungi analízisben is részt vettem. Pontosan emlékszem, hogy amikor egy-egy fontos álmomat el akartam mesélni ébredés után, mondjuk a feleségemnek, akkor ez nem sikerült, mert egyszerűen a lényeget nem tudtam elmondani. Csak azt, hogy álmodtam erről, arról, amarról; ám a legfontosabb ezekben az álmokban – és itt jön az érdekesség – annak tudata volt, hogy az ember élete: örök. Én erre esküszöm és részem is volt egy bizonyágtételben. Amikor az első feleségem meghalt – nagyon fiatalon halt meg rákban –, akkor történt. Mi, amikor beszélgettünk, állandóan ezoterikus témákról volt szó, például az álmainkat meséltük el egymásnak. És emlékszem, megegyeztünk abban, hogy egyikünk előbb hal meg, az tudatni fogja a másikkal azt, hogy mi ebből a valóság, tehát, hogy mi az, amit mi elképzeltünk és ebből mennyi igazolódott be. És ezzel kapcsolatban egy hihetetlen tapasztalatban részesültem, mégpedig abban, hogy a feleségem, miután meghalt, azután valóban tudott velem közölni valamit.

Vásáry Tamás 2018-ban a Kőrössy Villában.

Ildikó előbb halt meg. A miénk egy nagyon erős szerelmi házasság volt, egy nagyon-nagyon erős kapcsolat, olyan, amiről tudtuk, hogy túl fog bennünket élni, és ez meg is történt. Emlékszem, hogy miután ő a londoni klinikán meghalt, másnap kimentem abba a parkba sétálni, ahol mindig együtt sétáltunk, és az a borzalmas érzésem volt, hogy most ennek vége, nincs többet Ildikó, és nem tudok vele beszélgetni. És akkor ott a parkban sétálgattam és hangosan azt mondtam, hogy „Ildikó, most üzenjél nekem! Üzend meg, hogy hol vagy, hogy mit élsz át!” Volt ott egy nagyon kedves helyünk, ahol mindig leültünk egy padra, és ott beszéltek meg a megbeszélendőinket. És pontosan arra a helyre érkeztem el, ahhoz a dombhoz, ahol ezeket az eszmecesteréket folytattuk, és akkor ott hirtelen megjelent egy szivárvány! Nem volt eső, nem volt semmiféle ok arra a szivárványra. Képzeld el egy olyan szivárványt, ami egyik végétől a másikig, tehát pontosan bekeretezte ezt a kis dombot. És akkor rögtön értettem, hogy ez egy üzenet, és rögtön kellett, hogy közöljem a szüleivel, akik ott laktak a közelben Londonban, és mondtam, hogy várj egy pillanatig,

szólok a szüleidnek, hogy jöjjenek és nézzék meg ezt a szivárványt. Mire egy hang, amit nem hallottam, csak egy érzés volt, hogy nem, ne menj el, ez most csak neked van. És akkor földbe gyökerezett a lábam, és akkor egy pillanat alatt ez a szivárvány, ami egyik végletből a másikba vezetett, eltűnt. Egyetlen pillanat alatt. És az volt az érdekes, hogy addig mindig félttem a sötétben, már gyerekként is, mert rengeteget ijesztgetett a nővérem, aki tíz évvel volt nálam idősebb. Ettől a pillanattól kezdve viszont soha nem félttem. Mert egyszerűen úgy éreztem, hogy nincs félnivalóm. Ez olyan érdekes, hogy amikor eltűnt az a szivárvány, én nem tudtam eljönni onnan, mert oda szegezett a mondat, hogy „ez csak neked van”. És ez olyan tapasztalat volt, ami nekem bizonyította azt, hogy igenis, ez egy üzenet, amit én megkaptam valakitől, aki már meghalt.

– *Beszélggettünk az előzőekben arról, hogy mi az, ami megfeythető az élet történéseiből, és mi az, ami az érzelmeken is túl van. Ezzel rokon, amikor a véletlenről beszélünk.*

– Arthur Koestlernek van egy könyve, *The Roots of coincidence* a címe, magyarul *A véletlen gyökerei*. Abban sok példát hoz az egészen hihetetlennek tűnő véletlenekre. De én nem hiszek a véletlenekben, csak úgy, mint ahogyan Arthur Koestler sem hitt benne. Mégis az egész életem tele volt úgynevezett véletlenekkel. Van egy olyan mondás, hogy az Isten a véletleneken keresztül üzen. Ismered ezt a mondást?

– *Igen, de egy kicsit másképp, úgy, hogy: „Mi a véletlen? A véletlen a Jóisten inkognitóban.” Barlay Ödön Szabolcs atya pedig, aki nagyon sokat írt, kivételes műveltségű ember volt, így definiálta a véletlent: „nincs véletlen, játék van, és ebben Isten a legnagyobb játékos”.*

– *Így is van! Az is véletlen, hogy miként lettem én zongorista. Nagypám, a már említett Baltazár Dezső református püspök, a debreceni kollégium megmentésének a javára gyűjtött adományokat két amerikai turnén keresztül. Az egyik helyen egy zongoragyáros annyira hatása alá került a nagypám prédikációjának, hogy azt mondta, egy ajándék zongorát fog neki küldeni. A családomban senki sem volt zenész, a nagypámnak hat gyereke volt, tehát ott bárki örökölhette volna ezt a hangszer, amit véletlenül az édesanyám örökölt. És ilyen módon bejött a lakásunkba egy olyan csodazongora, amit tényleg annak lehetett mondani, mert nem csak hangot hallottál, amikor megszólalt, egy intellektuális, sőt vizuális benyomást is szerezhettél a zene hallatán. Ez egy olyan csodazongora volt, hogy a hangszerbe be volt építve egy szerkezet, amely lejátszotta a különleges papírra nyomtatott hangokat, oly módon, hogy lyukak keletkeztek ezen a papíron. Ismered ezt?*

– *Igen, egy olyan gépzongora lehetett, ami lejátszotta az e célra készített különleges tekerceket.*

– Véletlenül pont édesanyámra maradt ez a zongora, és így komoly játéklehetőség kínálkozott az egész család számára. Úgy történt, hogy amikor a zongora New Yorkból megérkezett Debrecenbe, a hangszerrel egyidejűleg dobozok jöttek, amelyekben a hangokat rögzítő tekercsek voltak. Amikor lejátszották ezeket, nemcsak hallottam a zenét, hanem azt is láttam, ahogy mozognak a billentyűk, tehát ez volt a vizuális hatás. És édesanyám elmesélte a hallott darabok történetét is, mert ezek mind négykezes operaátiratok voltak. Körülbelül száz ilyen dobozt kaptunk, ami óriási mennyiségű információt jelentett. Nálunk a családban senki sem volt zenész, de kénytelenek voltak a játék kedvéért klasszikus zenét hallgatni. Ilyen módon a klasszikus zene aztán szerves része lett az életünknek. Véletlen volt ez? Ilyen nem létezik.

– *Egyébként az sem lehet véletlen, hogy a zenei pályád kívülről nézve nyilvánvalóan egyenes. Pedig biztosan voltak válságok, biztosan voltak problémák. Hogyan jöttél ki belőlük?*

– Ez a kérdés „megköhögtet”, tudniillik csodagyerekség következménye a csodafelnöttség, de az sem tart örökké. Mert ugye, ha egy gyerek elkezd komolyzenét zongorázni, bármilyen kezdetleges nívón is, azért az csodálatos a felnőttek számára. Már maga az a tény az, hogy egy nyolcéves gyerek versenyművet játszik. Mert én annyi voltam, amikor már koncertet adtam, tehát nagyon korán bevonult az életembe a klasszikus zene, és ezt csodálták a felnőttek. Ennek az óriási veszélye az, hogy minden gyerek, aki elkezd már nyolcévesen hegedülni, zongorázni, fuvolázni, akármit is csinálni, az már csodálatra méltó a felnőttek szemében. Aztán jön az iszonyatos csalódás, amikor kiderül, hogy ebből nem lesz egy csodálatos felnőtté, mert ahhoz már nem volt elég a tehetség, az adottság. És akkor itt jön a tanítómestereknek a nagyon-nagyon megszívlelendő tanácsa, hogy nem kell abban a tévhitben lenni, hogy azért, mert csodáltuk ezt a gyereket, mert le tudott játszani egy klasszikus darabot, hogy ebből akkor biztosan lesz egy igazi karrier. A magam pályáján ez nem egészen így volt, mert ahogy említettem, már kiderült, amikor az első koncertet adtam, hogy ez már több, mint a csak egy helyzet adta lehetőség.

– *Egy Mozart zongoraversenyt játszottál, ha jól olvastam.*

– Igen, és ez egyben azt is jelentette, hogy zenekarral játszottam együtt, tehát az is eldőlt, hogy nekem valaha majd karmesternek is kell lennem. És ez ebből a szempontból megkönnyítette a család dilemmáját, hogy most legyen ebből karrier, vagy ne legyen, mert adva volt a bizonyosság.

– *Aztán találkoztál Dohnányi Ernővel, és onnan már nyilvánvalóan volt a művészpályád.*

– Most egy nagyon fontos nevet említettél. Nyolc éves lehettem, amikor bemutattak Dohnányinak, és ezután szinte már természetes volt,

hogy tényleg komolyan tanuljak. Az első zongoratanárnóm, Kovács Margit néni, eleinte úgy járt hozzánk, hogy a nővéremnek illett, hogy tudjon valamit zongorázni.

A *Kis csónakom a Dunán lengedez*, meg ehhez hasonló dallamokat tanított meg neki. És ekkor derült ki, hogy van valami fogékonyságom a klasszikus komolyzenéhez, bár akkor még nem kezdtem el zongorázni. Jött a Kovács Margit néni – akkor még csak hatéves voltam, – és hallgattam, ahogy a nővéremet instruálja, mert nem nagyon tudta helyesen lejátszani azt a dallamot. A másik szobában édesanyám hallgatta, én pedig már nagyon untam azt, hogy nem tudja lejátszani azt, odaálltam a zongorához és szépen lejátszottam azt a pár hangot helyesen. Erre mondta Margit néni, hogy „Tamáska, én nem is tudtam, hogy te tudsz kottát olvasni”. Mondtam, hogy nem tudok kottát olvasni. „Akkor hogy tudtad eljátszani?” Mert „Hallottam, hogy ennyiszor játszotta a nővérem, és gondoltam, hogy kijavítom, ahol elakadt.” És a nővérem pedig: „Na, ha ennyire tudod, akkor mutasd meg”. És én megmutattam. Így derült ki, hogy inkább engem kellene taníttatni zongorázni. Édesanyám a másik szobából átszólt a nővéremnek, hogy „na végre, le tudod játszani”. Mire a nővérem megmondta, hogy nem ő zongorázott, hanem a Tamáska. Aztán megtanultam a hangokat, meg kottát olvasni, és akkor rögtön a Margit néni tanítványa lettem, mert szerinte akkor most már engem hivatalosan kell taníttatni. Ő javasolta, hogy engem be kellene íratni a Zenedébe.

Édesapám elvitt a Baranyi János igazgatóhoz, aki „véletlenül” zongoraművész volt, és amellet dirigált is, de azt mondta, hogy „sajnos kedves Jóskám, nem tudjuk felvenni a fiadat, mert itt van egy korhatár, aki nem töltötte be a hetedik évét, az még nem járhat a Zenedébe”. Én annyira el voltam keseredve, hogy édesapámnak ilyen csalódást kell okozni, mert nem írathat be, hogy odamentem a zongorához, és a *Második rapszodiának* a könnyebb változatát szépen elzongoráztam. Erre azt mondta Baranyi, hogy akkor mégis felvesszük a fiadat, a legjobb tanárhoz kell mennie tanulni. Ettől teljesen kétségbe estem, mert hallottam már a hírét ennek a néninek, aki még meg is verte a tanítványait, rettentően szigorú volt, és egyébként meg úgy nézett ki, mint Beethoven, ami egy hölgy számára nem volt éppen hízelgő. De pillanatok alatt nagyon jóban lettem vele, és ő hamar kijelentette, hogy egy ilyen növendékét hangversenyen mindenképpen fellépteti. Így nyolcéves koromban az egyik Mozart zongoraversenyt megtanulhattam és el is játszhattam. És ez azt is jelentette, hogy nekem valamikor majd dirigálni is kell, mert annyira hatása alatt voltam annak, hogy mellettem egy zenekar muzsikál és abban nekem részt kell vennem.

– *Nincs karrier válságok nélkül. Melyik volt az első igazi nagy művészi válságod?*

– Hernádi Lajos volt a legjobb zongoratanár az országban, mondták, hogy őhózzá kell járni. Nos, ez igazi válság volt a számomra, mert addig teljesen ösztönösen játszottam.

1945 után, amikor Hernádi Lajost is meghívták Debrecenbe, egy zongoraestre, bemutattak neki. Chopin *cisz-moll keringőjét* játszottam el, amire különböző szakmai dolgokat mondott, hogy milyen ujjrendet kellene vennem, meg, hogy a csodagyerekségnek most már vége van és mostantól kezdve mindent tudatosítani kell, amit csinálok.

Hittem neki, mert hát ő volt a nagy metodikatanár, és elfogadtam, hogy tényleg tudatossá kell válnom a zongorázásban. De, pontosan ez volt az, ami nekem nem ment, és abba a komoly tévedésbe estem, hogy minden rossz volt, amit addig csináltam, és innentől kezdve a nagy tanár majd megmondja, mit hogyan kell játszani. Ettől kezdve én akkor voltam jó zongorista, ha megfeleltem a tanár úrnak, Hernádinak, aki valóban a legjobbat akarta. Tényleg ő volt az ország legjobb zongoratanára, de hát én ezt nem tudhattam, én csak azt láttam, hogy innentől kezdve nem volt olyan nagy kedvem zongorázni. Inkább csak amiket hallás után lehetett, azokat játszottam, szimfóniákat, operákat és ezek okoztak nekem örömet. De maga a zongorázás az egy penzum, egy feladat volt.

Először még nem éreztem ennek a negatív hatását. Tizennégy éves voltam és a Zeneakadémián volt egy Liszt-verseny, aminek az első díját megnyertem. És akkor egy darabig még nem volt az az érzésem, hogy helytelen, amit csinálok. Ez akkor derült ki, amikor már tulajdonképpen késő volt, olyan szempontból, hogy már elveszítettem a kedvemet. Nem a tanár urat okoltam érte, hanem magamat, mert félttem attól, hogy valami miatt többet képzelek magamról, mint ami van.

Egyébként nagyon fontos esemény volt, nem tudom, hogy meséltem-e neked, hogy mi történt velem hét éves koromban, de ennek a történetnek a zenéhez semmi köze sincsen. A debreceni kollégiumba jártam. Volt egy évzáró ünnepség, ahol futóverseny is volt, és én nagyon jól futottam, meg voltam arról győződve, hogy én futottam be elsőnek. De valahogy elnéztem a dolgot és nem én, hanem a Lovas Laci volt az, aki nyert. Amikor vége lett a versenynek, a tanító bácsi mondta, hogy akkor jöjjön ki a győztes, és vegye át ezt a tábla csokoládét, vagy nem is tudom már, hogy mi volt a díj. Én meg felálltam és elindultam kifelé, de a tanító bácsi figyelmeztetett: „Nem, nem te voltál Vásáry, a Lovas Laci volt az első.”

Ez egy olyan sérülés volt a számomra, amit el kellett, hogy viseljek, ami az egész életemet végigkísérte, mind a mai napig.

Onnantól kezdve az volt a téveszmém, hogy többet képzelek magamról, mint ami vagyok. És ezért inkább mindig lehúztam magam, minden koncert után elkezdtem mondogatni, hogy jaj, ez szörnyű volt, ez rossz

volt, egészen addig, amíg az én bölcs első feleségem azt nem mondta nekem: „Tamás, hagyd már ezt abba! Azok az emberek, akik téged meghallgattak, azok kifizették a koncert jegyet, és nekik az, amit csináltál, csodálatos volt, és akkor te most meggyőznéd őket arról, hogy mennyire helytelen, hogy kifizették a jegy árát és eljöttek?” Ezt én megszívleltem, hogy most már vigyázni kell, de a sérülés megvolt és megmaradt.

– *Ez érdekes, mert Jung is beszél a látens gyermekkori sérlemekről, melyek végigkísérnek bennünket.*

– Így van, hát nálam ez sajnos nagyon bevált. És mondom, aztán később már némileg visszatartottam magamat, de mindig elégedetlen voltam magammal. Mindig kerestem valami hibát magamban, valami negatívumot, és ezzel megkeserítettem tulajdonképpen az egész életemet.

– *De mégsem az sugárzik rólad, hogy egy megkeseredett művész lennél.*

– Nem, mert engedelmeskedtem az első feleségemnek és nem mutattam, de valójában magamban mindig azt éreztem, hogy nem feleltem meg teljesen az elvárásnak.

– *Szerencsére ez már kilencvenen túl nincsen.*

– De, olykor...

– *Amennyiben?*

– Minden ugyanúgy. Most is, ha megkérdezel egy koncert után, rögtön kiveszem azt, ami kevésbé volt jó, nem is azt mondom, hogy rossz volt, de a legkevésbé volt jó.

– *És ha ugyanaz a műsor holnapután, akkor arra a negatív részre koncentrálsz?*

– Igen, igen.

– *És keresel egy újabb negatív részt? A második koncert után is?*

– Igen, sajnos így van.

– *Ebből aztán nagyon sokat lehet profitálni, ha ilyen szigorú vagy magaddal.*

– Így van, bizonyos szempontból igen. Az említett élménynek a súlya és negatív hatása megmaradt végig, azért, mert egy félelem volt bennem – tehát még meg sem történt, még el sem játszottam azt a koncertet, de már ott volt egy olyan félelem, – hogy nehogy ne feleljek meg.

– *És ugyanez a sorozataidnál is fennáll? Tehát amikor csináltad A zenén túl... sorozatot, köztük például a Haydn-előadást?*

– Talán ott kevésbé, mert ott elvonja a figyelmemet sok minden, másra kell gondolni. Például a tanítás, mert *A zenén túl*ban az a motívum is volt, hogy én tanítok. De akárhogy is magyarázom, mindig ott van annak a félelme, hogy nehogy többet gondoljak magamról – ez mindig megmaradt.

– *Mi az, amit, ha lehetne, akkor kirádroznál az életedből? Törölnél?*

– Semmi. Mert minden, amire elsőre azt mondtam, hogy negatív, abból aztán valamilyen pozitívum lett. Például a tanításban. Tudtam, hogy erre vagy arra kell vigyázni annál a növendéknél. Volt is egy konkrét eset,

ami sajnos elég tragikusnak minősíthető. Volt nekem egy vetélytársam, a Balázsfalvy Attila, aki még mindig él, nálam két évvel fiatalabb, ő volt a Hernádi Lajos magánövendéke, még azelőtt, hogy én bejöttem volna az életükbe. Ő volt a kis kedvenc, olyan zseniális zongorista, hogy azt el sem tudom mondani. Nemcsak zongorista, hanem olyan, aki tizenegy éves korában már mindent eljátszott, amit egyszer hallott a rádióban, és azt már tudta. És például, amikor szolfézsórákon Járdányi Pál diktálta a nehéz feladatokat, ő pillanatok alatt mindent megoldott és unta már magát, mi meg ott szenvedtünk, hogy valami végeredményt tudjunk felmutatni.

– *És hogyan tudtál mindezen túllépní?*

– Sajnos az ő kárán. Mégpedig azért, mert ő annyira szigorú volt önmagához, hogy a végén már szinte teljesen lebénította magát. Amikor az emigrációból hazajöttem, első dolgom volt, hogy felkeressem az Attilát és meg akartam hívni egy koncertre, de akkor azt mondta, hogy „Tamás, én nem tudok zongorázni”. És ezt ő annyira elhitte magának, hogy a végén már tényleg nem volt képes rá. Szóval sajnos tragikus vége lett az ő művész életének ilyen módon.

– *Tehát a híresség tudata, annak feldolgozása nem mindenkinél könnyű. Nálad azt hiszem, hogy egyszerűbb volt, intellektusod okán, ami sok mindenben segített téged, hogy egyrészt el tudd helyezni magadat, másrészt pedig elfogadtad, hogy a híresség az mindezzel úgymond „jár”.*

– Igen, nem volt vita, csináltam, amit rám bízta és el kellett végezni. De maga az elégedetlenség önmagammal és a félelem attól, hogy valaki egyszer megfog azzal, hogy nem te voltál az első, hanem valaki más, az...

– *Mindig elsőnek kell lenni?*

– Igen, és ezt még a Kabos Ilonka, a nagyhírű zongoraművész mondta nekem, hogy ha egy zongorista azt mondja, hogy ő nem akar világhírű lenni, akkor hagyja abba. Ő a legnagyobb zongoratanár volt, aki az én időmben létezett. Ő mesélte ezt, mert a legfontosabb kelleke annak, hogy valami legyen belőled, az az, hogy te a világ legnagyobb zongoristája akarsz lenni!

– *Kilencvenen túl mit mondasz magadnak? Abba hagyta a zongorázást, ve-zényelsz hála Istennek, a jelenléteddel és a nyilatkozataiddal fantasztikus hatást érsz el, de mit mondasz magadnak?*

– Nos, én magamnak azt mondom, hogy amikor dirigálok, akkor abban teljesen kielégülök. Ott olyan óriási a visszajelzés attól a pillanattól kezdve, hogy lepróbálok egy szimfóniát, és az annyival jobb lesz már egy eljátszástól. A következő lépés az, hogy már a második próbánál annyival jobb, a koncerten meg a legjobb. Tehát tulajdonképpen a produkció az nekem olyan pozitív visszajelzés, ami kiegyenlítené ezt a félelmet, ami a zongorázásban mindig megmarad.

– *Ez tulajdonképpen azt is jelenti, hogy elbúcsúztál a zongorától, átvitt értelemben, de ott van az élő zene, a zenekar.*

– Így van. Bizonyos értelemben nekem ezt a kisebbségi érzésemet feloldotta, ez kétségtelen. És ezért is a fülemben van, amikor olvastam egy interjút Barenboimtól, aki gyermekkorától kezdve zongorázott, és megkérdezték tőle, hogy mit szeret jobban: zongorázni vagy dirigálni? Azt mondta, hogy dirigálni: azért mert a hamis hangokat akkor nem ő produkálja.

– *Kilencvenen túl ugyanolyan lelkesedéssel dolgozol, ugyanolyan nyitott és ugyanolyan közvetlen vagy, mint bármikor voltál: nem rontott meg a hírnév, a nagyság...*

– A nagyság biztosan nem, mert mindig ott volt bennem az elégedetlenség, hogy amit csináltam, lehetett volna még jobb. Kivéve, amikor nem koncerten játszottam, vagy amikor készítettem egy felvételt, mert ott teljesen el tudtam engedni magamat.

– *Ott lehetett javítani.*

– Pontosan. És hozzáteszem még azt is, emlékszem, hogy talán a legjobb felvételem, legalábbis az, amire azt mondom, hogy na, ezt vállalom, az az összes Chopin nocturne. Azt úgy vettem fel, hogy bementem a stúdióba és megkértem a hangmérnököket, hogy állítsák be a gépeket és hagyjanak engem zongorázni. És amikor végigjátszottam mind a húszat megállás nélkül, és utána még egyszer a húszat, tehát negyvenet. Ott nem éreztem azt a félelmet, hogy nem jó, amit csinálok. És tényleg olyan jó lett, hogy azt mondtam, hogy ennél jobban úgysem tudnám lejátszani.

– *Ezek szerint még most, kilencvenen túl is érzel még félelmet?*

– Igen! Ugyanúgy, mint nyolc éves koromban, sőt nem is ugyanúgy, hanem talán még jobban. Szóval azért ez egy kereszt, amit viselni kell. Szerintem minden zongoristának van ilyen keresztje, de karmesternek talán nem, vagy kevésbé, mert, mint mondtam, ott olyan óriási a lehetséges javítás mértéke, hogy szóba sem kerülhet az, hogy ezt jobban is lehetett volna csinálni. És akkor még ahhoz hozzájön, nemcsak az, hogy elmegy a félelem, hanem egy olyan elragadtatás fog el azáltal, hogy csak inteni kell és megszólal a zene.

– *Mit csinálsz, amikor semmit sem csinálsz?*

– Olyan azért nincs, mert én egy dologtól rettegettem gyermekkoromban, egészen addig, amíg be nem jött a mesterségem, ez pedig az unalom. Annak idején a nővéremmel erről beszélgettünk, emlékszem, a debreceni Nagytemplom feljáróján, hogy mi is az tulajdonképpen, amitől a legjobban félünk? Attól, hogy az életünk unalmas lesz, de ez szerencsére nem történt meg. Ebben segített a háború, a kitelepítés, a vizsontagságok, és minden egyéb, hogy tényleg nem volt unalmas az életünk. Viszont sokat unatkoztam öt éves koromig, amikor édesanyámmal jártam a Zombor úr szabóműhelyébe Debrecenben, és ott végig kellett

rostokolni, amíg felpróbálták a hölgyek a ruháikat. Szóval az unalomtól féltem a legjobban, de ettől megkímélt a Jóisten.

– *Az idő, a hónapok, az évek múlása barát vagy ellenség?*

– Azt mondhatom, hogy barát, mert hála van bennem. Ha nézem az embertársaimat, azt látom, hogy az egyik abból él, hogy fogakat fúr, a másik abból, hogy beleket vág ki, a harmadik abból, hogy dolgozik egy gyárban. De, ha nem is megyek messzebb, maradok a zenélésnél, tulajdonképpen annyi nehézség van, annyi kereszt van egy életben, hogy én abszolút kiváltságos embernek érzem magamat. Nem azzal vigasztalom magam, hogy mindenkinek az életében van baj, hogy az emberek életének kilencvenkilenc, sőt több százaléka valamifajta nyomorúság. Ha elhagyom Európát, és rátekintek az emberiségre, az sajnos közelebb áll a pokolhoz, mint a mennyországához. És ha valaki a földi életben már gyönyörűséget talál, akkor azt bizony köszönje meg.

– *Mi az, ami hiányzik az életedből?*

– Ha gyorsan akarok válaszolni, akkor semmi. Egyike vagyok annak a felső nem is tízezer, vagy egymillió, vagy nem is tudom, mennyi embertársunknak, akik szerencsés „kiváltságosak”, és én nem is tudom, mivel érdemeltem azt ki, hogy ilyen fantasztikus életem legyen, hogy emberek milliárdjaival szemben micsoda megkülönböztetett életem volt nekem! Leszámítva ezeket a „hülyéskedéseket”, hogy nem voltam megelégedve magammal, de ez az én bajom. De talán nem is baj, mert ezért szóba sem jöhet az, hogy beképzelt legyek. Ami értéket át tudtam adni, vagy értékesnek nyilváníthatok magammal kapcsolatban bármit, azt mind kaptam. Ez pedig olyan ajándék, amit sok-sok életen keresztül sem tudok letörleszteni.

GUITMAN BARNABÁS

GELSEI BIRÓ ZOLTÁN, EGY JELLEGZETES HADIVAK TÖRTÉNETE

„And if history shows us anything, it’s that people hold grudges for generations. Whole societies have lived and died because of their antipathy born out of events that happened generations before. Or maybe things that got so mythologized, they were just pissed off about stories of things that never happened in the first place.”¹

A jelen írás alapját képező előadás gondolata teljesen váratlanul, véletlenszerűen ötlött fel bennem.² Apropója a Petőfi Sándorról átnevezett Mária Terézia laktanya körül kibontakozó világhálós polémia árhullámának köszönhető. A rengeteg gyalázkodó, érzelemfűtött bejegyzés, hozzászólás szerzői közül többen is hivatkoztak Gelsei Biró Zoltán *A Habsburg-ház bűnei – Magyarország négyszáz éves szenvedésének története* című munkájára, amelyet korábban nem ismertem.³ Igazából szóra se lenne érdemes ez a kötetecske, a saját korában nem is nagyon okozott visszhangot, viszont a rendszerváltást követő években újból kiadták és azóta a világhálón számos esetben hivatkoznak rá, használják. Sőt, még az is előfordul, hogy a szerzőt magát történésznek vélik,⁴ pedig amúgy – *vigyázat, spoilerveszély* – semmi köze a történelemhez mint tudományhoz.

A könyv, vagy inkább röpirat, egyértelműen nem történészi munka, ez talán még a kevésbé járatos olvasó számára is kiderül. Szerzője Horváth Mihály nagyszabású, nyolckötetes magyar történetéből⁵ mazsolázt ki olyan elemeket, amelyek az örökös szabadságharc, a folyamatos szabadságküzdelem elképzelésével harmonizáltak, valamint Kossuth Lajos beszédeiből, írásaiból is vett át részleteket és ezeket fűszerezte egyéb, közszájon forgó legendákkal, megalapozatlan állításokkal, miközben jól láthatóan a legegységesebb történelmi háttérismeretek sem voltak

¹ James S. A. Corey: *Persepolis Rising*. Orbit Books, New York, 2017.

² A szöveg a 2023. október 18-án a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Karán rendezett Szekfű Gyula emlékkonferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

³ Gelsei Biró Zoltán: *A Habsburg-ház bűnei. Magyarország négyszázéves szenvedésének története*. Pátaria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Rt., Budapest, 1919. Online: https://adt.arcanum.com/hu/view/DomolkiKonyvek_062

⁴ Bartha Lászlóné Borsos Katalin: „Egy kokárda üzenete Páltelekpusztáról”, in *Honismeret* XLIV. évf. (2016) 2. sz. 5–6.

⁵ Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. Heckenast, Pest, 1871–1873. Online: <https://mek.oszk.hu/08200/08234/>

a szerző birtokában. Olyan elképesztő állítások, tévesztések szerepelnek kis kötetében, mint hogy a mohácsi csatát követően Nádasdy János lett volna a nádor, vagy hogy I. Ferdinánd csúszott-mászott Szulejmán előtt, míg János király egyenrangú partnerként kötött szövetséget a török szultánnal.⁶

Azonban az olvasóban felmerülhet a kérdés, vajon hogyan is kapcsolódhat Gelsei alakja a konferencián tárgyalt Szekfű Gyulához. Annyi mindenképpen közös bennük, hogy kortársak voltak. Más hasonlóság azonban nehezen fedezhető fel, hiszen történelemszemléletük egymás szöges ellentéte volt. Jelenleg azonban a Habsburg-ház megítélésekor a történelem iránt érdeklődők egy része nem szakavatott történészek munkájának fényében, hanem az alternatív történelemszemlélet képviselőinek, így például Gelsei Birónak a prizmáján keresztül látja az eseményeket, s tudásába jóhiszeműen vetett hitével felvértezve ragad billentyűzetet. Így mintegy poszthumusz ütköztetik egymással kettejük, azaz Szekfű és Gelsei Biró szemléletét.

Másrészt nem lehet nem észrevenni, hogy Gelsei Biró életútja és közéleti működése szembeütően példázza azokat a kritikus megállapításokat, amelyeket Szekfű Gyula a *Három nemzedék*ben leírt. Gelsei szinte teljes egészében megtestesítette a harmadik nemzedék Szekfű által felsorolt összes negatívumát.

„Hírlapirodalmunk már a 60-as években hanyatlás jeleit mutatja, de a közszellemre csak most válik veszedelmessé, miután megélhetését szinte kizárólag a pártok érdekeihez kötötte. A politikai pálya csak most nyílik meg teljesen súlytalan embereknek, kik népbolondítással vagy országúti betyárkodással keresvén kenyerüket, a megromlott sajtó támogatása nélkül nem is élhetnének. Ebben a légkörben minden felszabadul, mi erkölcs és igazság szerint eldugva szégyenlendő volna és minden napvilágra merészkedik, mert a hírlapirodalom megtalálja módját annak, hogy semmi szégyenlendő a maga nevében ne neveztesék.”⁷

Nem gondolom úgy – ahogy a posztmodern narratológia vagy szövegelmélet megkívánná –, hogy a szerzőtől külön életet élő szövegeket a szerző ismerete, motivációi nélkül is lehet és érdemes vizsgálni, ezért mindenképpen jónak láttam utánajárni, hogy valójában ki is volt e történeti vitákban gyakran elővett írás szerzője.

⁶ Gelsei Biró Zoltán: *I.m.* 53, 58.

⁷ Szekfű Gyula: *Három nemzedék, és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935, 288–289.

Kutakodásom első körben kevés eredményt hozott. A könyvet 1919-ben publikáló Gelsei Biró Zoltánról a szakirodalom nem tud gyakorlatilag semmit, a világháló szinte teljesen hallgat a személyéről, sőt még a hazai könyvtári katalógusok sem ismerik a születési és halálozási adatait. Annyi azért kiderült, hogy a tárgyalt könyvön kívül is írt még pár munkát. A könyvtári és a felületes internetes keresés jóformán zsákutcát jelentett, így kénytelenek vagyunk azokból az életrajzi adalékokból kiindulni, amit a kritikával illetett könyv lapjain megosztott magáról.

Ezek alapján értesülünk arról, hogy gyermekkorától 1848-as szellemiségben nevelkedett, s gondolkodásának horizontját később már teljesen ez a tematika töltötte ki. A földbirtokos, nemesi családból származó Gelsei édesapja és több nagybátyja egyaránt részt vettek az 1848–49-es forradalom és szabadságharc egyes eseményein, melyek hatása életük végéig elkísérte őket, sőt gyermekeiket is – legalábbis a kötetünk szerzőjét biztosan. Amennyiben hitelt adunk a szerző állításának, az őt nevelő nagybátyja, Biró Vince, folyamatosan személyes kapcsolatot ápolt a száműzetésben lévő Kossuth Lajossal, tehát ez az élmény valóban úgy tűnik, hogy nagyon mélyen gyökerezik a szerző életében is.⁸

Gelsei személyét – mint már utaltam rá – a szakirodalom gyakorlatilag nem említi. A hiányzó születési és halálozási dátumot a kötetében megadott adatok alapján a *FamilySearch* adatbázis segítségével meg lehetett állapítani: 1874–1942.⁹ De ennél többre voltam azért kíváncsi, így kézenfekvő volt az *Arcanum Digitális Tudománytár* (továbbiakban: ADT) által feldolgozott korabeli napilap- és folyóiratanyagot áttekinteni Gelsei nyomai után kutatva.¹⁰

Nézzük akkor, hogy mit tudtunk meg így róla! Gimnáziumba járt, feltehetően érettségit is szerzett, bár ennek nyomát internetes kereséssel mindeddig nem sikerült megtalálnom. Iskoláinak elvégzését követően újságíróként helyezkedett el. Úgy tűnik, hogy ekkoriban az atyai családi örökségből semmije sem maradt, legalábbis akkora vagyon nem, amely életvitele fenntartásához hozzájárult volna.¹¹

Újságírói debütálása rögtön a fent említett kérlelhetetlen 48-as, vagy inkább 49-es függetlenségi szemléletet tükrözte – ahogy Szekfű Gyula fogalmazott: „A tömeg 48-at hallott, de 49-et értett.”¹² Politikai nézeteit illetően ezentúl még erőteljesen katolikusnak mondható, de ez nem a

⁸ Gelsei Biró Zoltán: *I.m.* 24–28.

⁹ Gelsei Biró Zoltán keresztelési anyakönyvi bejegyzése. Online: <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:X6KD-QX4>

¹⁰ Online: <https://adt.arcanum.com>

¹¹ *Pécsi Figyelő*, 1896. április 26.

¹² Szekfű Gyula: *I.m.* 218.

hagyományos, a hierarchiával együttműködő katolicizmust, hanem azt a plebejus politikai katolicizmust jelenti, amelynek gyökerei II. József állami papképző intézeteinek idejéig nyúlnak vissza, és amely a 49-es függetlenségi hagyománnyal azonosulva, a dinasztiaiával szemben határozta meg magát, egyfajta szemellenzős nacionalista álláspontot képviselt és hajlamos volt a sekélyes antiszemitizmusra.

Gelsei első korszakának írásai tehát egyrészt rövid, az aktuális belpolitikai vitákra adott heves reakciók voltak, mai szóval pár soros blogbejegyzésnek hívnánk ezeket. Példának okáért komoly harcot vívott a polgári házasság intézménye ellen.¹³ Másrészt „szépírói” – az idézőjel nem véletlen – jellegű tárcákat, rövidebb novellisztikus írásokat, fiktív történeteket közölt. 1899-ben a *Stockholmi boszorkányok* című munkájával operettpályázaton nyert, 1903-ban pedig Győrött nagy sikerrel mutatták be hazafias népszínművét *A sehonnai* címmel, amely természetesen 1849-ről szól.¹⁴

Az első megjegyzések vele kapcsolatban azonban mind-mind diszszonáns, nehéz, vitatkozó természetű, a törvényes kereteket feszegető fiatalemberről szólnak, aki nemcsak a vélt vagy valós ellenfeleivel, hanem a hozzá közel állókkal is előszeretettel különbözött össze. Párbajok hőse volt – 1903-ban pisztolypárbajért el is ítélték¹⁵ –, bár ezek nagyrészt inkább a revolverajtóban zajló heves szópárbajok, amelyek hangvétele emlékeztet napjaink *Facebookos* és egyéb internetes polémiaira. Ezen felül az állami szervekkel is gyakran összeütközésbe került. Sajtóperei között találunk még ellene indított rágalmazási, felekezeti izgatási és királýsértési pereket egyaránt, amelyek során számos alkalommal fogdába is került. Kortársai már pályája kezdetén *sajtópörchampiónnak* nevezték el.¹⁶ Volt olyan ügye is, amelyben a korabeli megítélés szerint is durván antiszemita, uszító írása miatt ítélték fogságra.¹⁷

Mindezeket, úgy tűnik, hogy éppoly kedélyesen viselte, amilyen kedéllyel tudósított róla a korabeli sajtó, nem pedig úgy, mintha valami tragikus történt volna vele.¹⁸ A függetlenségi harc oltárán hozott nemes

¹³ „Gelsei Biró Zoltán, a néppárt pécsi orgánúmanak, a Magyar Néplapnak munkatársa, erősen megtámadta Kovács Pál szászvárosi anyakönyvvezetőt, mert a polgári esketést magyarázva, kikelt a községbeli káplán ellen. A Magyar Néplap cikkelye ezért az anyakönyvvezetőről a következő három epitheton ornanssal emlékezett meg: *szamárr, hazug, bolond*. A pécsi esküdtszék e három jelző miatt három heti fogságra és a perköltségek viselésére ítélte e cikkely íróját, kit 200 frt biztosíték mellett szabadlábon hagytak.” *Budapesti Hírlap*, 1896. április 26.

¹⁴ *Pesti Hírlap*, 1899. június 28; *Hazánk*, 1903. január 17.

¹⁵ *Pesti Hírlap*, 1903. január 8.

¹⁶ *Szegedi Napló*, 1896. december 3.

¹⁷ *Pesti Hírlap*, 1896. október 6.

¹⁸ „Az elitélt, a kir. ügyész engedelmével, egy börtönőr társaságában fiakkeron rukkolt be az ügyész-ség fogházába. Érdekes, hogy gelsei Biró Zoltán ellen még öt sajtóper van folyamatban, melyekre

áldozatként tekinthetett magára, bár a perekről szóló tudósítások szerint gyakran mentegette magát, hogy csak szerkesztői utasításra vagy pusztán kenyérkeresetből írta az ügy tárgyát képező cikkeket.¹⁹

Összeférhetetlen természetéről az is tanúskodik, hogy a dualista időszakban nincs egy olyan állása vagy olyan stabil újságírói helye, ahol hosszabb ideig kitartott volna. A legtöbb esetben hetekig, hónapokig élt csak munkatársi vagy felelős szerkesztői alkalmazása.²⁰ Nem tudom, ez mennyire általános jelenség a korszak sajtóviszonyaiban, de tartok tőle, hogy kevésbé tekinthető annak. Ha hihetünk a korabeli újságcikkeknek, akkor szinte egyik helyről sem békével búcsúzott, hanem különböző nézeteltérések és – részben pénzügyi, részben habitusbeli – problémák álltak gyakori állásváltásainak hátterében.

„A Magyar Néplapban Gelsei Biró Zoltán heves támadásokat intézett a Magyar Szabadság szerkesztője, Kovács Kálmán rom. kath. lelkész ellen, aki ezt ép olyan hangon viszonzta a saját lapjában, így például a január 28. számban elmondja, hogy ez a kétes exisztencia, már tudniillik Gelsei Biró Zoltán, akit ő könyörületből házába fogadott és hetekig táplált, nehogy éhen vesszen, nem úgy fogadta ezt, mint egy jól nevelt kutya, amely köztudomás szerint megnyalja azt a kezet, amely kenyeret ad neki, hanem erősen marakodik. Minthogy Gelsei Biró Zoltán időközben meghasonlott a Magyar Néplappal és így nem állott módjában a kedélyes hírlapi polémiát folytatni, másrészt pedig mint egyéves honvédönkéntes nem tűrhette el szó nélkül, hogy őt egy rosszul nevelt kutyához hasonlítsák, Kovács Kálmán lelkész ellen becsületsértés és rágalmazás címén sajtópanaszt emelt a budapesti büntető törvényszéknél.”²¹

Az is kiderül a korabeli sajtóból, hogy nemcsak az újságírással kereste kenyerét, hanem mint egyesületek titkára, rendezvények levezető elnöke is gyakran szerepet kapott, afféle kabarék, humoros estek konferálójaként is feltűnt a hírekben.²²

mind a Magyar Néplap hasábjain s a polgári házasság életbeléptetése idején szerzett érdemeket.” *Pécsi Figyelő*, 1896. június 23.

¹⁹ Például: *Magyar Hírlap*, 1897. április 11.

²⁰ Gelsei Biró Zoltán pályájának első tíz éve alatt az alábbi újságoknál állt alkalmazásban: *Pestmegyei Hírlap*, újságíró (1894); *Magyar Néplap* (1896); *Pestmegyei Hírlap* (1897); *Lajosmizse és Vidéke*, felelős szerkesztő (1899); *Vendéglősök Lapja*, munkatárs (1899); *Somogyi Újság* (1900); 1848, főszerkesztő (1901); *Hanny Istók*, főszerkesztő (1902); *Dunántúli hírlap* (1902); *Győr napló*, felelős szerkesztő (1902); *Veszprémvármegye*, felelős szerkesztő (1903); *Almádi újság* (1904); *Független Magyarország* (1904).

²¹ *Pesti Hírlap*, 1897. október 22.

²² Gelsei Biró a dualizmus idején az alábbi egyesületekben tevékenykedett alkalmanként: Kossuth országos nőegyesület, titkár (1895), Lovas Izsó konzervatóriumában zenetörténeti előadás (1904); óbudai Demokrata-Kör tagja (1904); állatkerti jégünnep szervezője, az állatkerti korcsolyaklub elnöke

Közben kitört a nagy világégés. Állítása szerint katonaként ebben is részt vett, a harcterről, a lövészárkokból küldött tudósításokat, de ezek sem konkrét hírek, hanem inkább regényes történetek. Saját állítása szerint a Károly királyról elnevezett ezredben harcolt. Harctéri történeteinek valóságalapját illetően kételyek motoszkálnak bennem. Előéletét ismerve kétlem, hogy valóban kint szolgált-e a fronton vagy csak kitalálta ezeket a történeteket, amelyek aztán összegyűjtve, könyv formában is megjelentek már a háború során.²³

Akár találkozott véres ütközetekkel szentől szemben, akár nem, a háború végén sem csitult, sőt, ha lehet fokozódott benne a 49-es szellem. Az 1918–19-es évek tragikus és zűrzavaros eseményei ösztökélték arra, hogy 1919-ben érzelmeinek kendőzetlenül hangot adva, a szárnyaszegett, karmaitól megfosztott sasba képletesen jól belerúgva, megjelentesse a dinasztiaát vádló, lejárató röpiratát. Különös viszont, hogy az ADT tanúsága szerint a Horthy-korszak idején ezzel a könyvvel kapcsolatban komoly bántódás nem érte, bár eljárást talán indítottak ellene²⁴ és jelent meg olyan írás is, amely a kötet betiltását követelte.²⁵ Aki viszont idézett Gelsei kötetéből, királysértési perre számíthatott.²⁶ Az újsághirdetések alapján azonban a könyv végül nem került tiltólistára, hanem mindvégig elérhető maradt. Hatását viszont nem nagyon lehet kimutatni, hiszen nem találtam olyan adatot, amely igazolná, hogy a két háború között érdemben hivatkoztak volna rá, vagy komolyan vették volna az írást.

(1906); Elektrotechnikusok hölgyestéje, közreműködő (1906); Józsefvárosi Függetlenségi Kör, jegyző (1907); Postatakarékpénztár Tisztviselők Sportegyesülete mulatságán konferál (1910.); II. Rákóczi Ferenc társaság, titkár (1912); Országos Pázmány-Egyesület, tag (1912); Magyar Ebtenyésztők Országos Egyesülete, jegyző (1918)

²³ Gelsei Biró Zoltán: *Könnycseppek a harctéren*. Pátria, Budapest, 1918.; Uő.: *Emlékeim a lövészárkokból*. Pátria, Budapest, 1918.; Uő.: *Oszttrák sógor, német pajtás*. Márkus, Budapest, 1915.; Uő.: *Szökés az orosz fogságból*. Márkus, Budapest, 1915.; Uő.: *Gépmadaron golyózáporban. Egy magyar repülő-hős kalandjai*. Márkus, Budapest, 1915.; Uő.: *Örmester kisasszony. Kalandos történet a világháborúból*. Márkus, Budapest, 1915.

²⁴ Gelsei elleni eljárásról egyedül a *Bácsmezei Napló* 1924. január 28-i számában tudósítottak, de ez a rövid hír valójában nem Gelsei Biró, hanem Kacziány Géza (1856–1939) szintén királyellenes írása kapcsán kirobbant ügyről szól, akinek *Az utolsó koronás Habsburg* című, álnéven megjelent kiadványát aztán be is tiltották a korabeli hatóságok.

²⁵ „Behoztak szerkesztőségünkbe egy nyomtatványt, amely: *A Habsburg-ház bűnei, Magyarország négy százéves szennvedésének története* címet viseli. Undorodással lehet csak kézbe venni a magyar uralkodók történelmi emlékezetét beszennyező füzetet, amelynek jellemzéséül csak annyit, hogy készült 1919-ben. Ezzel már mindent meg is mondtunk. A forradalmak idejéből jól ismert királyragalmak, történelmi hazugságok, buta álkuruckodások gyűjteménye ez a köztársasági propaganda céljaira összerakott szellemi bacillus-hordozó, melynek a tisztas magyar közvélemény előtt semmi keresni valója nincsen. Megdöbbenéssel győződünk meg arról, hogy a mérget az utcai kolportázs vette szárnyaira s villamosokban és újságárúsító helyeken terjesztik. Azt kell hinnünk, hogy a propaganda-irat kikerülte a rendőrhatalóságok figyelmét. Mi tehát tiltakozunk a károlyista idők köztársasági propaganda-iratainak tolatkodó jelentkezése ellen s a könyv azonnal való elkobzását és a példás megtorlást követeljük.” *Nemzeti Újság*, 1922. október 15.

²⁶ Például: *Magyar Országos Tudósító*, 1938. május 11.

A húszas évek derekától fogva, bár a konszolidálódó Horthy-rendszerben pártpolitikai karriert is megpróbált – sikertelenül – elindítani, mintha Gelsei Biró is finomodott volna, talán az életkora miatt, érettebb fejjel kevésbé volt már fogékony a heves politikai csatározásokra, vagy talán azért is, mert nagy álmát, célját elérte: független lett az ország! Életének utolsó évtizedeiben így inkább könnyedebb stílusú munkák kerültek ki a keze alól. Nagy szenzációként beharangozott folytatásos regényeket írt az újságok számára, ezek színvonalát azonban jelzi, hogy szinte megjelenésük pillanatában feledésbe merültek.

Pénzügyi helyzete nem volt ekkor sem kifejezetten rózsás. Mindenféle alkalmi munkát elvállalt. Úgy tűnik, mintha a fiatalkori énjét szögre akasztva igyekezne tollával a hatalomhoz dörgölözni. Eposzokat, ódákat írt az éppen regnáló kormány vezetőjének címezve, vagy az akkoriban hazánkban népszerű, angol sajtómágnás lord tiszteletére.²⁷ Megbecsültsége és anyagi helyzete mégsem az ambíciói szerint rendeződött. Hatalmas adósságot halmozott fel, 1932-ben kilakoltatták állami lakásából. Az erről szóló tudósítás rendkívül gúnyosan számol be az író sanyarú sorsáról, erősen karikírozva a hajléktalanná lett szerző saját kesergő szavait.²⁸

A kilakoltatás ténye mellett még az is megállapítható ebből a hírből, hogy a sajtó bizonyos része számára továbbra sem volt közkedvelt figura. Az antiszemitizmus bélyege ráégett, amit úgy tűnik, nem feledtek

²⁷ Gelsei Biró Zoltán: *Rothermere. Történelmi óda*. Általános Nyomda, Budapest, 1929.; Uő.: *Bethlen. Történelmi eposz*. Bethlen Történelmi Eposz Kiadó-Társaság, Budapest, 1930.

²⁸ „Nemzeti elégiát költ egy kocsmában Gelsei-Biró Zoltán, a kilakoltatott író. A lakásából kilakoltatott magyar író, Gelsei-Biró Zoltán, akiről köztudomású, hogy Bethlen eposzírója, most egy kis kocsmában húzta meg magát a Bulyovszky utcában. Amikor felkerestük, kéziratai fölé hajolva találtuk. Félre tolt a kéziratokat, feltette monokliját és panaszkodni kezdett: – ötvenkilencéves koromra az uccára jutottam. Én, a magyar író, akiről Pekár a Bethlen-könyvem előszavában azt írta, hogy a legnagyobb költő vagyok. Tessék, nézze meg ezeket, kartárs úr. Mulatja át leveleket, kegyelmes urak, miniszterek leveleit. Csupa elismerés. Rothermere lord sajátkezű levele, amelyben róla írott könyvéért mond köszönetet. Bethlen levele, köszönet a Bethlen-eposzért. És még egy sereg elismerés, köszönőlevél, ötvenkilenc éves élete sikereinek dokumentuma... Nyomoráról ennyit mond: – Azt kérde, kartárs úr, miből élek. Egy napilap már ötödik regényemet közli. De hát mi az? Négytagú családot kell eltartani. Nyomorgok. Pedig a Gelsei-Birók valamikor nagy urak voltak Veszprémben. Elment a pénz, a vagyon a függetlenségi mozgalmakban. Ami megmaradt a birtokból, azt az apám egyszer részegen eladta, elkótyavetyélte nevetséges áron. Egy kéziratcsomóra mutat: – Most is dolgozom Nagy nemzeti elégiát írok Budapestről hexameterekben. Ehhez a fennkölt témához ez a klasszikus versforma illik. Nemzeti múltunk elevenedik fel, benne és az áhított jobb jövő képe. Figyeljen ide, kartárs úr. Olvassa a verssorokat, erősen skandalva. Az arca kigyullad, a szeme csillog a monokli mögött. – Fegyverrel a kezemben szolgáltam a hazát – mondja aztán. – Nem ezt érdemeltem a hazától. Nem mondom, elég részem volt sikerekben és elismerésben, de segíteni senki sem akar rajtam. Pedig Fabinyi kereskedelmi miniszter úrhoz is kérvényt adtam be, hogy ne lakoltassanak ki az állami lakásomból a Juranics-telepen. Kérem, össze-vissza 900 pengővel tartozom. És ha elkészül a nemzeti elégiám, akkor mindent kifizetnék. A költő visszamélyed hexaméterei közé. Üti ceruzával a taktus az asztalon. Távoznak.” *Magyar Hírlap*, 1932. december 15.

és nem bocsátottak meg neki. Családi életéről is megtudhatunk egy keveset a korabeli sajtóból. A polgári házasság nagy ellenzője élete során legalább háromszor megnősült, de nem találtam arra vonatkozó adatot, hogy születtek-e gyermekei.²⁹ Vélhetően elszegényedve, – egy 1934-es kabátlopási ügy háttére is erre utal³⁰ – rossz körülmények között, a második világháború idején halt meg betegen, 1942. október 16-án. Az utolsó tudósítás személyéről, hogy egy évvel a halála után tisztelői még megemlékeztek róla a rákoskeresztúri temetőben a sírjánál.³¹

* * *

E rövid áttekintés alapvetően az ADT által feldolgozott és a világhálón közzétett korabeli hírlapokra, kiadványokra támaszkodott. Ha nem is teljeskörű, de úgy érzem, hogy mégis egyfajta hiteles képet kaphattam a vizsgált szerzőről és közvetlen környezetéről. Egy tragikus magyar sorsot követhettem végig, annak minden nehézségével és negatívumaival. Az emberi sors tragikuma együttérzést és néhol még rokonszenvet is kiváltott iránta, ugyanakkor ez nem zárja ki, hogy komoly kritika nélkül értékeljem Gelsei Biró Zoltán megismert pályájának egészét.

Írásai és életének rekonstruálható eseményei, tettei alapján olybá tűnik, mintha gondolkodásában az 1848–49-es harc nem ért volna véget sem a világsi fegyverletétellel, sem később a kiegyezéssel, hanem folyamatosan, a mindenkori jelenben tovább folytatódott. Beleragadt ebbe a küzdelembe. 1849 – mint valami sztázismező – foglyul ejtette, nem tudott továbblépni. Hiába annak megélt tapasztalata, hogy a dualista Magyarországon élni a megelőző évszázadokhoz képest összehasonlíthatatlanul jobb volt, hogy béke és törvényesség uralkodott, mindez kevésnek bizonyult Gelsei Biró boldogságához.

MÚLT ÉS JELEN

Holdsütötte éjszakákon
A Dunához ki-ki járok,
Bolyongva a folyam partján,
Eltűnődve meg-meg állok.

²⁹ Gelsei Biró feleségei, zárójelben a házasságkötés időpontja: Delinovszky Teodóra (1899); Szabó Eszter (1913); Zahradnitzky Zsófia (1926).

³⁰ Az idős író egy ószerestől vásárolt egy használt, ám lopott kabátot, amit már másnap felismert a tulajdonosa az utcán, amiből egy kimondottan kellemetlen rendőrségi ügy lett. *Magyarország*, 1934. február 10.

³¹ *Magyar Nemzet*, 1943. október 16.

Fölsóhajtok: Óh! Milyen szép,
Káprázatos a te képed,
Szép Budapest! Hazám dísze,
Tündérmesék szóttek téged!...

(...)

Szép Pest! Mégis busan nézlek,
Mert ragyogsz bár pompa s fényben.
Buda ormán sincsen félhold,
Néped is él békességben,
Van királyod, van törvényed,
Hej, de régi alkotmányod,
Mit Rákóczi, Kossuth védett,
Elalkusszák a kufárok!³²

Erre a szemellenzős, valóságot tudomásul venni képtelen lelkiállapotra, már-már kórképre, az angol sci-fi szerző, Dan Abnett által alkotott kifejezés illik talán a legjobban: *warblind*, azaz hadivak.³³ Természetesen nem tényleges vakságról van itt szó, hanem egyfajta beszűkült látásmódról, félresiklott gondolkodásról. Pont ez az a rugalmatlan gondolkodás, a realitások semmibevétele, amelyet Szekfű Gyula is mint negatívumot említ a *Három nemzedék* lapjain. Megítélésem szerint – Szekfű Gyulával egyetértve – ez a *hadivakság* is okolható az 1918–1919-es évek tragikus történéseiért. Rendkívül káros következményei lettek annak, hogy bizonyos politikai hangadók, véleményformálók mind a dualizmus idején, mind a nagy háború alatt még mindig 1849-ben éltek és onnan akarták folytatni, ahol Kossuth abbahagyni kényszerült, és nem az akkori helyzetnek megfelelő, az ország megmentését célzó politikát kezdeményeztek, támogattak. Ezt a fajta *hadivakságot* jelentős mértékben elősegítette, és elősegíti napjainkban is, ha az embereknek torz, hamis, fekete-fehér szembenállásra egyszerűsített képük van a történelmükről. Ennek viszont sajnálatos következménye, hogy az emberek egy része a jelen problémáival szembesülve sem képes józanul mérlegelt döntést

³² Részlet Gelsei Biró Zoltán verséből. *Független Magyarország*, 1904. október 9.

³³ „Sok veterán akadt köztük, akik háború végével többé már nem tudtak megszabadulni a haragjuktól és az őket fűtő vérszomjtól. Hadivakoknak nevezték őket. (...) Az őseiket annak idején a háborúra kondicionálták, és ezek a szerencsétlenek nemzedékek óta az ezekből fakadó szörnyű lelki és mentális torzulásokat örökölték tovább. Vakok voltak mindenre, ami nem hatolt át a vérszomj vörös kódén.” Dan Abnett: *Pária*. Tuan, Budapest, 2020.

hozni, a jövő kihívásaira pedig az unalomig ismert zsákutcába vezető sémák szerint reagál.

Gelsei Biró Zoltán a Habsburg-dinasztia szerepét firtató írása a kora újkori és újkori magyar történelem megismerésére nemcsak azért teljesen alkalmatlan, mivel a szerző műveltsége, történeti tudása, forrásismerete a vállalt feladatához képest csekély és egysíkú, hanem a 49-es szemlélet által okozott lelki vaksága miatt is, amely képtelenné tette arra, hogy a tényleges történelmi tudást befogadja és megértse. Az viszont kétségtelen, hogy az 1919-ben megjelent írásával saját magáról és a 20. század eleji Magyarországról egyaránt egy sajátos korpépet nyújtott.

KIMMEL MÁTÉ

SZEKFŰ GYULA ÉS A PARASZTSÁG

A paraszti társadalom leírásai

a Három nemzedékben és a korabeli társadalomtudományban

A parasztsággal a 19. század végén kezdett el behatóbban foglalkozni a magyar tudományos közvélemény. Elsősorban az agrártudomány, amely a mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos gondokra kívánt megoldásokat adni, valamint a jogtudomány, amely az agrártársadalom szociális problémáival foglalkozott. A korabeli reformkísérletek kézzel fogható példái voltak az Európa-szerte terjedő mintagazdaságok és kísérleti telepek, a mezőgazdasági munkavállalást szabályozó törvénykezések, valamint a földreform gondolata.

Ahhoz, hogy megértsük Szekfű Gyulának a paraszti társadalomról és az azzal kapcsolatos politikáról alkotott koncepcióját, előbb sorra vesszük azokat a tudományos-közéleti reformgondolatokat, amelyek a parasztság iránti tudományos érdeklődés kiszélesedését fémjelezték. Ennek jelentős indikátoraként a legnagyobb agrár régióról, az Alföldről és az ottani tanyasi gazdaságokról megindult diskurzus agrárius és – a szekfűi szóhasználatával élve – „neobarokk” képviselőinek gondolatait tekintjük át.

A parasztság a tudományban

Az agrárium és a parasztság iránti tudományos és politikai érdeklődést felkeltő problémák sora a század végi gabonaár-visszaeséssel kezdődött, de nagyobb távlatokban a század eleji gabonakonjunktúráig visszavezethető. Az ekkor kialakult kedvező külpiaci trendek a termelés fokozására ösztönöztek. Ezt elsősorban extenzív módszerekkel, az alföldi vizek szabályozásával, új földterületek birtokbavételével valósították meg. Hosszú távon ez a gyakorlat a talaj kiszáradásához és szikesedéséhez vezetett. Amikor a globális piaci feltételek kedvezőtlené váltak (az amerikai és orosz gabona térnyerésével), akkor a régió lemaradt a versenyben. A Monarchia védvámpolitikája mérséklőleg hatott, de a gazdasági és az azt követő szociális gondok, különösen 1920 után tovább növekedtek.¹

¹ Az Alföld válságának hosszútávú gazdasági elemzésére lásd: Demeter Gábor–Szilágyi Zsolt–Pinke Zsolt: „Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020)”, in *Századok* 2022 (156) 5.sz. 963–999.

Aratók 1935-ben. (Fortepan / Rothman család)

A gabonaválság és az azt követő társadalmi feszültségek miatt a földbirtokosok veszélyben érezték az agrártársadalom egységét és közös fellépésének lehetőségét a piacpárti kormánypolitika ellenében, valamint nem utolsósorban a saját gazdasági-társadalmi pozícióikat is. Az agráriusnak is nevezett birtokos-politikusok egyik vezéralakja, a későbbi földreform szellemi irányadója, Rubinek Gyula a „parasztzocializmus lábrakapását” emlegette, amely szerinte az Alföldön fenyeget a leginkább.² A régióval kapcsolatban a 20. század elején jelentős tudományos értekezés indult meg a birtokos-politikusok egyik fontos szervezetében, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben (OMGE). A diskurzus résztvevői közül ki kell emelnünk Cserhádi Sándort, a magyaróvári akadémia kutatóját és az OMGE Növénytermesztési Szakosztályának vezetőjét, valamint Forster Gézárt, az egyesület igazgatóját. Cserhádi elsősorban a tudományos problémafeltárással, Forster az első politikai reformjavaslattal kívánta előmozdítani az alföldi parasztság ügyét.³

Cserhádi az 1900-as évtizedben megindított cikksorozatában és 1907-es összefoglaló írásában a gazdálkodás problémáival foglalkozott. A környezeti viszonyok és települési sajátosságok (a tanyavilág) mellett a gazdálkodás módszereinek elmaradottságában és a „gazdasztály mezőgazdasági szakismereteinek fogyatékoságában” körvonalazta a

² Rubinek Gyula: *Parasztzocializmus*. Budapest, Pátria, 1895, 6.

³ Életútjukról lásd: Für Lajos–Pintér János (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok A–H*. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 1987.

problémák okát. Az utóbbit például abban vélte megnyilvánulni, hogy a gazdák nem nézik a vetőmag minőségét, és keveset fektetnek a szakszerű talajművelésbe.⁴ A „rosszul munkált, nem trágyázott talajon” csakis búzát és kukoricát termesztettek, takarmányt és jobban jövedelmező ipari növényeket csak kevés kivétellel.⁵

Cserháti felvetései mentén az OMGE regionális kutatásokat végzett, végül mindezek alapján Forster adott politikai programot az alföldi viszonyok reformjára. E program lényegi mondanivalója az volt, hogy a jobb gazdálkodás meghonosításához egy átfogó szemléletre, azaz a parasztság szociális és kulturális körülményeinek megváltoztatására is szükség van. A megoldást egy mindenre kiterjedő, központilag kezdeményezett modernizációban látta, azaz bizonyos gazdasági, szociális és kulturális intézmények felépítését tervezte az Alföldön, a szórványosan elhelyezkedő és izolált tanyasi gazdaságok között.⁶

Lényegében ugyanezt az elképzelést élte és dolgozta ki részleteiben Czettler Jenő, az agráriusok jelentős szociálpolitikusa, aki 1920 után is meghatározó személyisége volt a magyar agrárpolitikának, többek között a Magyar Gazdaszövetség igazgatójaként.⁷ A Czettler-féle mezőgazdasági szociálpolitika szerint a kis- és középgazdaságokat kell megerősíteni, a termelési módszerek fejlesztésével és a szaktudás színvonalának emelésével. A termelés és a bevételek növekedése közvetlenül segíti a gazdatársadalom, közvetve az alattuk dolgozó agrármunkások életszínvonalának növekedését.⁸

A háború után, Rubinek Gyula javaslatára a földosztással egyidőben létrejöttek az agrár-érdekképviseletet ellátni hivatott Mezőgazdasági Kamarák. A Duna-Tisza közi kamara igazgatója, Gesztelyi Nagy László ugyancsak meghatározó résztvevője lett az alföldi gazdaságokról folyó tudományos-közéleti diskurzusnak. A Kamara az utóbbiakhoz hasonlóan egy elsősorban gazdasági célzatú, de átfogó kulturális és társadalmi intézményeket is megteremtő modernizációval képzelte el a paraszti gazdaságok reformját, és ennek érdekében immár a koncepció politikai képviseletét is vállalta.⁹ Megítélésük szerint kevés sikerrel, ugyanis az évek múltán legfeljebb az 1927-es, az alföldi tanyasi közigazgatást meg-

⁴ Cserháti Sándor: *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja*. Budapest, Pátria, 1907, 9–11, 15, 17.

⁵ Uo. 19, 30.

⁶ Forster Géza: *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. Budapest, Pátria, 1907.

⁷ Czettler Jenő: „Tanyai települések és tanyai központok”, in Tóth Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Budapest, Kossuth, 1983, 332–344.

⁸ A czettleri szociálpolitikáról lásd: Petrás Éva: „A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója”, in *Történelmi Szemle* 64 (2022) 2.sz. 315–326.

⁹ A DTMK programját lásd: Pintér Ilona: „Duna-Tisza közi Mezőgazdasági Kamara 1922–1946”, in *Agrártörténeti Szemle* 1984 (26) 1–2.sz. 449–452.

könnyíteni kívánó belügyi rendelettről és a Klebelsberg-féle iskolaépítési programról tudtak eredményként nyilatkozni.¹⁰

Az érdeklődés mentén különféle felmérések születtek a régió táji környezeti tulajdonságairól, az ottani gazdálkodásról és a szociális viszonyokról, amelyeket a reformkoncepciók igyekeztek interpretálni. Az 1910-es népszámlálás első ízben mérte fel elválasztva a tanyasi lakosság egy részének adatait.¹¹ Az 1920-as évek végén már biológiai értekezések foglalkoztak az alföldi szikesedés okaival, de megszülettek olyan gazdasági statisztikák is, amelyek alkalmasak voltak a paraszti termelés értékének számszerűsítésére.¹² A két háború között már a földrajz, néprajz, szociológia, statisztika és valamennyi tudományág foglalkozott az úgynevezett „tanyakérdéssel”.¹³

Az alföldi parasztsággal kapcsolatos felvetések számos dimenzióban értelmezhetők. A tágabb értelemben vett agrárkérdés magától értetődően mindenekelőtt gazdasági kérdés volt. A gabonaválságra, majd a Trianont követő recesszióra adott válaszként, ugyanakkor az agrártudomány világában az innovatív módszerek megismerése nyomán jelentkezett a professzionális gazdálkodás meghonosításának igénye. A mezőgazdasági termelés növelése természetesen egyet jelentett az állami-nemzeti gazdaság megerősödésével. A koncepciók ugyanakkor az ismertetett logika mentén a paraszti gazdaságok támogatásától várták a szociális problémák megoldását is.

Az utóbbi elgondolás megfordítva már szociális kérdés volt. Az elképzelés nagyobb távlatokban úgy nézett ki, hogy a politikai-társadalmi rendszer stabilitását közvetlenül az agrártársadalomban jelenlévő vélt vagy valós feszültségek oldódása biztosítja. Ennek eszközét a gazdaságok megerősítésében, közelebbről az innovatív gazdálkodási módszerek elterjesztésében látták. Ez az agráriusok és egyes háború utáni agrárpolitikuskok számára is olyan politikai megoldást kínált, amely a radikális földosztás mellőzésével a birtokstruktúra és a társadalmi rendszer fenntartása mellett képes lett volna megerősíteni a kis- és középparaszti rétegeket, és nem utolsósorban jobb körülményeket teremtett volna a nekik dolgozó bérmunkások számára is. A szociális kérdés másik fontos vonatkozása a népszaporulat fenntartása és növelése volt, ami Trianon után ugyancsak különösen jelentős szempont.

¹⁰ Gesztelyi Nagy László: *Magyar Tanya*. Kalocsa, Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1928, 88, 259.

¹¹ KSH 1910.

¹² Az agrár-export statisztikák felhasználására lásd: Gesztelyi: *I.m.* 28–209; Kaán Károly: *A magyar Alföld*. Budapest, MTA, 1927, 242–247, 250–253, 262–268.

¹³ Lásd például Erdei tudományágakra bontott összefoglalóját: Erdei Ferenc: *Magyar tanyák*. Budapest, Akadémiai, 1976, 255–258.

Mint kulturális kérdés, a politikai-tudományos értekezések elsősorban arra hívták fel a figyelmet, hogy a parasztság szellemi felemelésével a gazdák fogékonyabbak lesznek a szakismeretek befogadására. Az oktatás az egységesebb nemzeti identitás kialakítását is segítette, megteremtve egyfajta kulturális „nemzeti minimumot”. Ennek a „minimumnak” a létrehozása szintén jelentős a rendszer stabilitásának szempontjából.

A parasztság ügye melletti és a politikai cselekvés szükségességét hangoztató érveket a korszakban jellemző etnikai-nemzeti szellemi keretekbe ágyazva kommunikálták. Ezáltal a parasztság kérdését összességében a legmagasabb szintre, nemzeti kérdéssé emelte a diskurzus. Végző soron így a nemzetgazdaság megerősítése, a nemzet kulturális színvonalának felemelése, a társadalmi béke és összetartozás érzésének megteremtése, valamint néhány olyan materiálisabb cél, mint például az etnikum lélekszámbeli növekedése volt a parasztság felemelése mögötti vezető gondolat. Czettler Jenő a trianoni döntés kapcsán így foglalta össze a kérdés összetettségét és jelentőségét: „Magyarország hét és fél millió lakosa helyett ugyanezen a területen legalább is tízmilliónyi magyarságunk volna, mely [...] a megszálló fajokénál sokkal magasabb intelligenciájával, gazdasági céltudatosságával, faji erejével egyre szélesebbre tolná ki az etnográfiai határokat.”¹⁴

Szekfű a parasztpolitikáról

A *Három nemzedékben*¹⁵ Szekfű a *Társadalmi osztályok és mulasztások* című alfejezetében írja le a „harmadik nemzedék” agrártársadalmát. Emellett a kötet 1937-es újrakiadásában és folytatásában a földosztás kapcsán szólal meg ismét bővebben a parasztság témaköréről. Az előbbi alfejezet egy, a szerző szubjektív véleményétől sem mentes, de saját bevallása szerint általános ítélkezésbe nem bocsátkozó politikatörténeti ismertetéssel kezdődik. A tartalomjegyzékben szerepeltetett rövid összefoglaló – „A parasztság anyagi műveltsége. Észszerű földművelés hiányai. Kivándorlás; parasztnyelvés bajai” – az érvelés két sarokpontját vetíti előre. A parasztság kérdése Szekfűnél elsősorban kulturális kérdést jelent, illetve a földművelés fennálló módjait a történész is negatívan értékeli (511.).

¹⁴ Czettler: *I.m.* 443–444. (Kiemelés a szerzőtől.)

¹⁵ Az első kiadás: Szekfű Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Budapest, „Élet” Irodalmi és Nyomda Rt., 1920. Az ismertetésnél használt kiadás: Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1935.

Szekfű alapvetően a liberális és az agrárius nézőpontokhoz fűz megjegyzést a harmadik nemzedék politikai palettájáról. A liberális kormányt elmarasztalja, és gyakorlatilag úgy véli, hogy nem tettek semmilyen érdemi intézkedést a parasztság felemeléséért, hiszen a parasztság sorsát a „szabad verseny ideáitól zsongó fejjel” többnyire a piaci folyamatokra bízták. Az agráriusokat pozitívabb színben tünteti fel, minthogy azok „fáradoztak” az „anyagi és szellemi nivó”, azaz elsősorban a gazdasági és kulturális színvonal emelésén. Ezeknek az intézkedéseknek köszönhetően a magyar állapotokat jobbnak véli, mint a kelet-európai régió egyes országaira jellemzőt. A nyugati, előrehaladottabb viszonyokkal való egyoldalú összehasonlítást torzítónak tartja. Szekfű okkal vethette össze a magyar állapotokat a keleti példával is, mintegy a nyugatot olykor piedesztálra emelő liberális nézőpontokra adott reflexióként (328–329.).

Szekfű a kelet-európai, konzervatív arisztokraták „járma” alatt szenvedő parasztságról lefestett képpel akadályként tünteti fel a túlzott konzervativizmust, ugyanúgy, mint a piacra hagyatkozó liberális nézőpontot. Szekfű szerint a helyes politika tehát nem a szabadpiaci felfogás, és nem is a gazdasági kötöttségeket fenntartó konzervativizmus, hanem a piaci folyamatok bizonyos fokú szabályozása, a hátrányos folyamatokat ellensúlyozó „organikus munka” (329.), amely a parasztság érdekeit tartja szem előtt. Szekfű szerint maga a parasztság apolitikus társadalmi réteg, aminek okaként az „összefüggéseket ignoráló önzést” mint a kulturális színvonal alacsony fokának következményét nevezi meg (329.).

Szekfű összességében a kulturális javak gyarapításáért tett munkájuk szerint ítéli meg az egyes csoportok parasztpolitikáját. Konklúziója az, hogy nehéz átfogó ítéletet mondani a korszakról. Számos példát talál az elmaradott és a döntéshozók által magára hagyott parasztságra, de vannak olyan kivételek is, akik „a parasztművelődés legsikerültebb példányait képviselik”. Alapvetően a jól gazdálkodó, szakszerűen művelő parasztságra gondol. Szekfű tehát a helyes művelést elsősorban a kulturális előrehaladottság függvényének tekinti (330.).

Szekfű a paraszti társadalomról

Szekfű a harmadik nemzedék agrártársadalmáról írt fejezetében alapvetően a kisgazdákról és a földtelenekről értekezik (328.). Elsősorban a kisbirtokos gazdálkodás területén nevezi meg a problémákat, úgy véli, hogy a paraszti gazdaság nem fejlődött a kiegyezés óta. A parasztság most is minden erejével a nyári idénymunkákra koncentrálnak, télen tétlenkedik, „lelki szükségletiány” jellemzi (330.).

A problémák oka Szekfűnél is az igényesebb, tudatosabb termelési módszerek ismeretének hiánya, például a termesztett „fajok” megválogatásának mellőzése. A megoldás nála is a munka, a termelés javításához kötődik. A sort így vázolja fel: „Az észszerűbb földmunkálás megkedveltetése s ezzel a parasztbirtok termelésének emelése, a tulajdonos vagyonosodása.” E kedvező „láncolat” megindítását, a szaktudás elterjesztését tartja a politika feladatának, amit mindenekelőtt egyfajta általánosabb értelemben vett „oktatás és nevelés” alapoz meg. (330.) Érvelésének bizonyítására kivételes példaként hozza fel azokat az eredményes gazdákat, akiről úgy véli, hogy a kulturáltságuknak köszönhetik a sikerüket. Ilyen a kőrösi és kecskeméti gyümölcsstermesztő, a makói hagymásgazda és a szegedi tanyabérlő (330.).

A szekfűi koncepció valamennyi pontjában megegyezik az agrárius és a két háború közötti fősodró agrártudomány gondolataival. Alapvetően a termelés minőségéből vezeti le az agrártársadalom életkörülményeinek visszasságát, és a megoldás kulcsát a gazdálkodás módszereinek állami kezdeményezésű, de kedvező organikus változásokat elindító reformjában látja. Szekfűnél a szűkebb értelemben vett szaktudás átadása mellett a parasztság általános kulturális felemelése játszik döntő szerepet a viszonyok megváltoztatásában. Hasonló elgondolást látunk például Gesztelyi Nagy László kamarai igazgatónál, aki az oktatáson túl a propagandának, az újságnak is fontos szerepet szánt a gazdák műveltségének kiterjesztésében.¹⁶

Szekfűnél a szakszerű termelés nem váltja ki a földreform szükségességét, sőt mindezzel éppen amellet érvel. Ugyanis úgy vélte, hogy a kulturáltságnak és helyes gazdálkodásnak végső soron a saját földtulajdon a legfőbb záloga. A földbirtok révén jön létre az „öntudatos paraszt”, aki „még nem ideális nemzeti egyéniség, még nem feltétlenül értelmes tényezője a nemzeti közösségnek, de mindenképp olyan, *miből lehet az*” (330.). (Kiemelés a szerzőtől.)

A történész szerint a megfelelő politika révén egy sajátos, kiművelt, földje révén „öntudatos” paraszti csoport jön létre, amely kultúrájában semmiképpen sem a városi, polgári mintákat követi. Keserűen jegyezte meg, hogy „Budapest kultúrája már a falusi házakba is megérkezett”. Ennek okát abban látja, hogy amíg a kormányok csekély nevelő munkát folytattak, addig a városi, piaci sajtó termékei eljutottak a vidéki néphez. Ez ismételten tudatos, központi politikai cselekvésre sarkall, hiszen a parasztság kulturális nivójának emelését – éppen az imént említett probléma kiküszöbölésére is – egy irányított folyamatként képzei el. A

¹⁶ Gesztelyi: *I.m.* 287–288.

központi direktíva szerint történő nevelés tehát azért is fontos, mert így biztosítható, hogy nemzeti, azaz „a magyar földből kinőtt ideák” terjedjenek el a parasztság körében.

„Budapest kultúrája” végső soron nem azért tűnik fel negatív színben a szekfűi elképzelésben, mert az egy, a paraszti gondolkodásmódtól távoli, városi-polgári mintát jelent. Sokkal inkább azért, mert Szekfű szerint ezt a városi légkört a külföldi eszmék beáramlása jellemzi (331.). Ugyanakkor elítéli azt az etnicista-tradicionalista álláspontot is, amely szerint a vidéki-paraszti élet és kultúra valamiféle archaikus és „igazi” nemzeti lét megnyilvánulása. Alább a negyedik nemzedék kapcsán az iparba vándorlás problémájának fejtegetése közben jegyzi meg, hogy „a földművelés, a falun vagy tanyánlakás a magyarságnak éppúgy nem ősi foglalkozása, mint az ipar és a városbanlakás sem”. Ezért nem ért egyet azokkal a véleményekkel „melyek a falut látják egyetlen méltó lakóhelynek, elfordulva a városi élettől” (428.). Tulajdonképpen a parasztságot egyfajta ideális, tehát elsősorban idegen behatásoktól mentes nemzeti magaskultúrába kívánja integrálni.

Szekfű és az 1920-as földtörvény

Az eddigiekben már körvonalazódott Szekfű véleménye a földtulajdon szerepéről, miszerint az teremti meg a kulturális haladásra leginkább képes „öntudatos” parasztot, a nemzet potenciálisan „értelmes” tagját. Az 1920-as földosztással kapcsolatban Szekfű elégedetlenségének adott hangot. Pontosabban azt sérelmezte, hogy a törvényt nem követték újabb földreformok, illetve az új kisgazdák a földön túl nem kaptak semmilyen politikai segítséget a műveléshez és a piaci érvényesüléshez. A „neobarokk” politika „a parasztvédelmet sikerrel frázissá formalizálta” és „a dolgoknak gyökeréig hatolni ezen a téren sem volt képes” – írja Szekfű. Ez a földreform is csak afféle társadalmi jóvátétel volt, amelyre a „bolsevista forradalom” és a „falusi nép” azzal szembeni „imponáló magatartása” vezette a nagybirtokos vezetőket (423–424.).

A „magyar faj jövője szempontjából” sem tartja megnyugtatónak az eredményeket, hiszen „a kérdés összefügg a nemzeti termeléssel”. Szekfű tehát a „fiatalokkal” ért egyet, akik a „neobarokk” felfogással szemben az újabb rendezést sürgetik. A közkeletű érveléssel ellentétben, amely a nagybirtok hatékonyabb termelésével érvel a jelenlegi struktúra fenntartása mellett, Szekfű a kisbirtok előnyeit igyekszik bizonyítani a statisztika eszköztárával (429–430.). A földreform kapcsán ragadja meg az alkalmat arra is, hogy hosszasan értekezzen a föld-

telen agrármunkások nehézségeiről. A megoldás erre is a kisbirtokok megszorításában és megerősítésében kínálkozik, minthogy az lényegesen növelné a munkaalkalmakat is. Érvelésével egy súlyos kérdésre is feleletet kíván adni: belenyúlhat-e az állam a magánjogba, ha az a „közjó” érdekében történik? „Ha valahol, úgy nálunk beállott az az eset, mikor az államnak kötelessége a közjó érdekében ezt az aktív birtokpolitikát megkezdeni” – válaszol a szerző (432–433.).

Szekfű a nemzet egyetemes érdekeit tekintő pozícióba helyezkedve igyekezett tárgyalni a mindenkori parasztpolitikát. Ebből a perspektívából az agráriumot és a benne élők munkáját egyrészt kiaknázatlan erőforrásnak tartotta, másrészt a parasztságot a nemzet olyan szerves részének, amelynek segítése egyet jelent a magyarság felemelésével. Ebben az általa „neobarokknak” nevezett felfogással hasonlóságot mutatott a szekfűi koncepció, ami a közös kiindulóponttra vezethető vissza. Mind Szekfűnél, mind a Horthy-korabeli agrártudományban a nemzet érdeke volt a parasztpolitika sokat hangoztatott fő szempontja. Szekfű azonban úgy vélte, hogy korának közvéleményében ez nem volt több „frázisnál”, és az érdemi cselekvést hiányolta a jelszavak mögül.

Szekfű ugyanakkor törekedett arra, hogy véleménye objektívnak, állásfoglalásai autonómnak és eredetinek hassanak. A parasztsággal és a parasztpolitikával kapcsolatos gondolatai inkább a politikát illető kritikáiból és az általa fontosnak vélt momentumok kiemeléséből építhetők fel, s nem él konkrét, részletekbe menő ajánlásokkal. Érthető módon a korabeli reformkoncepciókkal szemben nem is útmutatást kíván adni, legfeljebb a saját „ízlése” szerint vonja le az egyes politikák történelmi tanulságait.

Két területen különösen szükségesnek érezte az érvelése elmélyítését: a kultúra, valamint – éppen a „neobarokk” felfogással szemben – a földosztás kérdéskörében, minthogy ezeket a parasztság felemelése legfontosabb eszközeként tartotta számon. A parasztság lemaradásának alapvető okait a művelés minőségében látta, amiért a szakszerűség mellőzése, nagyobb távlatokban a kultúra és az ismeretek hiánya a felelős. A politika kötelességét az utóbbi megteremtésében látta. Ezt a kötelességet szerinte egy tudatos és kiemelten nemzeti szellemű kultúrpolitikával, és az „öntudatos” parasztot életre hívó földreformmal lehetett volna teljesíteni.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

AZ EL NEM MONDOTT ÖRÖKSÉG

A magyar ellenforradalom meghatározásáról és kortárs történelmi narratívájáról

Második rész

Kortárs történetíróink közelítései a fentiek ellenére azonban – úgy látszik – még mindig a paramilitáris erőszak, leginkább a különítményesek és vezérek körül összpontosulnak. Héjjas Ivánról az elmúlt években két könyv is igyekezett szólni, vitatható eredménnyel. Az események után közel száz évvel Domonkos László tett arra kísérletet, hogy Héjjas – aki jogi doktorátust és vitézi címet is szerzett – életét bemutassa önálló kötetben.¹ Domonkosnak ez a harmadik önálló kötete magyar ellenforradalmárokról, Francia Kiss Mihály² és P. Ábrahám Dezső³ után.

Az erőfeszítés, sőt a szerzői bátorság és a szándék is tiszteletreméltó, hiszen jobbra nem is született ilyen tematikával kötet a rendszerváltás után. A kommunista diktatúra legkeményebb éveiben persze arra is volt igény és szakmai verejték (és megrendelés), hogy szelektáltan kiadják Prónay⁴ vagy Uzdóczy-Zadravec István OFM⁵ naplóját. A rendszerváltás óta megjelent ellenforradalmi szakmunkák száma csekély és csak részeredményeket tartalmaznak.

A kötet legnagyobb hiányossága talán, hogy a szerző nem törekszik rendszerezettségre, sem hőstét, sem témáját nem helyezi el lényegében semmilyen koordinátarendszerben, noha talán megvan erre a szándéka, de ebből legtöbbször csak polemizálás lesz, nem is mindig alapos. Például nem tudjuk meg a 300 oldalból, hogy milyen volt a magyar ellenforradalom, ebben hol helyezkedett el Héjjas Iván és a különítménye vagy éppen harcai. Hiányzik ebből a sok-sok oldalból egy kis eszmetörténeti megalapozás is, a szerző leginkább egyfajta nemzeti-forradalmi narratívában mozog, amelyben a „szabadságharc” és a „felkelés” fogalmak sokkal használhatóbbak, mint az „ellenforradalom”. Forrásai között

¹ Domonkos László: *A Héjjas-nyárfa árnyékában*. Kairosz, Budapest, 2018

² Uő: *Francia Kiss Mihály élete és halála*. Püski Kiadó, Budapest, 2011.

³ Uő: *A megfigyelt tanú – Az elfeledett kormányfő: P. Ábrahám Dezső*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 2014.

⁴ Prónay Pál: *A határban a Halál kaszál... Fejezetek Prónay Pál naplójából*. Kossuth, Budapest, 1963. Az anyag forrása: Prónay Pál: *Ellenforradalmi naplójegyzeteim 1918–1921*. ÁBTL 4.1. A-738/1., illetve PİL VI/973 – Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, Személyi gyűjtemények, visszaemlékezések, Prónay Pál – Gépelt másolat. A teljes anyag kritikai kiadása igencsak időszerű vállalkozás lenne, tekintettel arra, hogy a szelektált is szép áron kel el az antikváriumokban.

⁵ Borsányi György (szerk.): *Páter Zadravec titkos naplója*. Kossuth, Budapest, 1967.

vannak olyan értékkel bíró, kiadatlan anyagok, mint a Héjjas Ivánról szóló családi kézirat vagy a Zétényi Zsolt által még szintén publikálatlan munka, amely a Héjjással kapcsolatos jogi visszaélésekkel foglalkozik. Ezeket önállóan is hasznos lenne olvasni. Emellett gyakran idéz 1945 előtti, jelenleg kevésbé ismert munkákat is, de levéltári kutatásokat nem, ahogyan korabeli sajtót sem nagyon. Így a Héjjasról kialakuló kép egy skicc leginkább, sok fájóan tisztázatlan elemmel.

Semmi fontosat nem tudunk meg Héjjas politikai szerepvállalásairól, szenzitív antiszemitizmusáról, és mindenekelőtt a fekete bélyegéről, az orgoványi gyilkosságokról, melyeket mindenki máshogyan, de a mai napig lényegében felhasznál vele kapcsolatosan. Jól érezhetően az ellenforradalom véres szimbóluma lett, pedig jobb lenne bemutatni, mint felmutatni. Héjjas politikai szerepvállalásai közül, a legismertebbről, az Ébredő Magyarok Egyesületében (ÉME) betöltött vezető szerepéről sem tudunk meg sokat, sem pedig fellépéseiről a Bethlen-kormány ellen, vagy szerepvállalásáról a Gömbös-féle fajvédő pártban, amelynek ha nem is túl aktív, de mégis országgyűlési képviselője volt. Nem beszélve az úgynevezett „kékinges mozgalomban” (proto- vagy éppen posztfasiszta hazai szerveződés) betöltött tagságáról, ahogyan nyilasellenessége, a német megszállás elleni szerepe sem említettik.

Nagy kár, mert ezeknek a témáknak a kibontása egy korszerű Héjjas-monográfia feladata lett volna, ami a magyar jobboldal olyan újfajta, komplex megközelítését vonhatná magával, amelyre erőfeszítést idehaza eddig csak Gyurgyák János tett, nagyszerű trilógiájának záró monográfiájában (*Magyar fajvédők*, 2012). Ismernünk kell olyan tényeket is, amilyeneket Domonkos László meg sem említ. Vitéz dr. Héjjas Iván vezérelnökségével 1938-ban megalakult a Magyar Fajvédők Országos Szövetsége, illetve 1939-ben Héjjas másik szervezete, a Magyar Fajvédő Párt azért, hogy szavazatokat szerezzen meg a nyilasoktól és ezzel politikailag ellehetetlenítse őket. Héjjas harcostársa, a szintén volt ellenforradalmár, fajvédő Budaváry László, aki korábban szintén virulens antiszemita politikusként volt aktív, 1941-ben deklaratív könyvet ír a nyilasok ellen *Zöld bolsevizmus* címmel. Természeteszerű, hogy az ellenforradalmi tábor különítményesei közül sokan, Lehárt kivéve, szinte mindenki a radikális jobboldalon foglalt később helyet, de annak sajátos, „pro magyar”, nem pedig totalitárius oldalán.

Héjjas Iván antiszemitizmusa jellegzetesen a korszak terméke, és annak a – szinte már toposzként hangoztatott – jelenségnek a része, hogy milyen arányúnak tapasztalták sokan a zsidó származásúak jelenlétét a kommün és a Károlyi-éra idején az országban. Héjjas – akinek fiatalon

zsidó asszony volt a szeretője – antiszemizmusa leginkább 1918-1919-ben lett aktív. Héjjas ezzel kapcsolatosan egyértelmű volt: „a zsidó faj internacionális, mint ilyen ellensége a magyar fajnak, és nincs a világon az a hatalom, amelyik imperative előírná egy nemzetnek, hogy ellenséget tűrjön meg az országban. Vegyék tudomásul ezek az ellenségeink, hogy nem is fogjuk megtűrni, hanem mint fekélyt, le fogjuk vakarni a nemzet testéről”⁶. Ezt Héjjas egy ÉME gyűlésen mondta, az ÉME-tagoktól pedig nem állt távol a zsidók fizikai bántalmazása sem, pogromokat is eredményeztek a gyűléseik párszor (a tapolcai is ilyen volt), míg Gömbös a legradikálisabb fajvédő időszakában sem gyanúsítható ilyesmivel. Héjjas valószínűleg magáénak vallotta a legtöbb magyar ellenforradalmár leegyszerűsített történelemszemléletét, amelynek része lehet egy ilyen brutális antiszemita megnyilvánulás is. Héjjas ezzel nem volt egyedül, példának okáért a Magyar Nemzetet alapító Pethő Sándor is írt antiszemita cikket az ellenforradalom idején.⁷ Mi volt a helyzet ezzel kapcsolatban Héjjas esetében 1938-ban vagy 1939-ben?

Ormos Mária is eljutott addig egy riportban, hogy van jobboldali és van baloldali annotációja az orgoványi eseményeknek,⁸ amelyek több hónapon keresztül zajlottak. Domonkos szerint Orgovány a Héjjas-démonizáció legnagyobb pecsétje, csak éppen azt nem tudjuk meg, hogy okkal vagy sem. Sem a számháború (több száz, 66, vagy 32, illetve 36, vagy 16, vagy hány fő volt az áldozat és legfőképpen kik?),⁹ sem az indítékok keresése nem derül ki.

Egy Héjjas-monográfia egyik legfontosabb feladata mindenesetre az lehetett volna, hogy Orgoványról tisztázott, adatokkal, forrásokkal alátámasztott narratívával világosítsa fel az olvasót, hogy megtudjuk, hogyan tekintsünk az eseményre.¹⁰ Ezt legalább a fiatal Mályusz Elemér – korántsem tökéletes, de lényegében megalapozott, a mai napig hasz-

⁶ Az Ébredő Magyarok Egyesülete II. országos elnöki konferenciájának naplója. Budapest, 1920, ÉME, 134. Idézi: Gyurgyák János: *Magyar fajvédők*. Osiris, Budapest, 2012, 186.

⁷ Pethő Sándor: A Magyar Állam válsága és a Szent Korona, 1919: „A tiszta szemita faji uralom a tanácsköztársasági államforma közigazgatási és osztályellentétekre szétfeszített zagyaságában tudta leglelke szerint kiélni magát.” Závodszy Géza (szerk.): *A magyar capitoliumon – Pethő Sándor válogatott publicisztikája*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2005, 129–134.

⁸ Orgovány: vélhetően brutális gyilkosság történt. HVG 2011. február 8. (https://hvg.hu/tudomany/20110208_orgovanyi_gyilkosság_hattere) (Utolsó megtekintés: 2023. november 18.)

⁹ Legutóbb 32 főt nevesítettek egy történészi munkában, korabeli dokumentumokra hivatkozva. Vö. Szabó et al. (szerk.): *Iratok az igazságszolgáltatás történetéhez 2*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1993, 21–42.

¹⁰ Jó példa lehet erre Bayer Zsolt publicisztikája, vö. „Ugyanaz a bűz”, in *Magyar Hírlap*, 2011. november. 4.

nálható – lendületes stílusú munkájának¹¹ nyomdokain, vagy a kiváló szakember (aki mellesleg az események részese is volt) Gratz Gusztáv kötete¹² alapján is megtehetette volna a szerző. Orgovány mellett az izsáki, lajosmizsei, solti gyilkosságok megemlézése is hasznos lett volna, mert ezekkel kapcsolatban már a kormányzóság idején is indult eljárás, amelyet az a dr. Váry Albert helyettes koronaügyész vezetett, aki a bolsevizmus bűneit vizsgálta és meg is jelentette kötetben, és később az ügynevezett népbíróság előtt is megszólalt a témában.

A Domonkos-kötetnek számos erénye is van, ilyen a fiatal Héjjas Iván fronton való helytállásának bemutatása. Minden jel szerint ugyanis jó (gerilla) katonatiszt volt, ami Wilhelm Friedrich Heinrich zu Wied német herceg, az Albán Fejedelemség (1914–1925) uralkodója melletti (lényegében testőri) szerepvállalása miatt is fontos. Ebben az epizódban megtalálhatjuk Héjjas gerilla harcmodor iránti vonzalmának gyökereit is, amelyet meggyőzően művelt egész élete során. Szimpatikus az, ahogyan egész szakaszát és felszerelésüket vagonokban átutaztatja a felbomlott, oszlásnak indult Monarchián egészen Kecskemétiig.¹³

Héjjas reflektíven lesz ellenforradalmár, akkor, amikor megérkezik a Károlyi-féle népköztársaság alatt felbomló fővárosba: „Kelenföldnél ordító és mocskolódo csőcselék-had üvöltve élteti a forradalmat és Károlyi Mihályt, őrzöngve gyalazza az egyenruhásokat, fennhéjázik és fenyegetőzik. Héjjas Iván a peronon áll, némán, az első dermedtségből némileg magához térve szemléli a tobzódó tömeget. Egy nagyhangú egyenruhás alak közeledik feléje, azt kiabálva, hogy fegyvertelenül mindenki rögtön szálljon le a vonatról [ti. ahol a katonái és a felszerelésük van], ő »a katonatanács nevében« lefoglalja a szerelvényt. »Azonnal tisztítsa meg a pályát a csőcseléktől, különben lövetek« – válaszol csöndesen a főhadnagy. Ekkor ér elé váratlanul egy jól megtermett figura a tömegeből és már lép föl a lépcsőre és nyúl feléje, hogy rangjelzéseit letépje. Visszakézből olyan pofont kap, hogy békaként kerül el a sínek mellett. (Testvére szerint ez a később sokat emlegetett pofon volt az egyetlen, amit Héjjas magyar katonának adott.) A főhadnagy int, első sortűz a levegőbe, a sokaság felrikolt, újabb intés, újabb sortűz – harmadikra már nincsen szükség. Tíz percen belül néptelen az állomás...”¹⁴

¹¹ Mályusz Elemér: *A vörös emigráció*. 1931. (Folytatásokban a *Napkelet* folyóiratban. Új kiadása könyv formátumban az Attraktor Kiadónál jelent meg 2006-ban, illetve 2015-ben.)

¹² Gratz Gusztáv: *A forradalmak kora*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1935.

¹³ Ezzel a tétével némi párhuzamot mutat báró Karl von Pflanzer-Baltin hadseregearancsnokkal, aki a Monarchia vezérezredeseként sikeresen harcolta végig az első világháborút, és az összeomlás hónapjaiban sem ingott meg. Bulgária kapitulálása után a szomszédos Albániában folytatott sikeres harcokat 1918 októberében is.

¹⁴ Domonkos: *A Héjjas-nyárfa árnyékában*. 98.

A jelenet sokat megőrzött a magyar ellenforradalmárok alapélményéből és zsigeri habitusából, akit nem érint meg a tragikuma, nem tudja megérteni a nagyszerűségét sem.

A másik fontos rész a Héjjas-különítmény román megszállók elleni tényleges cselekedeteinek felvázolása, a magyar parasztok, polgárok *mellett*, amely sok legendás, kurucos elemmel is társul. Héjjas minden jel szerint azok közé tartozott, akik már 1919 nyarán, Szegedről szembeszálltak volna a románokkal, mert jól látta – és ezt meg is fogalmazta Telekinek, aki ekkor még nagyra tartotta – hogy a Nemzeti Hadsereg szégyene lesz, hogyha nem ők, hanem a románok verik ki a kommunistákat. Héjjas és legényei nemcsak a kommunistákat, hanem a románokat is pusztították Kecskemét környékén. Domonkos a kommunistákkal szembeni megtorlásokról lényegében nem is beszél, de még így is árnyalja azt, hogy a Héjjas vezette Alföldi Brigád a román megszállóktól szerezte az engedélyt, hogy működhessen.

Domonkos – helyesen – nem fogadja el a „fehérterror” kifejezést, mert amíg a vörös uralomban a terror a hatalomgyakorlás része volt, addig a fehérek ellenforradalmában (és nem az államában, ami a helyreállított Magyar Királyság volt), csak kísérő eleme, velejárója, lényegében a világháború és a forradalmak eszköztárának folytatása. A „fehér rendteremtésnek” kísérője volt az erőszak a totális összeomlás kellős közepén, az eltérő politikai-uralkodó koncepciót azonban mutatja, hogy a megerősödött ellenforradalmi hatalom leállította az atrocitásokat mint a helyreállított (restaurált) politikai-közjogi rendszerben nem kívánatos elemet. Jó példa a Somogyi-Bacsó gyilkosság ügye, amelyhez hasonló pár hónappal azelőtt is megtörténhetett, de (feltételezhetően) a fővezér szóbeli parancsának késleltetett és szerencsétlenül kivitelezett végrehajtása már 1920 elején kontraproduktív volt.

Domonkos kötetében Héjjas Iván a nép egyszerű gyermekeként, ősei hagyományainak megfelelően, harcos honfiúként érvényt szerez jogainak, és megvédi a hazáját, saját fajtát az idegen elnyomástól. Ez a lírikus attitűd azonban még a saját kötete végéig sem tart ki. Valószínűleg Héjjas igazi géniusza ez: konok, lendületes hazafi, radikális nacionalista, aki nem hagyja magát és nemzetét. Mühlfeith János a Héjjasról, Prónayról és Zadravecz Istvánról egyszerre szóló, a magyar ellenforradalmi esztétikát tapinthatóan közvetítő könyvében¹⁵ 1921-ben így fogalmazott: „Héjjas az ősmagyarország védelmezője. A földművesé éppúgy, mint a háború sújtotta és agyonnyomorított százezreké a nép minden rétegéből.

¹⁵ Mühlfeith János: *Prónay, Zadravecz, Héjjas*. Eredeti fametszetek a nemzeti megújulás jegyében. 19 kép szöveggel. Pápai Ernő Ny., Budapest, 1921.

Szívében két érzés lángol végtelenbe csapó tűzzel: az emberszeretet és az embergyűlölet (ha ugyan még emberek azok, akiket gyűlöl). Rendkívüli tűz sziporkázik fekete szemében. Mintha mindenkit arra a helyre parancsolna, amely őt megilleti.” Trianon élménye annyira letaglózta, hogy megfogadta, nem nősül meg, amíg a magyar részek nem térnek vissza, ezért párjával több, mint egy évtizeden keresztül jegyben járt, ami a kor társadalmi, családi elvárásai mellett nem lehetett egyszerű, tőle mégis elfogadták a magasabb körök is. Ez talán szemlélteti, hogy Héjjas igazi vallási normája a hazaszeretete volt, ezért is reprezentatív figurája a XX. század elejére jellemző ellenforradalmárnak.

Héjjas Iván alakját egy levéltáros-történész szerző, Kántás Balázs is megpróbálta bemutatni, de kötetének körülíró címválasztása¹⁶ félrevezető. A több mint háromszáz oldalas könyvnek kevesebb mint a tíz százaléka szól kifejezetten az Alföldi Gárda egykori vezérééről, de ennek ellenére sem érdektelen a kötet, ami a szerző saját kutatásaira támaszkodik, noha sajnos nem tud szintézist teremteni. A szerző több kötetében is foglalkozik a kormányzóság idejének, illetve szorosabban véve az ellenforradalom, illetve az azt követő időszak eseményeivel, melyeknek valahogyan közülük van a paramilitáris alakulatokhoz és vezéreikhez. Hat gyűjteményes kötetében¹⁷ számottevő az átfedés, mind tematikusan és tényanyagban, mind következtetéseiben. Ezért is kiemelendő még egy kötete a szerzőnek, melyben a radikális jobboldali, titkos paramilitáris szervezetekkel foglalkozik.¹⁸ Hasznos metszetét olvashatjuk a paramilitáris ellenforradalmi erőszakhullám számos valós eseményének (Somogyi-Bacsó gyilkosság, Club kávéházi gyilkosságok, erzsébetvárosi és csongrádi bombamerénylet, Soltra János rendőrjárőr meggyilkolása, stb.) és megvalósulatlan terveinek (jászkarajenői merénylet, az ún. „Csocsó bácsi-féle összeesküvés” vagy a „Három kapás-puccsterv”, az Ulain-féle kapcsolódási kísérlet a német náci sörpucshoz), valamint előkerülnek koholt vádak (a Prónay-Turchányi-Héjjas féle merénylet, a román királyi pár ellen) és dr. Váry Albert helyettes koronaügyész hányattatott vizsgálatai is. Héjjas Alföldi Brigádjának működéséről azonban nagyon keveset tudunk meg, pedig külön fejezet szól róla, viszont olvashatunk Héjjas utóéletéről, benne a MALÉRT-ügyben való inkompetenciájáról,

¹⁶ Kántás Balázs: *Héjjas Iván – Vázlat egy magyar radikális jobboldali katonatiszt-politikus életrajzához és kapcsolatrendszeréhez*. Hungarovox, Budapest, 2022.

¹⁷ A szerző eltökéltségét mutatja, hogy némelyiket magánkiadásban jelentette meg.

¹⁸ Kántás Balázs: *Mellékkormány, árnyékhadserg, másik államhatalom? – Radikális jobboldali, titkos félkatonai szervezetek a Horthy-korszak Magyarországon és kapcsolatuk a magyar állammal*. L'Harmattan, Budapest, 2023.

illetve a nyilasok elleni, valamint a békekötés melletti kudarcos politikai szerveződéséről. Kántás veszi a fáradságot és tudatosítja Héjjas jogi doktorátusának súlyát, egyetemi tanárságát, illetve tisztviselői pozícióját is, ahogyan parapolitikai kapcsolatait, kapcsolati hálóját is megfelelően mutatja be. Mindezt azonban mindössze harminc oldalon, jó lett volna erről bővebben olvasni, főleg, hogy a szerző legnagyobb erénye a szemlélete: legfőképpen Gerwarth fogalmi rendszerét¹⁹ adaptálja – megkülönbözteti a terrort, a paramilitáris erőszakot és a gyilkosságokat, rablásokat, helyi pogromokat, valamint a (legtöbbször bántóan amatőr) összeesküvéseket, és nem mossa össze őket. Kántás narratívája azonban szinte egyik kötetében sem állt össze egésszé, a részleteket jól mutatja be, de ezek óhatatlanul mikrotörténelmi epizódok maradnak, még ha fontosak és érdekesek is. A szerző szerencsésen vezeti a szálakat a kormányzati regulációs törekvések tekintetében is, amikor – jól adaltoltan²⁰ – kimutatja, hogy a kormányzóság politikai rendszere számított a megbízható ellenforradalmárookra később is.

A kormányzóság mélyállamának (*deep state / imperium in imperio*)²¹ felmutatása Kántás egyik legfontosabb szakmai érdeme, amelyben megpróbálja rekonstruálni – elválasztva a (poszt)marxista recepciótól – azokat a jobboldali, erős ellenforradalmi beágyazottsággal és genezissel bíró szervezeteket, amelyek formáltak, vagy formálni akarták a korszak kormányzati politikáját. Ezek közül kezdetben, az Etelközi Szövetség (EX) volt a legjelentősebb – az 1920-as években mindenképpen – amely reprezentativitásában, hatáskörében fajsúlyosnak mondható, ideje lenne ezért ennek megfelelően integrálni a történetírásba és a közbeszédbe is. Kántás jól térképezi fel a tagsága, kapcsolati hálója alapján a jelentőségét, még ha a szervezet titkossága miatt nem is kezeli helyén annak rítusait. Az EX jelentősége a 20-as évek végére egy nem annyira titkos, de annál informálisabb színekúra- vagy tényleges pozícióosztó helyé

¹⁹ Robert Gerwarth–John Horne: *Háború béke idején – Paramilitáris erőszak Európában az első világháború után*. L'Harmattan, Budapest, 2017. Gerwarth alaptézise, hogy a háború nem ért véget 1918-ban, legalább 1923-ig tartott (vö. *The Vanquished: Why the First World War Failed to End?*). Gerwarth érdeme, hogy kimutatta, az orosz osztályforradalom által elindított erőszakhullám meghatározó aspektusa volt a kialakuló forradalmi rendszereknek, ami ezért az erre reakcióként fellépő ellenforradalmi tevékenységeknek is elválaszthatatlan összetevőjévé vált, amikor a bolsevik osztályerőszak mitikussá növesztett, ideológiailag megalapozott rémképével vették fel a harcot a rend és a tekintély védelmében.

²⁰ A szerző, levéltárosként rámutat arra, hogy marxista munkák milyen pontatlan forráshivatkozások, illetve feldolgozások mentén fogalmazták meg a véleményüket a korszakról, témájukról.

²¹ Helyénvalónak tartjuk ezt a kifejezést itt, mert – bár a XXI. században terjedt el leginkább a közbeszédben, eredetileg a mélyállam modern fogalma Törökországhoz kötődik (*Derin devlet*), a katonatisztek és polgári szövetségeik feltételezett titkos hálózatához, amelyben Mustafa Kemal Atatürk 1923-as elképzelései alapján próbálták megőrizni az újonnan kialakult államrendet. Mindez tehát a korszakhoz és a paramilitarizmushoz is tartozhat, eredetileg. Vö. Dexter Filkins: „The Deep State”, in *The New Yorker* 2012. 03. 12.

vált. Kezdeti korszaka azonban izgalmas ellenforradalmi epizód, amely mutatja, hogy az itthoni események mennyire organikusan, személyes kapcsolatokon keresztül szerveződtek. Az EX mellett a Kettőskereszt Vérszövetség (KKVSZ) – több előtanulmány után – itteni, egységes feltérképezése Kántás munkájának számottevő eredménye. A KKVSZ-t sikeresen mítosztalanította, rögzítve, hogy lényegében egy úttörő, irreguláris rendvédelmi, katonai szervezetről van szó, amely – a trianoni békediktátum tiltása okán – csak titokban, még inkább informális csatornákon, erős fedésben tudott csak tevékenykedni a külső (antant, kisantant) és a belső (baloldali, forradalmi) ellenséggel szemben, erősen behatárolt mozgástérben. Kántás mindezt kontextusba helyezi a német kapcsolatokkal (bár a náci sörpucss ismertetése felesleges itt), kitér itt is kedvenc eseményeire, súlyozza is a jobboldali titkos szervezeteket, azzal, hogy bemutatja a Kékek Klubját is, egy jelentéktelen zárt szervezetet, amelynek a kommunista államvédelem adott súlyt később azzal, hogy ebbéli koholt vagy valós tagság miatt elbánjon bizonyos osztályidegen elemekkel. A leghálásabb ellenforradalmi Kántás-téma azonban a Fehér Ház Bajtársi Egyesület (FHBE) működésének, történetének a bemutatása. Eredetileg az FHBE állította fel a Nemzeti Vértanúk Emlékművét is, ezért aktuális emlékezetpolitikai jelentősége is van. A FHBE kezdetben meghatározó politikai szervezetből – a szakszervezeti kormány, vértelen, de az ellenforradalomhoz méltó eszközökkel történő (tehát nem demokratikus) lemondatása és József Ágost magyar királyi herceg, *homo regius*, mint kormányzókénti aktivizálása, aztán felváltása az FHBE-t vezető Friedrich Istvánnal e szervezethez köthető – a magyar ellenforradalom és ellenforradalmárok emlékét ápoló, legitimista, markánsan jobboldali szervezet lett, amely konstruktív ellenzéke volt a kormánypártnak is. Az egyesület történeti pályáíve gazdag példákat mutat arra, hogy az egykor aktív ellenforradalmárok közül ők nemcsak megtalálták a saját helyüket a kialakult rendszerben, hanem ezzel kapcsolatosan ellenforradalmi érdekképviseletet is elláttak. Nem engedték, hogy elenyésszen vagy torzuljon a győztes ellenforradalom hagyományának ápolása, tettek azért, hogy méltó módon integrálódhasson a korszak emlékezetében (pl. ragaszkodtak ahhoz, hogy zsidó áldozatok is legyenek az emlékművön, akiket a hitközség jelölhetett meg, annak ellenére, hogy végig jellemezte a működésüket egyfajta „szalon antiszemitizmus”).

Egységesség tekintetében szerencsésebb Veszprémy László Bernát 1921 – *A Horthy-rendszer megszilárdulásának története* című kötete.²²

²² Veszprémy László Bernát: 1921 – *A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Jaffa Kiadó, Buda-

A szerzőnek korábban voltak újdonságnak ható felvetései,²³ e mellett tudható, hogy inkább a konzervatív szellemi műhelyekben otthonos történész. A kötet címválasztása azonban itt sem pontos. Egy év (1921) mikrotörténelme műfaji hiánycikk itthon, a másik rész azonban nem fedi a valóságot, a rendszer nem egy év alatt szilárdult meg, ez nyilvánvaló, és főleg nem 1921-ben, ami talán az utolsó ellenforradalmi év volt. A kötet erőssége és gyengesége ugyanaz, a részletekben kalauzol minket a szerző, idéz és összefűz történéseket, személyeket, eseményeket, helyeket és kijelentéseket, hogy feltáruljon előttünk az 1921-es Magyarország politikai-gazdasági-társadalmi metszete, ami egyrészt izgalmas, másrészt informatív.

Tudjuk, hogy a forradalmak után felerősödött itthon az antiszemitizmus, ez tényleg szinte toposz már, de elég régóta tudjuk azt is, hogy ennek oka nem valamiféle hirtelen feltámadt fajelméleti konstrukció megvalósítása volt, sokkal inkább reflexió a zsidó állampolgárok reprezentatív részvételére az elmúlt néhány év kataklizmatikus eseményeiben. Ez azonban sajnos nem foglalkoztatja a szerzőt; ahol zsidók elleni atrocitás történik 1921-ben (vagy ennek környékén), azt felsorolja, bármilyen esemény kapcsán, sőt, van, amikor csak ezt kapjuk meg jó nagy dózisban. A soproni népszavazás során például egy leszakadt lépcső miatt meghalt egy zsidó tulajdonos (igaz, csak később, 1922-ben), ezt a szerző mégis adatoltan dokumentálja. Mintha az egész év egy hosszú pogromsorozat lett volna itthon, tettben, szóban, tervekben egyaránt. Jó lett volna megtudnunk azt is, hogy mi volt a tágabb kontextus, mert Veszprémy kötetéből úgy tűnik, hogy az egyetlen motivációja a különítményeseknek mindig csak az antiszemita dühöngés volt, forrt a vérük, szerették kirabolni, megverni, megölni a zsidókat. Ez durva leegyszerűsítés, hiszen nem a zsidók ellen jöttek létre, hanem a kommunista diktatúra és a népköztársasági rezsim országvesztő politikája ellen, amelynek része volt – a már említett faék egyszerűségű és több részében torz, de mégiscsak virulens történelemszemléletüknek köszönhetően – az antiszemitizmus is, de nem emiatt lettek antikommunisták, hanem fordítva.

A szerző azonban nem emelkedik fel ebből a permanens antiszemita atrocitás-narratívából, még olyan fontos események kapcsán, mint a nyugat-magyarországi felkelés sem, ahol így foglalja össze a véleményét: „A nyugat-magyarországi felkelés feloldhatatlan ellentmondása, hogy a korszakban egységesen pozitív nemzeti célként látott tetteket a magyar törté-

pest, 2021.

²³ Veszprémy László Bernát: „Zöld bolsevizmus». Budaváry László nyilasellenességének ellentmondásai”, in *Kommentár* 2021/1.

nelem legsötétebb figurái hajtották végre”²⁴. Ezért is „megkerülhetetlen” kérdésként kezeli, az egyetlen eredményes fegyveres területvisszaszerző akciónk kapcsán, hogy „mi történt a nyugat-magyarországi zsidósággal a felkelés ideje alatt”²⁵. Még a megghiúsult pogromtervekről is ír, kicsit talán többet is, mint az eredményes területvédő harcokról, sőt megkülönbözteti az áldozatokat is e szerint („helyi lakosok vagy zsidók”). A hűség városaként kezelt eredményes soproni népszavazás kapcsán is fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy „nemcsak az anyaországhoz való visszatérést jelentette ezen emberek számára, hanem egy velük szemben sokszor el-lenséges, antidemokratikus és erőszakos rendszerhez való csatolást is”²⁶.

A „legsötétebb figurák” elég erős kifejezés persze azokra, akik az emlékezetpolitikában is közelítenek a *nemzeti hősök* kategóriájához. De keményebben is fogalmaz a szerző, amikor egyszerűen csak „fehérterroristákról” beszél²⁷ az ellenforradalmárok kapcsán. Bethlenről is lesújtó összegzést ad, amikor azt állítja, hogy „a legsúlyosabb korrupció és despotikus államvezetés jellemezte”²⁸, és amúgy is Bethlen „saját házi fasiszta pártot is kreált Országos Magyar Nemzeti Szocialista Párt néven”²⁹. Az adott korszakban (és egyébként is) hasznos megkülönböztetni a fasiszta és a nemzetiszocialista mozgalmakat, ugyanakkor kérdés az is, hogy mi a jelentősége egy érdemben csak pár hónapig működő patyomkin törpepártnak és mit mond el ez Bethlenről és a kormányának konszolidációjáról? Talán azt, hogy rutinos politikusként foglalkozott a radikális jobboldali veszély semlegesítésével is?

Sigray Antal gróf (aki később, náciellenessége okán koncentrációs táborba is került) kapcsán is hangsúlyozza, hogy „láthatóan antiszemita volt, mindössze kevésbé, mint beosztottjai”³⁰. Vitatható Nyugat-Magyarország kapcsán az az álláspontja, hogy az antiszemita atrocitásokban közvetlen felelőssége volt Lehárnak, Sigraynak, akik pedig – általa is idézetten – elítélték ezeket, illetve megkülönböztették magukat – pont az antiszemita erőszak miatt – Prónay különítményeseitől is. Károly király felelősségét is boncolgatja – miért is voltak a támogatói között antiszemiták – tovább szöve a hipotetikus, egyoldalú narratívát.

Azért is szomorú ezt olvasni ennyi oldalon, mert Veszprémy szerencsésen észreveszi a magyar ellenforradalom egyik legnagyobb ellent-

²⁴ Veszprémy: 1921... 170.

²⁵ Uo. 164.

²⁶ Uo. 119.

²⁷ Uo. 159. Ilyen Kántásnál is van, „fehérterrorista különítményparancsokként” jellemzi Prónayt, Héjjast, Ostenburg-Moraweket. Kántás Balázs: *Héjjas Iván...* 236.

²⁸ Veszprémy: 1921... 226.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo. 215.

mondását, hogy az „1921-es trónfosztás a magyar forradalmi tradícióba illeszkedett”³¹. Állítja, hogy „a királykérdés a korabeli közélet legfontosabb kérdése volt, amely maga mögé utasította a »zsidókérdést«, a szociális kérdést, de még a revízió ügyét is”³². Illetve azt is, hogy 1921-ben is Boldog IV. Károly király volt Magyarország törvényes uralkodója. Mégsem ez a probléma van kötetének a centrumában, hanem inkább az antiszemitizmus rigorózus dokumentálása.

Gömbös Gyula forradalomról és ellenforradalomról szóló feljegyzéseinek kritikai kiadása³³ egészen jól mutatja, hogy azok számára mit jelentettek ezek az események, akik a politikai tevékenység és a világháború folytatását egyszerre látták bennük. Gömbös ekkori szerepvállalása mutatja, hogy az ellenforradalmárok a különbségek megléte ellenére sok dologban egyetértettek és közös volt a gondolkodási és cselekvési horizontjuk is, de eszközeik, attitűdjük – leginkább emberi adottságaik, sorsuk kapcsán – eltért. Gömbös nemcsak együttműködni tudott olyan emberekkel (gróf Teleki Pál, gróf Bethlen István, őrgrof Pallavicini György, Gratz Gusztáv), akikkel később más platformra került, sőt ellenfelek, ellenségek is lettek, hanem elismeréssel is szól róluk még ekkor (1920). Gömbös alig ötven oldalon nem tér ki a „fehérterrorra”, s nemcsak azért, mert nem vett benne részt vagy el akarná tussolni, hanem azért, mert azt az adott korszak velejárójának tartotta, különösen háborús katonatisztként. Ezért ezt „tisztítási processzusnak” tartja, amely 1920-ban még tartott, hiszen „évszázados hibákat”³⁴ kellett orvosolni. Gömbös – amikor jellemezni akarja a magyar ellenforradalmárok belső intenzitását – Crouy Péter gróftól idéz: „Ébredj fel magyar géniusz, rázd le magadról a gonosz szellemek idézte rabláncokat. Zúzd össze lelketlen vezetőidet és imádkozz a keresztények Istenéhez. Vezesd vissza népedet a nemzet oltárához, hogy bűnbánóan leboruljon a kereszt, a hármashalom, a haza szentsége előtt. (...) A nemzetiszínű lobogót magasan lengetve jönni fogunk a megváltás órájában. Készülj fel a honmentésre!”³⁵

Gömböst a politikai célok megvalósítása érdekli, a kommunizmus megbuktatása, a nemzeti szuverenitás visszaszerzése, a területi revízió és ezek kerékkötőinek a félreállítása, megbüntetése. Nacionalistaként, és közepes intenzitású antiszemitaként lett – ösztönösen és „reaktívan”

³¹ Uo. 212.

³² Uo. 187.

³³ Gömbös Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Att-raktor, Budapest, 2017. (1920)

³⁴ Uo. 44.

³⁵ Uo. 34. Crouy Péter gróf, a *Bécsi Magyar Futárban* jelentette meg ezt az írását, 1919. áprilisában.

– ellenforradalmár 1919 januárjában. Ekkor követte el első jelentős ellenforradalmi tettét: nacionalista és (ekkor még képlékeny) ellenforradalmi élt adott az addig egyszerű bajtársi, önsegítő szervezetként működő Magyar Országos Véderő Egyletnek (MOVE), melynek elnöke is lett.³⁶ A bécsi Antibolsevista Comitében, illetve a Bécsi Magyar Futárban, illetve a Magyar Nemzeti Bizottságban betöltött szerepe közepesen fontos. Ezért is tisztelettel emlékeznek elfeledett, fontos ellenforradalmárokról, mint Hefty Richárd, illetve Crouy Péter gróf vagy Hajós Jenő.³⁷ Szegeden a másik fontos ellenforradalmi tettét is megvalósította: részt vett, Diendorfer (később: Dombay) Miksa Ágoston³⁸ vezetésével a szegedi vörös helyőrség elűzésében, lefegyverzésében. A kötetbe szerkesztett Szilágyi-Gömbös vita³⁹ jól mutatja, hogy Gömbös terve az ellenforradalomban alapvetően politikai volt. Turbucz Péter szerkesztő helyesen jegyzi meg, hogy Gömbös célja már ekkor az utólagos önigazolás volt, és csak e mellett tekinthetjük szellemi korrajznak. Gömbös célja annyi, hogy utólag rámutasson, neki volt igaza, helyes irányba tartott az ellenforradalom, amely majd folytatódik, egy „belső ellenforradalommal”.

A témában az elmúlt időszak legösszetettebb, adataiban, hivatkozásaiban is gazdag szakmunkáját Bodó Béla írta, először angol nyelven,⁴⁰ ez jelent meg 2022-ben magyar fordításban is.⁴¹ Bodó munkájának érdeme az, hogy a modern magyar történetírásban először próbálja monografikusan, saját és mások kutatásainak eredményét összefoglalva bemutatni tárgyát. Tárnya a „fehérterror”, amely ez esetben lényegében egyenlő a magyar ellenforradalommal. Tárnyát humanista alapú, politikailag

³⁶ Később a betiltott szervezetet ő telepítette Szegedre is 1919 nyarán. Innentől kezdve a szervezet ellenforradalmi, majd fajvédő, illetve radikális jobboldali irányvonala töretlen.

³⁷ Gömbös következetes itt abban, hogy aláhúzza Hajós érdemeit, amellyel biztosította a Magyar Nemzeti Bizottság anyagi hátterét azzal, hogy elraboltak a bécsi ellenforradalmárok a Tanácsköztársaság itteni követségéről 100 millió koronát, amelyet Kun Béláék külföldi kommunista propagandára és aknamunkára akartak költeni. Hajóssal szemben a kialakuló rezsim kezdetben nem volt hálás, utána is a szolgáltatóiparban (strandigazgató lett a Margit-szigeten) nyert el pozíciót, nem lépett politikai pályára.

³⁸ Kiváló képességekkel rendelkező m. kir. vezérőrnagy, aki 52 hónapot szolgált olyan frontokon, mint Isonzó, Caporetto, Doberdó és az orosz front. Diendorfer volt az első Prónay mellett, aki jelentős ellenforradalmi milíciát hozott létre Szegeden. Képességeit itt is megmutatta, 72 emberrel foglalta el a 300 vörös katonára által védett laktanyát pár óra alatt, kevés áldozattal 1919 áprilisában, ezzel felszámolva a vörös uralmat Szegeden. A Nemzeti Hadseregnek 1922-ig, nyugdíjazásáig tagja volt. 2014-ben katonai tiszteletadással újratemették bajtársai közé, Szegeden. 1952-ben csak jelöletlen sírba engedte eltemetni a kommunista hatalom.

³⁹ Szilágyi Lajos főispán, később felsőházi tag, független képviselő. A kommün idején bebörtönözték, majdnem kivégezték. 1919-ben többször felszólalt a paramilitáris erőszak ellen, külön kiemelve a MOVE szerepét is. Vitája Gömbössel a parlamentben (1921. augusztus 17.) nagy visszhangot váltott ki, de túlságosan negatívan nem érintette Szilágyi pályáját.

⁴⁰ Bodó Béla: *The White Terror: Political and Antisemitic Violence in Hungary, 1919–1923*. Routledge, London, 2019.

⁴¹ Uő: *A fehérterror*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022.

behatárolható (bal)liberális szimpátiával, illetve helyenként prekonceptióval közelíti meg. Nem ez a legnagyobb probléma, hiszen naiv olvasónak kell lenni ahhoz, hogy „objektív történetírást” kérjünk számon bárkin, Bodó esetében megkopott régi állítások, párhuzamok új indoklásával találkozhatunk azonban. Alapvetése vitatható, mert eszerint a vörösteror egyenlő lenne a Tanácsköztársaság 133 napos teljes működésével, ez pedig nem igaz.⁴² Bodó nyűge, a hazai történész szakmáé is: mi a magyar ellenforradalom pontos kronológiája és melyek a szakaszai, részei? Bodó sajátos korszakolást alkalmaz a „fehérterrornál”, amely azonban nehezen tartható, hiszen nem volt olyan politikai vagy nagyobb paramilitáris erő, amely az 1921/XLVII. tc. (1921. november 6-a) után tevékenykedett volna, ezért nem sok értelme van „fehérterrornál” beszélni e dátumot követően. Bodó Béla ennek ellenére egészen 1924. márciusig (!) taglalja a fehérterror időszakát 1919 augusztusától, négy szakaszt is felállítva,⁴³ hogy aztán így kijelenthesse: „Az ellenforradalom tovább tartott, és sokkal több áldozatot követelt, mint a Tanácsköztársaság.”⁴⁴ Pedig ő is csak egy megválasztott kormányzat ellenzéki politikai csoportosulásainak (leginkább az ÉME) politikai merényleteiről, terveiről és megnyilatkozásairól tud csak értekezni 1921 után, és nem paramilitáris ellenforradalmi erőszakról, amelyet legtöbbször sommásan csak „fehérterrornak” nevez. A fehérterror-narratíva Bodónál magába foglalja a korszak (1919–1921) népitéleteit, antiszemita indíttatású pogromjait, lincseléseit, paramilitáris- (különítményesek, polgárőrségek, egyetemi milíciák, más helyi szervezetek), vagy reguláris rendfenntartó erők részvételével történt erőszakos cselekedeteket. Ez persze felveti a címválasztás, és a tematikus-módszertani problémát: hogyan lehet ennyifajta erőszakformát „fehérnek” nevezni, és mennyire indokolt mindez? A szerző nem tisztázza ezt, inkább egy korábban bevált (baloldali) politikai fogalom alá rendezi a művét. Pedig pont a kötet bevezetőjének szánt, hosszasan taglalt fonyódi eset⁴⁵ mutatja meg jól, hogy a Nemzeti Hadsereg különítményesei nem tudták mindenáron akarataikat érvényesíteni, a helyi

⁴² Van modern monográfia, amely feldolgozta ezt a történetet, komplex forráskezeléssel, sőt forráskritikával és csak a kömmün *részeként* írta le a vörös terrort, vö. Hatos Pál: *Roszfűük világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021.

⁴³ Bodó fehérterrornal kapcsolatos négy szakaszos időszakolása a következőképpen néz ki: I. 1919. 08.–1920. 03.; II. 1920.03.–1920.11.; III. 1920. 11.–1921. 11.; IV. 1921.11.–1924. 03. Vö. Bodó: *I.m.* 105–107.

⁴⁴ Uo. 123. Bodó szerint a kömmünnek 350–1000, míg az ellenforradalomnak 1500 és 3000 közötti áldozata volt. Az számítása ollója mind a két esetben meglehetősen nagy. A korszakolást akkor is fenntartja, ha összegezve kijelenti, hogy a paramilitáris mozgalom története 1921/1922 fordulóján véget ért. Vö. Bodó: *I.m.* 321.

⁴⁵ Uo. 11–69. dr. Tószegi Albert, Hamburger Ede, Gráner Albert voltak a zsidó áldozatok, aki pedig megmenekült – mert ahogyan Bodó is említi, magáénak érezte a közösség –, Sonnenschein Lipót (Náci Pali), szintén zsidó volt.

közösség egy részének, vagy egészének jóváhagyása nélkül; megmenekült az a fonyódi zsidó lakos, akit a különítményesek fel akartak ugyan akasztani, de a helyiek nem támogatták ezt. Az eset inkább egy lincselés, helyi bosszú és népítélet elegyét mutatja, amely pont akkor jöhetett létre, amikor az állami lét jogalapja, és erőszak monopóliuma hiányzott, e mellett pedig a fővezér, Horthy Miklós személyes utasításának semmibe vételével történt.

Arno Mayer után Bodó is „antiforradalmakról” beszél inkább a vidéki, ösztönös ellenforradalmak helyett, bagatellizálva ezzel azokat a politikai-katonai erőfeszítéseket, amelyek egymással párhuzamosan Grazban, Szegeden, Aradon, Bécsben történtek.⁴⁶ A hazai marxista történetírás munkái mellett egyik többször idézett forrása, Pogány József kommunista népbiztos emigrációban írt pamfletjei az ellenforradalomról. Őt méltatja is a szerző, Kun Béla mellett.⁴⁷ Emellett visszatetsző, hogy az ellenforradalmi paramilitáris egységek vezetőiről csak rosszat tud mondani, hasonló minősítésekkel ellátva, pedig adatai lehetnének az ellenkezőjére is, forráskezelése ugyanis sokrétű (levéltári dokumentumok, visszaemlékezések, újságcikkek, feldolgozások, stb.), ha nem is kritikus. Az áldozat- és erőszaknarratíva okán azonban aránytalanul sokat idéz a baloldali és zsidó sajtóból (ld. az *Egyenlőség* című polgári neokon zsidó hetilap beszámolóit), de szinte semmit sem az ellenforradaloméból, a másik oldal hangja, motivációi, értékelése érintetlen marad a 352 oldalas munkában.

Bodó Béla munkájának egyik újdonsága, hogy az eseményeket szociológiai-filozófiai sémák szerint szándékozik beazonosítani, kategorizálni is. Ezek közül van, amelyik kifejezetten működik (Agamben *homo sacere*, Randall Collins), de több inkább önigazolásnak tekinthető (Theodor Adorno, Wolfgang Sofsky, Primo Levi, stb.). A szerző többször is kísérletet tesz arra, hogy későbbi jobboldali politikai atrocitásokkal állítsa párhuzamba a fehérterror eseményeit, így beszél argentinai,⁴⁸ sőt

⁴⁶ Uo. 90–99.

⁴⁷ Többször idézett, felhasznált műve Pogány József: *A fehérterror Magyarországon*. Arbeiter-Buchhandlung, 1920. Illetve idéz másokat is, amelyek általában a Markovits Györgyi szerkesztette *Magyar pokol* (1964) gyűjteményes kötetben szerepeltek, mely emigráns kommunista, illetve más baloldali írásokat tartalmazott a magyar ellenforradalomról. Markovits ezeket egyébként az OSZK hírheft Zárolt Kiadványok Tára vezetőjeként állította össze. A Bécsben éppen emigrációban szóbeszédre hagyatkozó, sértett, bukott kommunista funkcionárius Pogányt a történész Bodó hiteles forrásnak tartja egy olyan súlyos állítással kapcsolatosan, hogy a hajmáskéri táborban, ahol internáltak is voltak, minden nőt megerőszakoltak az örök. Vö. Bodó: *I.m.* 251. Kun Bélával kapcsolatos sommás véleménye is idézhető: „Kun bátor ember volt, aki kész lett volna az életét is feláldozni a világforradalomért és a proletárdiktatúráért. Bár általában véve ellenezte a szélsőséges erőszakot, a nagyhatalmú külügyi népbiztos mások életét is kész volt feláldozni céljai érdekében.” Uo. 90.

⁴⁸ Uo. 260. Pinochet rezsimje ugyanitt.

kolumbiai példáról,⁴⁹ ami felesleges és nehezen igazolható, torz tipizálás. Akkor lehet látni ennek a módszertani kényszeredettséget, amikor a náci koncentrációs táborokkal oldalakon keresztül akarja összehasonlítani⁵⁰ a magyarországi internálótáborokat, bevallottan kudarcos eredménnyel.

Hasonló kérdések vannak bennünk, amikor nagyobb „fehérterror eseteket” mutat be (Izsák, Diszel, Tapolca), pedig itt a helyiek által kezdeményezett pogromokról beszélhetünk, amelyben paramilitáris szervezetek (polgárőrség) kevéssé, de különítményesek szinte egyáltalán nem vettek részt, és kirobantóik között az ÉME aktivistáit vélhetjük felfedezni. A szerző ott a legkevésbé korrekt, amikor olyan dokumentált esethez ér, amikor helyi zsidóellenes pogromot (Tapolca, Diszel) éppen egy ellenforradalmi paramilitáris egység (báró Lehár Antalé) zárt le, de ezt mégse említi. Sőt ezt megmásítva, még az ő kontójára is írja az eseményeket.⁵¹ Ugyanennek az egységnek a többi „atrocitásánál” pedig nem említi, hogy azok a vörös uralom megtörése ellen történtek nagyobbbrészt, nem kontrollálatlan antiszemitizmus volt az indok.

Kérdéses például korabeli képek elemzése egy teljes alfejezeten⁵² keresztül, ami maximum arra jó, hogy az addig csak sejtett szubjektív szimpátiáiról a szerző őszintébben beszélhessen oldalakon keresztül. Zsákutcásnak érezzük a szexuális erőszakról szóló részt is, amely egyszerűen adatszegény a többi fejezethez képest (és lényegében bármilyen más időszakkal kapcsolatosan sajnos hasonlóan leírható). De indokolatlan itt beszélni a „szociálpolitika etnicizálásáról” is, valamint az 1920. évi XXV. törvényekről (numerus clausus), főleg, ha a szerző még mindig csak olyan megállapításra jut, hogy „hasonló törvényt csak 1933 tavaszán fogadtak el a náci Németországban” vagy „1920-ban az országgyűlés alsóháza dugig volt tömve megrögzött antiszemitákkal”⁵³. Bodót, ahogyan Veszprémyt is, úgy látszik egyáltalán nem érintették meg azok az általános megállapítások, amelyeket a szakma már diskurzus részévé tett, sőt elfogadott az elmúlt 20-30 évben (brutalizáció, paramilitarizmus általános és eltérő formái, közép-európai ellenforradalom, stb.).

⁴⁹ Uo. 188. Az 1980-as évek paramilitáris alakulatai révén, amelyek között bal-, illetve jobboldali egyaránt volt Kolumbiában.

⁵⁰ Uo. 175–180. Itt egyébként Agamben és Traverso feltételezéseire hagyatkozik Bodó, akik szintén kapcsolatot véltek felfedezni az első világháborús hadifogoly- és internálótáborok között. Sommásan nyugtázza is ezt a szerző („A két intézmény valóban hasonló.”), hogy aztán bemutassa az olvasónak – lehet, hogy szándékaival ellentétesen – hogy mégis mennyire más.

⁵¹ Uo. 189.

⁵² Uo. 311–321.

⁵³ Uo. 281. és 283. Hasonló, érvényes szabályozásról tudunk Lengyelországban és az USA-ban is az időszakban. Ez utóbbi országban ezek a szabályozások – amelyeket az egyetemek maguk hoztak – az 1950-es évekig érvényben maradtak.

A végső benyomás nem sokban különbözik attól a marxista/szélsőbalos állásponttól és ítélettől, amelyet a szerző ismertet – ismét – Pogány Józseftől,⁵⁴ az ellenforradalom, illetve paramilitáris erőszak célja annak a munkásosztálynak a megsemmisítése volt, amely a progressziót hordozta, az ellenforradalom igyekezett visszaállítani a fejlődés óráját, restaurálni a kapitalizmust, és próbált katonai diktatúrát bevezetni, ehhez legalábbis minden adott volt. Ez pedig nyilván annyira nem így volt, hogy cáfolni sem szükséges talán, több mint három évtizeddel a kommunista rezsim bukása után.

Gömbös fent idézett megjegyzése a külső és a belső ellenforradalomról különösen fontos, ha koherens módon akarjuk korszakolni a magyar ellenforradalmat, ami a magyar történetírásnak a mai napig adóssága. Amíg a szabadságharcokat, felkeléseket évszámhoz kötjük, a magyar ellenforradalomnak nincsen konszenzusos korszakolása, ezért teszek erre most kísérletet.

A magyar ellenforradalom lényegében Horthy kormányzóvá választásával (1920. március 1) részben, Boldog IV. Károly királyunk sikertelen visszatérési kísérleteivel (1921. március 27. – április 5., illetve 1921. október 20. – november 1.) mindenképpen véget ért, két fontos szempontból is. Közjogilag beigazolódott, hogy az ellenforradalom, bár győztes, de csonka maradt, az apostoli magyar király hazatérésének fegyveres meggátolásával, a polgárháborús veszély – a király személyes döntése miatt is – elmúlt, de a nemzet képviselői nem döntöttek szuverén módon, engedtek a vélt antant nyomás fenyegetésének. Ennél nagyobb gond, hogy – ahogyan gróf Apponyi Albert megállapította – a trónfosztással (1921. november 6.) a forradalmak szintjére süllyedt a magyar parlamentarizmus, s ezzel saját maga jelölte ki az ellenforradalmi folyamat végét. Emellett a két utolsó nagyobb ellenforradalmi paramilitáris milícia megszűnt 1921-re; Prónayét lényegében integrálták a reguláris rendfenntartókhöz, Ostenburg-Morawek Gyuláé pedig, mivel támogatta a koronás király utolsó visszatérési kísérletét, bár katonailag eredményes volt, mégis felszámolódott, Héjjásé pedig már korábban feloszlott. A magyar ellenforradalom kezdetének az első jelentős magyar ellenforradalmi szervezet, az Ébredő Magyarok Egyesületének megalakulása kívánkozik.

Az ismert történeti események⁵⁵ tekintetében, a magyar ellenforradalom korszakolására a következőképpen teszek kísérletet:

⁵⁴ Uo. 264.

⁵⁵ 1918. december 10.: az ÉME budapesti megalakulása. 1920. március 1.: Horthy Miklós kormányzóvá választása; 1921. november 6.: a nemzetgyűlés megszavazza a 1921. évi XLVII. törvénycikket IV. Károly Ő Felsége uralkodói jogainak és a Habsburg Ház trónörökösödésének megszüntetéséről.

- I. szakasz: 1918 december 10. – 1920. március 1.
 II. szakasz: 1920. március 1. – 1921. november 6.⁵⁶

A mai történészek szemében szörnyeknek tűnhet az ellenforradalmárok némelyike, de egy igazán szörnyű időszakban éltek, amely majdnem elnyelte őket és az országot is. Erőszakot alkalmaztak egy többszörösen erőszakos korszakban, ahol ez releváns eszköz volt a káosz utáni rendteremtésben és a megtorlásban. Naivitás azt gondolni, hogy a katonák semmit nem hoztak volna vissza a frontról, illetve semmit sem éreztek, vettek át azok a hátországban, akik nem voltak a fronton. A kontraszt kedvéért idézem Lendvai István, a korszak elismert katolikus újságírója, költője – aki fajvédő volt, mégis a nyilasok börtönében végezte 1945-ben – korabeli versének⁵⁷ részletét a nyugat-magyarországi rongyosokról:

„...az örök vágy bennünk ficáncol:
 legyen már egyszer Magyarország
 jók vigyék már egyszer a sorsát,
 legyen már egyszer szép megállás,
 boldog nappal és nyugodt hálás.
 Unokák, ha sírunkat futják:
 ne is köszönjék, ne is tudják,
 hogy Isten volt a generális,
 s ha verte börtön és halál is:
 őutána vérbe, sárba,
 ment a gárda.”

Lendvai írta, hogy a magyar ellenforradalmi erőszakhullám annak a harcnak volt velejárója, amely a „harmadik Magyarorszáért” folyt nagyobbbrészt 1919-ben, olyan országért, amely alternatíva volt az elbukott Monarchia, és a forradalmak bűnös országa után. Lendvai lírikus, ellenforradalmi belső monológja, motivációkra és attitűdre egyaránt adhat magyarázatot: „Meg kellett látnunk végig a magyar sebeket, végig föl

⁵⁶ Az ÉME megalakulásának problematikáját Zinner Tibor már elemezte, az ő megállapítását a szakirodalom azóta sem írta felül, én is ezt vettem alapul. Vö. Zinner Tibor: *Az ébredők fénykora (1919–1923)*. Akadémiai, Budapest, 1989, 12–14. A kezdetnek kívánkozhatna a MOVE gólyavári gyűlése (1919. január 19.) is, ahol Gömbös beszédében új, érdemben ellenforradalmi utat jelölt meg az addig csak bajtársi-segítő szervezet számára, de ezt később tompítani is akarták a sajtóban a tagok. A következmények persze mást mutatnak, és a szervezet, valamint Gömbös is az eredeti ellenforradalmi szándékot erősítették. Az ÉME ellenforradalmi irányvonala, a pár nappal későbbi (?) alakulása mellett is töretlen volt.

⁵⁷ Lendvai István: *A gárda (Héjjas Ivánnak)*. 1921.

kellett fakadniok a kelevényeknek, és a két hamis Magyarországnak⁵⁸ egyszerre kellett elégnie a vörös enyészetben. (...) néhányunknak szívük ellenére nem adatott más, mint kiáltani, tiltakozni, árulkodni egy kornak öldöklő gabszágai ellen. (...) Nem, a mindenáron való harc nem kenyerem, csak hogy nem vagyok vereségpárti. Szívemben mindig megvolt harc közben is az a keresztényi treuga dei, az a lélek legmélyén való gyűlöletlenség (...) Utálok e szót: forradalom, – utálok a jakobinusok miatt, utálok az élet nevében, amely egészséges pillanataiban nem ismer reaktív és megmérgezett forradalmat, hanem ismer zengő önkifejtést. Ha ennek az önkifejtésnek ütemét, intranszigienciáját, patogzásait vattás dobhártyák és megkérgesedett felhámok forradalminak érzékelik, – legyen. Akkor a magyar élet most harminc esztendeig forradalom lesz, amelytől háborogva és sértődötten fordulnak el a tehetetlen aggastyánok és méltó szövetségeseik, a frigiai hálósipka aranygyűjtői.”⁵⁹ Lendvai nem sokat tévedett, mindössze 25 év volt, nem 30, de az ellenforradalom és az ellenforradalmárok lerakták a harmadik Magyarország alapjait.

Rögzíteni kell, hogy a győztes magyar ellenforradalom nem egyenlő a „fehérterrorral”, sem részben, sem egészben, s ez az egyenlőségtétel történetileg sem indokolható. Ha mégis így teszünk, akkor lényegében – sajnos a mai napig – egy rossz politikai pozícióban találjuk magunkat. Mindennek felismeréséhez a kortárs magyar történetírás jelenleg nem adott még elég új szempontot, narratívát és tényanyagot sem, a (poszt) marxista nyűgtől sem tudott megszabadulni, új értekezési forma – akár a már ismert tények mentén – sem alakult ki. Akárhogyan is nézzük, feladatunk van.

⁵⁸ Lendvai szerint a két hamis Magyarország, az Osztrák-Magyar Monarchia és a forradalom népköz-társasága, illetve a Tanácsköztársaság egyaránt és egyben. Ennek megfelelően „feketesárga” és „vörös reakcióról” beszél, melyek átmenetiek voltak és a magyarság betegségét mutatták csak.

⁵⁹ Lendvai István: *A harmadik Magyarország. Jólátok és tanulságok*. Pallas, Budapest, 1921, 3–10.

A MAGYAROK ÉS AZ OROSZ JEGESMEDVE

Oroszok és magyarok – Magyar írók Oroszország-/Szovjetunió-tapasztalata az 1920-1930-as években címmel olvashatjuk az Örökség Kultúrpolitikai Intézet kiadásában megjelent, majd félezer oldalas kötetet, amelynek szerzője Hammerstein Judit. (A műbe először beleolvastva felötlött bennem nagyanyám egy, a korra jellemző története, aki az első világháborút követően az akkor hirtelen Csehszlovákia részévé vált Kárpátaljáról rendszeresen Budapestre szökdösött, mivel csonka-magyarországi rokonsága lehetővé tette számára, hogy hirtelen csehszlovák állampolgárságúvá vált magyar diákként Budapesten lehessen egyetemista. Meglepetéssel hallottuk tőle, hogy Budapesten az 1920-as évek elején mennyire lelkesen énekelték a magyar egyetemisták a „Volga, Volga, russzkaja reka!” kezdetű orosz dalt. Aztán amikor 1944 szeptemberében a megszálló orosz katonák előtt a nagyfi valamelyik csip-csup ügy miatt nemtetszésének adott hangot – az egyébként kivételesen kulturált szovjet tisztek felhívták a figyelmét arra, hogy a Szovjetunióban, ha valakinek valami nem tetszik, akkor könnyen oda kerülhet, ahol a jegesmedvék laknak.)

A kárpátaljaiak istencsapásaként, modernkori tatárjárásként, egyfajta valósággá vált rémálomként élték meg azt, amit Magyarországon hosszú ideig hivatalosan felszabadulásként, Kárpátalján pedig „újraegyesülésként” kellett ünnepelni. Hammerstein Judit monográfiájának dicséretre méltó vonása, hogy az orosz vagy szovjet-orosz világ egészen 1945-ig terjedő magyar recepcióját komplex módon, jól áttekinthető szerkezetben dolgozza fel, amelynek jegyzetapparátusában ráadásul olyan dokumentumokat is idéz, amelyek nem hozzáférhetők a hétköznapi halandó számára.

A vállalkozás azért is érdekes, mert a modern magyar nemzettudat a 19. század óta mind politikai, mind etnikai megközelítésből idegen és fenyegető jelenségként tekintett az Orosz Birodalomra. A 19. századi orosz társadalmi gondolkodók – merítve a Habsburg monarchia szlovák, szerb, cseh, ruszin, ukrán, de horvát politikusainak magyarsággal kapcsolatos sztereotípiáiból – nem egyszer megsemmisítéssel fenyegette a magyarságot. A 19. század folyamán mind erősebben szárnyra kapó pánszlávizmus változó intenzitással ugyan, de hatni tudott az orosz külpolitikára is. Nem véletlen, hogy az e tényező hatására is kibontakozó magyar ruszofóbiát az első világháborúban a Habsburg Monarchia vezetése is kihasználta, mint ahogy az összes többi nemzete vagy nem-

zetisége szomszédokkal szembeni indulatait is. A második világháborúban szintén a Szovjetunió – vagy ahogy Magyarországon mindenki nevezte: az oroszok – ellen harcoltunk. Pont ezért nem volt egyszerű dolga az ország politikai vezetésének, hogy 1944 őszét követően a szovjet-orosz fennhatóságot, majd a kommunizmusnak nevezett rendszert meghonosítsa.

Hammerstein Judit bevezetőjében úgy fogalmaz, hogy az iskolában a tankönyvek „egy bántóan mesterkéltnél, hamis világot idéztek meg, ahol a képek, de a szövegek és a párbeszéd is nyomasztóan élettelenek voltak”. Ugyanakkor számára óriási kérdőjelként magasodott, hogy – ennek ellenére – a „hagymakupolák színpompája, a csajkovszkiji és rimszkij-korszakovi balettek semmihez sem hasonlíthatóan varázslatos hangzás- és képi világa” miként egyeztethető össze „azzal a példátlan brutalitással, elnyomással és kegyetlenséggel, amely nélkül az orosz történelem nem mesélhető el”.

A majd félezer oldalas kötet ugyan a magyar írók két világháború közötti Oroszország-élményét állítja középpontba, de szól a nem magyar előzményekről is, hiszen De Custine márki 1839-ben, illetve 1843-ban megjelent könyvét teljes egészében Oroszországban csak 1996-ban adták ki. (1996-ig csak részletek jelentek meg belőle.) Mind I. Miklós Oroszországában, mind a Szovjetunióban indexen lévő könyvnek számított, viszont az egyik legnagyobb hatású műnek is tekinthető, hiszen az orosz önkényuralom természetrajzát boncolgatva máig érvényes, amit nála olvashatunk. Kérdés persze, hogy a miklósi Oroszországról szóló könyv Csaadajev 1836-os, franciául írt filozófiai levele nélkül megszületett volna-e? Az orosz arisztokrata Csaadajev önkorbácsoló művében azt írta, hogy Oroszország az európai fejlődésnek csupán felületes utánzata, semmi eredeti nincs benne. A pravoszlávia – a katholicizmussal ellentétben – semmiféle progresszív jelleggel nem bír. Az oroszországi közfelháborodás hatására *Az egy örült magamentségében* aztán Csaadajev ugyan az üresség és múltnélküliség előnyeire is felhívja a figyelmet – ily módon igyekezve kiengesztelni bírálóit –, hogy Oroszország pont ezért nem osztozik a Nyugat hibáiban és tévedéseiben sem. Az egyébként tatár eredetű orosz arisztokrata olyan szempontból katalizátor szerepet töltött be hazájában, hogy kérdésfelvetésével – Oroszország a Nyugat része-e, avagy önálló civilizációalkotó tényező – a további orosz értelmiségi diskurzus kétfajta, a 19. század során meghatározó irányzata számára biztosított muníciót. A szlavofilek, illetve a később belőlük kinövő pánszlávok abból indultak ki, hogy Oroszország önálló civilizáció, amely meg fogja váltani a világot és ebben – némi államelenes éllel – a pravoszláviának központi szerepet szántak. Ellenfeleik, a

„nyugatosok” velük szemben úgy gondolták, hogy Oroszország Európa része és mássága alapvetően elmaradottságából ered, így a teendő ennek az elmaradottságnak a felszámolása, és ha ez megtörtént, akkor Oroszország ugyanolyan lesz, mint Európa. Ennél persze a 19. század második felében a kép némileg összetettebb, de számunkra az ügynek olyan szempontból van jelentősége, hogy a narodnyik, majd a szociáldemokrata, vagyis a forradalmi mozgalom alapvetően nyugatos, míg a pánszláv orosz nacionalista mozgalom inkább szlavofil gyökerekkel rendelkezik. Fontos és közös mindkettőben, hogy ennek is, annak is van missziós meggyőződése, nevezetesen, hogy fel kell szabadítani a világ többi részét! Vagyis mindkét elgondolás mélyen birodalmi, idegen szóval – imperialista.

A 19. század magyar közgondolkodását oroszfóbiás hangulat jellemezte, amely liberális világnézetéből eredően a cári autokratikus rendszert mereven elutasította. Erre ráerősített az 1830-as lengyel felkelés orosz likvidálása, a lengyelek iránti magyar rokonszenv, amit majd még határozottabbá tesz a magyar szabadságharc leverésében vállalt 1849-es orosz szerepvállalás. Tekintve, hogy 1945-öt követően ezt nem illet emlegetni, ma sincs határozottan a magyar köztudatban, hogy az ennek nyomán az Oroszországról kialakított magyar sztereotípiának döntő szerepe volt magyar részről a dualizmus létrejöttében. A 19. század második felében a kettős monarchia biztosította keret ugyanakkor biztonságérzetet teremtett a magyar politikai osztályban, jóllehet nem idegenkedtek alkalmanként az oroszoktól való magyar fenyegetettség tudat felélesztésétől sem. Ez a 19. század második felében a napi sajtóban szépen nyomon is követhető. Születtek róla részfeldolgozások, de összefoglaló mű még nem. Puskin, Gogol, Turgenyev, majd Dosztojevszkij és Lev Tolsztoj művei is hatottak a magyar közönségre – annyira, hogy még Jókainak is van két olyan műve, *A jövő század regénye* és a *Szabadság a hó alatt*, amelyekben a dekabristák mozgalmát ismertette a szerző a magyar társadalom problémáit feszegeti. Hammerstein Judit kiemeli, hogy míg a század első felében főként francia és német fordításokból ismerték meg a magyarok az orosz irodalmat, a század második felében már többen megtanultak nálunk oroszul!

Sajátos módon az antinacionalista bolsevik forradalom a magyar társadalomban az Oroszország-fóbiát enyhítette és hozzájárult az 1919-es magyar proletárforradalom hazai sikeréhez. Kun Béláék bel- és külpolitikájának kudarcra viszont megutáltatta a kommunizmust Magyarországon. A magyar közvélemény számára viszont ennél is nagyobb sokkot jelentett a trianoni békediktátum, amit az 1920-as évek bolsevik politikai vezetése – a Versailles-i békével együtt – nem fogadott el!

Nem véletlen, hogy Bánffy Miklós külügyminiszter 1922-ben a genovai gazdasági és pénzügyi konferencián tárgyalta Georgij Csicserin szovjet külügyi népbiztossal. Igaz – részben belpolitikai okok miatt – Magyarország és a Szovjetunió között ekkor meghiúsult a diplomáciai kapcsolatfelvétel, de a Románia elleni potenciális együttműködés kinyitotta a magyar ellenforradalmi elit szemét egy akár a Szovjet-Oroszországgal való lehetséges együttműködésre is.

Az irodalmárok, érdekes közülük kiemelni Bonkáló Sándor személyét, amint azt Hammerstein Judit is teszi, ismerték és ismertették a bolsevik forradalmat követően emigrációba kényszerült olyan bolsevik-ellenes orosz szerzőket, mint Ivan Bunyin, Alekszandr Kuprin, Mihail Arcibasev és Dmitrij Merezszkovszkij, de az 1920-as évek végén a szovjet-orosz Andrej Belijre, Iszaak Babelre, Borisz Pilnyakra, Ligyija Szejfulinára és Leonyid Leonovra is felfigyeltek. Fontos hozzátenni, hogy az említett szerzők többsége néhány év múlva lágerekben végzi életét.

Az orosz fogságból hazatérő hadifoglyok nagy száma (140 000–180 000 fő) tömeges élményanyagot szolgáltatott az oroszországi viszonyokról, tehát a korábbi évtizedekhez képest sokkal inkább testközelbe került mindaz, ami az egykori Orosz Birodalom területén történt, mint bármikor korábban.

Ezért is érdekes, hogy milyen friss összefoglalók születtek Szovjet-Oroszországról nálunk, illetve Európában. Bonkáló Sándor például már 1925-ben találóan állapította meg, hogy a Tyutsev-Danyilevszkij-Dosztojevszkij féle reakciós, illetve a liberális, narodnyik és egyéb nyugatos forradalmi messianizmus miként ágyazott meg a bolsevik fordulatnak. Kosztolányi Dezső pedig Makszim Gorkijt is felkereste olaszországi tartózkodásakor, és még a szélsőjobb magyar sajtótermékek közül a *Napkelet* is elismerte a szovjet irodalom kvalitásait! A kifejezetten forradalmi tematikájú műveket Szerafimovicstól, Fagyjevvtől és Furmanovtól persze idehaza nem engedték megjelentetni.

Objektív tényezők is hátráltatták a tájékozódást nálunk. Bonkáló Sándor orosz (ruszin) irodalmi tanszékének 1924-ben történt bezárását követően nem volt orosz nyelv és irodalom képzés a magyarországi egyetemeken. Ennek ellenére – miként Hammerstein Judit megjegyzi – mégis jelent meg néhány tudományos igényű feldolgozás is, amelyek közül a szerző Huszár Károly *Az égő Oroszország*, illetve Kovrig Béla *Az új Oroszország* című művét említi. Ezek a volt párizsi francia nagykövet, Maurice Paléologue művével egy időben, 1926-ban jelentek meg nálunk.

Hammerstein Judit találóan mutat rá, hogy míg a magyar kommün emléke nálunk sokakat elkedvetlenített, addig Európa tőlünk nyugaga-

tabbra eső országaiban, ahol az emberek nem tapasztalták meg, hogy mit is jelent a kommunizmus a valóságban, különösen az 1930-as évektől, a világválságtól kezdve, amit sokan a kapitalizmus következményének tekintettek, egy olyan kíváncsiság és szimpátia alakult ki a Szovjetunió iránt, ami példátlan volt. Franciaországban és másutt szerepet játszott ebben a szélsőjobboldali mozgalmak előretörésétől való félelem is, amelyeket a Szovjetunió látványosan elutasított. Amit Hammerstein Judit találóan megjegyez: „A bolsevik Oroszország iránti lelkesedést (...) táplálta, hogy a nagy gazdasági válsággal és a fasizmus térhódításával úgy látszott, a liberális demokráciák és velük az egész nyugati világ zsákutcába jutott.” Ráadásul 1934 szeptemberében a Szovjetuniót felvették a Népszövetségbe és 1936-ban Moszkvában kihirdették az új alkotmányt, amely a polgári demokráciát látszott erősíteni. A szerző arra a furcsa ellentmondásra is rámutat, hogy „a Szovjetunió-kultusz térhódítása nyugaton épp a sztálini terror kiterjesztésével esett egybe”. De pont a már említett belpolitikai tényezők vakká tették az ottani közvéleményt a Szovjetunióban uralkodó társadalmi erőszak és megfélemlítés rendszerszerű megnyilvánulásaira, aminek érdekében az oroszok is mindent megtettek. Ráadásul a moszkvai vezetés törekedett arra, hogy a Szovjetunióba látogató nyugati írókat, értelmiségieket – műveik orosz változatának megjelentetésével kecsegtesse. Ilyenkor gondosan megválogatott intézményekbe szerveztek látogatásokat a számukra, illetve igyekeztek moszkvai tartózkodásaik során luxus körülményeket biztosítani. Hammerstein Judit a brit G. B. Shaw 1932-es, a francia Édouard Herriot 1933-as, Louis Aragon 1934-es, vagy Romain Rolland 1935-ös, illetve a német Lion Feuchtwanger 1937-es látogatását említi, akik kivétel nélkül rajongásuknak adtak hangot a Szovjetunióban tapasztaltakkal kapcsolatban. Feuchtwanger odáig jutott, hogy útinaplójában védelmébe vette a nagy pereket, a személyi kultuszt és személy szerint Sztálint is!

Hiába jelentek meg Panait Istrati, Victor Serge és Boris Souvarine jóvoltából már 1927-től kezdve a szovjet valóságot híven bemutató írások, ezek szinte teljesen hatástalanok maradtak. Ahogy Hammerstein Judit fogalmaz: „Akik hinni akartak, nem vettek tudomást róluk”. Az áttörést majd az eredetileg Szovjetunió-hívó André Gide 1936-os, illetve a magyar gyökerekkel rendelkező, de ekkor már főként angolul publikáló Arthur Koestler 1940-es munkái hozzák meg. Hammerstein Judit kiemeli, hogy például *A sötétség délben* című Koestler-kötet franciául való megjelenése hozzájárult ahhoz, hogy Franciaországban a kommunista párt a választásokon ettől kezdve nem tudott hatalomra kerülni.

A kötet találóan mutat rá arra az ellentmondásra is, hogy 1934-ben a Gömbös-kormány idején – Magyarország a környező kisantant hatal-

maknál ugyan korábban létesített diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval, de ezt a helyzeti előnyét hazánk nem tudta igazán kihasználni, mivel Moszkva külpolitikája pont ettől kezdve változott status quo-orientálttá. Ez azt jelentette, hogy a térségben főként Románia és Csehszlovákia lesz ettől kezdve a Moszkva számára kedvencnek számító ország, nem pedig a revízióban reménykedő Magyarország.

Magyarországon a sajtóirányítás bornírtóságára jó példa, hogy a szovjet valóság ellentmondásait megjelenítő André Gide-féle leleplező művet, majd Solohov *Csendes Donját* is megjelentető Cserépfalvi Imre kiadót a fordítóval együtt perbe fogják, 1942-ben pedig még börtönbe is zárják.

Arra, hogy Szovjet-Oroszországról, illetve az ottani viszonyokról anélkül is lehet valakinek érvényes mondanivalója, hogy ott járt volna, Márai Sándor írásai szolgálnak kiváló bizonyítékként – állapítja meg joggal Hammerstein Judit. Az 1920-as évek végéig Németországban, illetve Franciaországban élő, majd az 1930-as években Magyarországra visszaköltöző Márai 1932-ben fényképalbumot készít elő Szovjet-Oroszországról németországi publikálásra, de ezt Hitler hatalomra jutása megghiúsítja. (A kötet Magyarországon majd csak 2003-ban lát majd napvilágot.) Hammerstein Judit az 1920-as évektől egészen kivándorlásáig végigköveti és ismerteti Márai orosz vonatkozású írásait, amelyek az író jólétesültségéről, éleslátásáról és éles bolsevizmusellenességéről egyaránt tanúskodnak. Érdemes szó szerint idézni, amit a nagy perekről, azokkal majdnem egy időben 1938-ban írt: „Lehet, hogy igaza van Sztálinnak, s akkor Oroszország kémekkel és árulókkal zsúfolt ösrengeteg; de lehet, hogy nincs igaza, s akkor Oroszország egy fenevad vérengzésének arénája.” Márai a bolsevizmust az európai kultúrával és hagyományokkal összeegyeztethetetlennek értékelte. Hammerstein Judit arra a sokak által elhallgatott tényre is felhívja a figyelmet, hogy Márai 1918–1919-ben a kommunista írók aktivista és nemzetellenes csoportjának egyik alapítója volt. Ahogy a szerző fogalmaz: „Márai a fiatalkori kisiklást követően következetesen képviselt bolsevikellenes álláspontját meglehetősen differenciált, intellektuálisan is jól végiggondolt (...) érvrendszerrel támasztotta alá.”

A könyv további részében a szerző nagyító alá veszi azokat a műveket, amelyek előbb az 1920-as, majd az 1930-as években számoltak be Szovjet-Oroszországról, kitérve a 19. századi előzményekre is, hiszen hosszabb kutatóútra elsőként a néprajzkutató Reguly Antal indult 1841-ben, illetve 1843-ban Kazanyba, majd Permbe – Szentpéterváron keresztül. Őt követte Nogel István, aki a Kaukázus környékét 1842-ben járta be. De a szélesebb közvélemény számára is érdekes valamivel ké-

sőbb Trefort Ágoston és báró Podmanitzky Frigyes, akik beszámoltak az orosz önkényuralom működési módszereiről. Az 1867-es kiegyezést követően Budenz József, Munkácsy Bernát és Hunfalvy Pál kutatták nyelvrokonaink életét. Az oroszról jól megtanuló történész, Thallóczy Lajos 1883-ban járt Oroszországban és számolt be az orosz birodalmi gyarmatpolitikáról, de ellátogatott oda közvetlenül a világháború előtt is.

Hammerstein Judit ismerteti az 1925-ben Moszkvába látogató Taróczy Nándor ezredes, az egyébként a revali (tallinni) magyar követségen diplomatafedésben dolgozó, magyar katonai hírszerző úti jelentését, amelyekben az ezredes első sorban a politikai erőviszonyok, külpolitikai szándékok és gazdasági tendenciák érdeklik. Taróczy Nándor a NEP-politika bevezetését követően úgy látta, hogy a klasszikus kommunizmus vereséget szenvedett, Oroszország kiszámítható ország képét mutatja, és a helyzet teljes félreismeréséből fakad, ha valaki az ország összeomlására számít. Taróczy sürgette a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi felvételét a Szovjetunióval, hiszen a Szovjetunió is érdekelt volt a Versailles-i rendszer lerombolásában, miként Magyarország is. Hammerstein Judit egyébként Taróczy küldetéséről szóló beszámolóját kibővítve, a kötet megjelenése után külön tanulmányban is megjelentette. Surányi-Unger Tivadar közgazdász 1930-ban, illetve 1931-ben Bethlen István megbízására tett tanulmányutat a Szovjetunió több nagyvárosába és beszámolt az ötéves terv indulásakor tapasztalt példátlan nyomorról.

Popper József mérnökként 1924-es szovjet tapasztalatairól 1926-ban számolt be. Lesújtó képet rajzolt az országról, kiemelve többek között az alkoholizmust, a drogozó utcagyerekeket, a nők elnyomását, a parasztok nyomorát, a civilizálatlanságot és a kiterjedt prostitúciót. A bolsevikok a pusztításon kívül másra nem alkalmasak – állapítja meg Popper József, akinek zsidó hátterére egyetlen dolog utalhat csupán: akárhol fordult meg, felkereste a helyi zsidó közösséget, kíváncsi volt a zsidóság életkörülményeire a szovjet közigazgatási rendszeren belül.

De szól Hammerstein Judit a Franciaországból 1931-ben a Szovjetunióba látogató Károlyi-házaspár látogatásáról és élménybeszámolóikról is, amelyek a Szovjetuniót szimpátiával mutatják be. Károlyi Mihály az 1936-os nagy perek, majd a Molotov-Ribbentrop paktum idején mélyen csalódott ugyan a Szovjetunióban, de ennek nem adott hangot, ezért aztán Rákosiék a háború befejezését követően Károlyi Mihályt megkínálják a párizsi magyar nagyköveti poszttal!

A szerző külön fejezetet szentel a két világháború között megjelent hadifogoly-visszaemlékezéseknek, amelyek sajátja, hogy tíz évvel a háború befejezését követően kezdtek el nagyobb számban megjelenni. A kényszerből vörös katonának is beállt Markovits Rodion *Szibériai gar-*

nizonját és Munk Artúr *A nagy káder* című, két évvel később megjelent könyvét emeli ki. Ezek mindegyike bemutatja a hadifogoly-sors lélektani útvesztőit, az oroszországi polgárháborús állapotokat, a nők átlagon felüli kezdeményezőkézségét, a szovjetrendszer születését. Ezek sikerkönyvek lettek! Markovits művét további tizennégy nyelvre fordították le. 1945 után persze idehaza nem járt dicséret érte.

Hammerstein Judit terjedelmes fejezetet szentel Arthur Holitscher messianisztikus útirajzának, amely a szerző 1920-as szovjet-oroszországi látogatás nyomán született. Holitscher magyarországi németajkú zsidó családban nőtt fel. Abba a pesti evangélikus gimnáziumba járt, ahol Herzl Tivadar, Fenyő Miksa, Lukács György is tanult, Ignotus pedig az osztálytársa is volt. Ám a magyarul is kiválóan beszélő Holitscher magát nem tartotta magyarnak, ahogy zsidóságától is igyekezett megszabadulni – önmagára német íróként tekintett. Riasztotta a magyarországi német nyelvű zsidóság magyarrá asszimilálódása. Terménykereskedő / bankár-családjával szakítva újságírásból, regények megjelentetéséből tartotta fenn magát. Életét Bécsben, majd Berlinben folytatta. Innen látogatott el 1920-ban Szovjet-Oroszországba, amit anarchista ideálokat megvalósító utópiaként képzelt el. A valóságban ugyanakkor nyomorral, éhezéssel, kiterjedt gyermekprostitúcióval, rettenetes lakásviszonyokkal, szabadságghiánnyal találkozott. Undorodott a szovjet bürokráciától, amelyet paraziták gyülekezeteként jellemzett. A bolsevikokat túl prózainak, túl gyakorlatiasnak találta az általuk működtetett rendszert pedig nem látta eléggé vallásosnak. Éles kritikai észrevételei ellenére Holitscher mégsem csalódottan tért vissza. Úgy vélte, a bolsevizmus fontos lépcsőfok lehet az általa áhított, vallásos, anarchisztikus társadalom megteremtése felé vezető úton.

Magyarországon ezért nem jelenhetett volna meg a műve, de nem is ide szánta! Németországban adták ki, és ezt követően egyedül a marxista kolozsvári Korunk számolt be róla, de Magyarországon a Szovjetuniót bizonyos szempontból mégiscsak dicsőítő művei – visszhangtalanok maradtak.

A hasonló környezetből induló, de Holitschernél egy generációval fiatalabb Arthur Koestler – Holitscherhez hasonlóan – szintén járt Palesztinában, tanulmányozta a cionizmust, de szellemi „otthonra” végül az 1930-as évek elején a német kommunista mozgalomban talált. Németül, majd angolul publikált és ért el jelentős nemzetközi sikereket. A világháború alatt Bécsbe költözött, hogy ott folytassa tanulmányait. A családban Koestler apjával magyarul, anyjával németül beszélgett. A családot ugyan nem érték atrocitások, de azért kiköltöztek ők is Bécsbe, majd később visszajöttek Budapestre. Koestler – Holitscherrel

ellentétben – nem utálta a magyarokat, sőt, a két világháború között budapesti tartózkodásakor a magyar irodalmi élet képviselőivel szoros kaapcsolatot ápolt, ahogy később Angliában is voltak magyar barátai.

Koestler 1931 és 1933 között kétszer is járt a Szovjetunióban, a Német Kommunista Párt szimpatizánsaként, majd tagjaként. A munkásállam ekkor Koestler számára az Új Ciont, az Ígéret földjét jelentette. A párt megbízásából készült el a *Vörös nappalok és fehér éjszakák* c. műve, amely – az eredeti szovjet ígéretekkel szemben – oroszul és a megígért többi idegen nyelven egyáltalán nem, kizárólag németül, kis példányszámban és csak Harkovban jelent meg. Koestler bejárta a Kaukázust és Közép-Ázsiát. A mű diadalmas győzelmi jelentés az ötéves terv megvalósításáról és a „civilizáló”, többek között az analfabetizmust felszámoló, szovjet államról. Későbbi emlékirataiból kiderül, hogy megtapasztalta az erőltetett iparosítás következményeit, a több millió áldozatot szedő éhínséget, ám akkor nem tulajdonított különösebb jelentőséget ezeknek. Harkovban éri a hír, hogy Németországban 1933 januárjában győztek a nemzeti szocialisták. A Szovjetunióban tervezett írásművét a cenzorok a felére kurtították és csak németül engedték megjelentetni, holott orosz nyelvű kiadásra is kapott ígéretet. Annak ellenére volt elégedetlen, hogy elég tisztességes honoráriumot fizettek érte, amit Koestler utólag megvesztegetésként értékelte. A második világháború után közzétett visszaemlékezéseiben leírja, hogy útítapasztalatai, amelyek végül mélyen elbizonytalanították, jelentősen hozzájárultak a kommunizmussal és a Szovjetunióval való szakítás folyamatához. Életének egészen 1936-ig tartó részét Koestler „az együgyű elköteleződés” időszakaként jellemzi. A moszkvai koncepciók perek és a spanyol polgárháború tapasztalatai döbbsentik majd rá, a zárt kommunista ideológia elméleti és gyakorlati buktatóira. (Háromszor járt 1936 és 1937 folyamán Spanyolországban, ahol börtönbe is zárták és csak fogolycseré keretében szabadulhatott.) De sokként érte az 1939-es német-szovjet megneemtámadási és barátsági szerződés is. Ennek hatására születik meg 1940-ben a kommunista ideológia talán legnagyobb hatású leleplező műve angolul – *Sötétség délben*.

„Úgy futottam a kommunizmushoz, mint friss vízű forráshoz, és úgy hagytam el, ahogy az ember kimászik a mérgezett folyóból...” – jegyzi meg. Magyarországon nem volt titok Koestler baloldali elkötelezettsége, ennek köszönhető, hogy művei nem jelentek meg, még a világsikernek számító *Sötétség délben* sem.

A harmincas évek közepére Sztálin orosz államnacionalista fordulatot hajtott végre a Szovjetunióban, ami szöges ellentétben állt a korábbi szovjet politikával, mind bel-, mind külpolitikai irányultságát tekintve. Ennek egyik manifeszt megnyilvánulása volt az 1936-os szovjet

alkotmány, amely immár polgári értéként családcentrikus vonásokat tartalmazott. A büntető törvényköny 1934-ben büntethetővé tette a homoszexualitást a Szovjetunióban, holott korábban nem volt ilyen fejezet a bolsevik törvénykezésben.

Hammerstein Judit kiemeli, hogy magyarországi hatástörténet szempontjából André Gide „megtérése”, majd a Szovjetunióból való kiábrándulása, amelynek a *Visszatérés a Szovjetunióból* című útirajzában (1936) adott hangot, Magyarországon is komoly figyelmet keltett. A híres francia író és értelmiségi három hónapot töltött a munkásállamban. A szabadsághiánnyal, a konformizmussal szembesülve a szovjet valóság radikális bírálata adta közre. Jellemző a magyarországi viszonyokra, hogy a kötet fordítóját, Déry Tibort három havi börtönre ítélték, de Rákosiék Magyarországon is „F.I.”, vagyis fasiszta irodalom minősítést kapott mű és indexre került, valószínűleg egyrészt azért, mert Gide Sztálint Hitlerhez hasonlította, másrészt mert a szerző a Szovjetunióból való kiábrándulása ellenére is az „ügyhöz” hű maradt. Kiábrándult vallásos rajongása alapvetően más volt, mint Nagy Lajos fanyar realizmusa, aki éppen magyarországi viszonyokkal kapcsolatos kritikája miatt sem számíthatott idehaza népszerűsége, míg Illyés Gyula óvatos elbeszélő stílusú *Oroszország a igényes utazási riportként úgy tudott népszerű lenni Magyarországon, hogy közreadójának semmi baja nem lett belőle. Nagy Lajos Tízezer kilométer Szovjetország földjén* c. műve sajátos humorról és szangvinikus dühkitörésekkel fűszerezett enervált hangvétellű beszámolóként jellemezhető. Az oroszok 1934-ben szándékosan polgári háttérű írókat hívtak meg – igyekezvén olyan benyomást kelteni, ami Európában is rokonszenvet válthat ki. Olyan proletár írókat viszont, mint József Attila, éppen ezért nem hívtak meg, ami aztán a költő Illyés Gyulával való viszonyát is beárnyékolta.

A szovjetek által az országba látogató utazóknak bemutatott világ erősen szelektált és retusált volt, de Nagy Lajos szemét nem kerülte el a „rémesen gazos gabona”, az európaihoz képest sokkal súlyosabb alkoholizmus, vagy az, hogy a testi bántalmazás széleskörűbb, miként a lopás is, mint másutt, így nálunk, vagyis Közép-Európában. Illyés és Nagy, ahogy a francia író is megdöbbennek a szovjet slendriánságon, a silány áruválasztékon, az ízléstelen Sztálin-imádaton. Míg Gide szerint individuális jogok szempontjából a Szovjetunióban rosszabb a helyzet, mint Hitler Németországában, Illyés óvatosabb: tartózkodik a kemény megfogalmazásoktól. Beszámolója megjelentetése után Gide-et a jobboldali sajtó antikommunista keresztes lovagként ünnepelte, míg a baloldali kommunista – azt próbálta bizonygatni, hogy Gide voltaképpen nemcsak hazudik, hanem áruló és átpártolt a fasisztákhoz.

„A Szovjetunió nem az, aminek reméltük, aminek ígérte magát, aminek most is látszani akar: valamennyi reményünket meghazudtolta” – állapította meg Gide és arra a következtetésre jutott, hogy a szocializmus ügye és a Szovjetunió két különböző dolog. Nagy Lajos csak részben publikálta úti jegyzeteit Bajcsy-Zsilinszky Endre lapjában. (Kommunista barátai unszolására megszakította az útirajz közlését, sőt még a kéziratot is megsemmisítette.) A lapban megjelentek könyv formában csak a rendszerváltás után jelentek meg Magyarországon. Mivel leírásában magyarországi viszonyokat bíráló megjegyzéseket is megengedett magának, a Szovjetunióról kiábrándító képet festő útirajza a két világháború közötti Magyarországon, bal- és jobboldalon egyaránt vállalhatatlannak bizonyult. Ilyés viszont, aki gondosan kerülte a hazai viszonyokkal való összehasonlítás beemelését összefoglalójába és gondosan kipórciózta a Szovjetunióra vonatkozó bírálatot és méltatást, végül egy sikerkönyvet tett közzé, egyik politikai oldal sem orrolt meg rá. Ennek köszönhető, hogy az 1935-ben felállított budapesti szovjet követség Illyés véleményét is kikérte, amikor a hazai politikai, szellemi viszonyokról kívánt tájékozódni.

Végül könyve utolsó fejezetében Hammerstein Judit Sinkó Ervin *Egy regény regénye* című munkáját vizsgálja. Sinkó Ervin – a többiektől eltérően – forradalmi múlttal (a Tanácsköztársaság aktív résztvevője volt) messianisztikus hívőként érkezett 1935-ben a Szovjetunióba, azzal a céllal, hogy ott letelepedjen és elismert íróvá váljék. Ám a magyar Tanácsköztársaságról szóló, *Optimisták* című regényét a Szovjetunióban sem tudja megjelentetni, így orvos felesége tartja el moszkvai tartózkodásuk alatt. Sinkó azt a két évet töltötte el a munkásállamban, amely a Szovjetunió történetének legsötétebb korszaka volt, hiszen ekkor jutottak csúcsra a koncepciós perek és tömeges letartóztatások és ez volt a Gulág „felfutásának” ideje! Ahogy Hammerstein Judit fogalmaz: az *Egy regény regénye* a napló, az önéletírás és a dokumentumregény sajátos egyvelege. Sinkó megtapasztalja a hétköznapi életet átszövő spicliszedést, az új bürokrácia érzéketlenségét a társadalom többi rétegével szemben, az irritáló önteltséget, a társadalom feltűnő kasztosodását, az általános félelemet és szervilizmust, a példátlan elnyomást és a kommunista jellem lealjasodását. A magyar író irritálta a nagyorosz sovinizmus beszivárgása a hétköznapi életbe, de Iszaak Babel „árulása” is, aki ekkor már csupán színházi dramaturgként dolgozik, de Babel visszafogottsága ellenére 1940-ben mégsem tudta elkerülni, hogy ne tarkólövessel érjen véget élete a Szovjetunióban.

A Sinkó-házaspár örült, hogy két év elteltével ép bőrrel tudja elhagyni a Szovjetuniót. Örült, hogy feleségének Dél-Franciaországban sikerült gépírónői állást találni. Itt ebből tudták megélhetésüket biztosítani.

Sinkó aztán 1939-ben visszamenekült Jugoszláviába. A háború alatt csatlakozott Titóékhoz. A kommunista partizánok kegyetlenkedéseiről szóló könyve lesz az egyetlen mű, amit bezúznak a kommunista Jugoszláviában. Ennek ellenére a titói rendszer támogatójaként a kisebbségi magyar irodalom művelőjeként futhat be mini-karriert odaát, de művei Magyarországon ekkor még nem olvashatók. 1959-ben akadémikusként érkezik Zágrárból Újvidékre, ahol – egyetemi diploma nélkül – tanszékvezető egyetemi tanár lehet a magyar tanszéken. Sinkó pályájának feltűnően ellentmondásos mozzanata, hogy naplóját, amelyben rendkívül sötét, lidérces, ugyanakkor pontos képet festett a Szovjetunióról, csak Sztálin halála után, a kommunista Jugoszlávia szolgálatában jelentette meg.

Hammerstein Judit könyve egyedülálló abban a tekintetben, hogy komplex módon elsőként helyezi el a hadifogoly beszámolók és útirajzok között a többi „híradást” is, amelyek között a Szovjet-Oroszországban Új-Ciont vizionáló magyar zsidó értelmiségiek írásai ugyanúgy szerepelnek, mint az alapvetően nacionalista beállítottságú katonai elhárítók, közigazgatási szakemberek, majd az írók művei. Útirajzaikból egészen jól rekonstruálható, hogy mi történt a Szovjetunióban.

Bár alapvetően más a Nyugat-Európából Szovjetunióba látogató szerzők látásmódja és összefoglalóik üzenete, mint azokéi, akik Magyarországról látogattak oda, megállapítható, hogy – különösen egymással való levelezésüket is vizsgálva, a szovjetrendszer működésének sajátosságait észrevették és – különböző intenzitással szóvá is tették. Mint Hammerstein Judit is megállapítja: Márai esete a kiváló példa rá, hogy nem feltétlenül kellett ahhoz kiutazni a Szovjetunióba, hogy valaki pontos képet kapjon arról, mi történik odakint. A könyvet olvasva az ember meglepetéssel szembesül azzal, hogy a két világháború közötti magyar értelmiség mennyire tiszta képet kaphatott arról, hogy mi történik a Szovjetunióban.

Hammerstein Judit kiváló, élvezetes stílusban megírt munkája logikusan felépített alkotás, amely óriási mennyiségű, több esetben magyarul nem hozzáférhető, vagy időközben elfelejtett irodalmi forrásra támaszkodik. Ezért nem csak történeti munkaként, hanem irodalomtudományi szintézisként is olvasható. A számos, eddig nem vizsgált összefüggésre rávilágító kötet olyan tudományos, önálló esszéként is értelmezhető részfejezetek összessége, amelyek közül több is önálló monográfiává is fejleszthető. Komplex látásmódja miatt tekinthető egyedülálló eszmetörténeti összefoglalásnak is.

S. KIRÁLY BÉLA

A NEOLIBERÁLIS ÚJBALOLDAL „SZALONKÉPES” RASSZIZMUSÁRÓL

Az új, szalonképessé avatott rasszizmus, a „fehér faj” ellen fordított közhangulat egyik legjobb elemzője Pascal Bruckner író és filozófus. A Századvég kiadónál megjelent újabb könyve – a szerző 34. műve – eredeti nyelvén 2020-ban jelent meg.¹ A szerző nemcsak egy olvasmányos könyvet tett le az olvasó asztalára, hanem a témában forgolódó minden komolyabb elemző nézeteit is beleszótta, rengeteg idézettel szemléltetve megállapításait. Az egyetemi tanári státuszához illő – a New York University tanára volt a Science Po mellett –, nagy pedagógiai műgondal összeállított idézet-kaleidoszkóp már önmagában is lehangoló teljesítménynek számít. Az idézet-labirintusban sétálva nemcsak eltévednénk, de el is bizonytalanodnánk, ha a szerző nem jönne segítségünkre, könyve mind a 19 fejezetében. Lássunk egy példát! A 119. oldalon ezt olvassuk Cohn-Bendittől: „A koitusz önmagában fizikai és szimbolikus erőszak (...), jöjjön el végre a klitokrácia, le a fallokráciával!” A koitusz és a fallosz ellen ágáló nagyszájú EU-s parlamentter feltalálta a spanyolviaszt: a pénisz – érvel halált megvető komolysággal – könnyen helyettesíthető kézzel, szájjal, ajkakkal. Zavarban voltam, mert a Cohn-Bendit neve előtt ugyanazon az oldalon a Gabriel keresztnévet olvastam, de bizonyára nyomdahibáról lehet szó, hiszen Daniel úrból csak egy példány van.

A nyugdíjas zöldpárti vezért azért idéztem, mert egyrészt a tavaly januárban jelent meg a *Francia, de nem gall. Külföldiekről, amelyek megteremtették Franciaországot*² című könyve, amelynek lapjain tovább folytatja válogatott képtelenségeit, szándékosan provokálva a nemzeti érzelmű franciákat. Másrészt, példája jól szemlélteti a liberális újbaldal színvonalát, azt az ideológiai laboratóriumokban kitenyészett, és az egyetemi közösségekben kipróbált érzület-komplexumot, amellyel Bruckner veszi fel a kesztyűt. E könyvét azért írta, hogy meghúzza a vészharangot a neorasszista, a fehér emberi antropológia ellen támadó ideológia terjedése miatt, amely az Egyesült Államokból átért az Atlanti-óceán innesső partjára, és amelynek növekvő meggyőződésbeli, és még több érdek-híve van Európában is.

¹ Pascal Bruckner: *Un coupable presque parfait: la construction du bouc-émissaire blanc*. Grasset, Paris, 2020.

² Daniel Cohn-Bendit: *Français mais pas Gaulois. Des étrangers qui ont fait la France*. Robert Laffont, Paris, 2023.

Amikor 1989–90-ben keleten összeomlott a kommunizmus, kevesen gondolták, hogy egy újabb baloldali totalitárius kezdeményezés támad, ezúttal az amerikai campusokról, amely hatalmas összegekkel megtámogatva kényszerítő erővel telepedik rá a meggyengített, „a-kulturálishan” gyarmatosított földrészünkre. A neoliberalizmusnak ideológiát kölcsönző újbaloldal szélsőségre hajló, erősebb fele új, mesterséges törésvonalakat hozott létre a nyugati társadalmakban, amelyek a nemiség, a rassz, és az identitás mentén zavarják össze, és osztják meg az embereket, szándékosan gyengítve azok egymás iránti szolidaritását. A fajok közti harc váltotta fel az osztályharcot – vonja le a következtetést a szerző –, noha a faj szó hangoztatása politikailag nem korrekt a nagy nyilvánosság előtt. Aztán különféle, s főleg mesterséges kisebbségeket kiöltő-támogató nem kormányzati szerveket hoztak létre magán- és állami adófizető pénzen, hogy folyamatosan sakkban tartsák és felmorzsolják a többségi társadalmakat. (A keresztény múltú nemzeti kisebbségek sosem tartozhattak az atlantista médiában körülzárt kisebbségek közé.) S ami a legnagyobb döbbenet, hogy számukra már nem a jellemzilárdság, az embertárs iránti empátia, illetőleg a kiszámítható viselkedés a fontosabb ismérv az emberi minőség megállapításában, hanem az azonosneműekre, állatokra, fűre-fára irányuló *szexuális orientáció* illetve a *bőrszín*. Ez a vektoriálisan összeadódó támadási irány abban a doktrínában csúcsosodik ki, miszerint a fehér bőrszínű és heteroszexuális ember az oka minden földi bajnak, s innen már csak egy lépés megszabadulni tőle, vagy örökös szolgaságba vetni.

A rejtett bosszúvágyukat azzal próbálják igazolni, illetve képzetesebb híveik – így például Emmanuel Macron elnök – azzal vágunk vissza, hogy igenis létezik a „fehér kivételezettség”. Bruckner viszontválasza: a társadalmainkban valóban létezik a kivételezettség, de az mindenekelőtt a gazdasági és politikai hatalomhoz kötődik, és – folytathatnánk mi – ez a fehérek uralta kettős hatalom önértékéből, a „davosiakhoz” igazodásból éppen a saját fehér többségű társadalmát csuklóztatja a színes bőrű bevándorlók előtt. A szerző nem hozza fel ezt példának, de – hogy hogy nem – éppen Franciaországban találni erre a legjobb bizonyítékot. Láttam-tapasztaltam, és meg is írtam egy közismert baloldali online oldalon: a „fehér” sárgamellényesekkel szemben elképesztő brutalitással fellépő francia rendőrség, a külvárosi lázongó-gyújtogatókkal, üzlet-kirablókkal, már kesztyűs kézzel bánt – kormányfői parancsra.³ A pandémiás kijárási tilalom idején Franciaországban tekin-

³ Béla Király: „Il y a deux ans, j'étais de passage en France, venant de Hongrie...”, in *Ripost Laïque* 26 novembre 2020. <https://ripostelaique.com/il-y-a-deux-ans-jetais-de-passage-en-france-venant-de-hongrie.h>

télyes bírsággal büntették a férje sírjához kimenő idős fehér asszonyt, míg a külvárosi színes bandák törvénytisztező bacchanáliái büntetlenül maradtak. (Mióta világ a világ, így a progresszív 21. században is, a törvénykezés a gyengébbel, a védtelennel statuál példát.) A szerző joggal hangsúlyozza, hogy jóval kényelmesebb a „fehér kiváltságokkal” dobálózni, és kábítani a még hiszékeny nagyérdeműt, mint elszámoltatni a pénzügyi szektor kivételezettjeinek rajban repülő alakzatait, az adóparadicsomokba lopódzó vagyonosokat, és a politikának irányt szabó névtelen multimilliárdos hálózatot. „A fehér kiváltságok” szlogenje arra alkalmas, hogy elterelje a figyelmet a valódi bajokról, és végleg kiszolgáltassa az „action-gratuit” jellegű mindennapos színes-bosszúnak a külvárosokban rekedt kispénzű, és magára hagyott fehéreket.

A szerző keresi a választ arra is, hogy honnan jöhet az a mese, miszerint a „nők természete” jobb a „férfi természetnél”? Abból, hogy a nőket a történelem folyamán úgymond „elnyomták”, abból még nem következik, hogy minden tekintetben angyalok lennének. „Amint hatalmi pozícióba kerültek – érvel Bruckner –, s lettek királynők, cárnők, miniszterelnökök, koncentrációs tábori felügyelők(...) ugyanazon könyörtelen logika szerint, ugyanazzal a megfontoltsággal és vadsággal jártak el, mint a férfiak.” (120.) És mekkora különbség van a bátor, tabudöntögető, annak idején kockázatot vállaló Simone de Beauvoir, Simone Weil, Elisabeth Badinter ellentmondásoktól sem mentes írásai, magatartása illetve a kisszámú, túlsztárolt passionáriák egyetlen programpontja között, amelynek lényege: a férfinem hisztérikus gyalázása.

Más, a nézetét osztó szerzőkkel ellentétben Bruckner sajátos helyzetben van, mivel az Egyesült Államokból szétáradó ideológiai pandémia keresztapái a hatvannyolc utáni francia szellemvilágból kerültek ki. A „kulturális drónokként” érkező amerikai ordas eszmék tulajdonképpen Európába visszatérő francia bumerángok. Bruckner is beismeri, hogy a woke örületet az amerikai egyetemeken befogadott French Theory alapozta meg. A hetvenes évektől kezdve az itt tanító Michel Foucault, Gilles Deleuze, Félix Guattari, és főleg Jacques Derrida – megannyi név, akiből nálunk doktorátust, és külföldi konferenciautakat lehetett öszeügyeskedni – ötlötték ki azokat a dekonstrukciós, közösség- és egyéniség-leépítő világnézeteket, amelyek ott nagy visszhangra leltek. Derrida például azt róttá fel az őt dajkáló nyugat-európai kultúrának, hogy „fallosz-logocentrikus”. Míg ezek a franciaságukkal is hadilábon álló „filozófusok” a szubjektum felszámolásáról ábrándoztak – hogy később aprólékosan megírják önimádattól csöpögő önéletrajzukat –, az amerikai tanítványaik már bizonyos rasszokat, a női, aztán a harmadik, majd az X-edik nemet, illetve kisebbségi identitásokat kívánják helyzetbe hozni –

a médiában ördögre festett „ellenség” kárára. „Franciaország okozta azt a vírust – húzza le a rolót a szerző –, amelyet Amerika tomboló betegség formájában küld vissza nekünk.”

Akad, aki kétségbe vonja, hogy az újraszizmus közveszélyes lenne, és azt inkább a nagyvárosok médiaközeli bohém burzsoázia fenegyerekei szellemi gyufagyújtogatásának minősítik. Van, aki azt állítja, hogy az angolszász kommunitarizmussal szemben a francia köztársasági modell az, amely megvéd a rasszizmus következményeitől. Brucknert azonban másra figyelmeztetik a történelmi tapasztalatok. Bárhogy is vesszük – vélekedik –, ha a világot a rassz szemszögből nézzük, akkor visszatértünk Arthur Gobineau 19. századi elméletéhez vagy a németországi 1936-os rasszista törvényekhez. A sors iróniája, hogy az újbaloldal „antirasszizmus” egy jól fejlett rasszizmus, amely jogot formál arra, hogy megvezetett alanyai komfortos lelkiismerettel gyűlöljék a „fehéreket”, a minden barbárság kútfőit. A fehér ember fogalmához társítják a rabszolgaságot, a gyarmatosítást, az imperializmust és – nota bene – a rasszizmust. Viszont – érvel Bruckner – ha Európa el is követett szörnyű bűnöket, ám ő volt az első, aki kifejlesztette és alkalmazta, az ilyen típusú bűnök elleni mérget: az antikolonializmust, az antiimperializmust és az antirasszizmust. Nem Európa járt élen a rabszolgatartásban, de ez a földrész volt, amely kezdve a 18. századtól, fokozatosan felszámolta azt. És ebben nem követte őt tülekedve sem Afrika, sem Ázsia, sem Észak- és Dél-Amerika. Most meg – mert így kényelmesebb, és van fake-news eszköz hozzá – ördögi csellel a demokratikus nemzeteket kiáltják ki a főbűnösöknek, miközben a diktatúrák felmentést kapnak tetteik alól. Figyelemre méltó – folytatja –, hogy az újbaloldal nem tud mit kezdeni az antiszemizmussal sem, hiszen a zsidók a szemükben fehéreként jönnek számításba, ezért részesülhetnek az átkozottak sorsában.

Kíváncsi voltam arra, hogy a szerző miként old fel egy alapvető el-lentmondást. Nevezetesen azt, hogy ha a párizsi bobók tévéstudióról tévéstudióra körbehordozott, Bernard-Henry Lévy típusú, dúsgazdag fenegyerekei, illetve a bevándoroltak első és második nemzedékének szócsói a hazájukat „rendszer szintűen rasszista” országnak tartják, akkor miért tódulnak oda tömegével Afrikából, Ázsiából? Szerinte – és rövidre fogva – azért lehetséges, mert az idecsábított bevándorló az atlanti média új Krisztusa, és a baloldali világi „papság” hozzá imádkozik, a hajdani proletár és a gerilla helyett. Azon kívül Franciaországnak a világon a legnagyobb szociális támogató rendszere, és az oda beszőkők fürtökként lógnak az állami támogatásokon. Az is igaz, hogy a bevándoroltatás mögött a kezdettől fogva ott kuksol a francia nagyburzsoázia profit-éhsége, és így törték le a francia munkásság kiküzdött bé-

rét. A politikusok közül pedig ne hagyjuk ki a kisemberekre szenvedést zúdító fő tetteit, Valéry Giscard d'Estaing elnököt és kormányát, akik törvénybe iktatták a családegyesítést.

Adja magát ezek után a kérdés, hogy miben különbözik az asszimilációt illetően Franciaország esete Nagy-Britanniától vagy Németországtól? A francia politikát és szellemi világot mindig is egyfajta küldetéses univerzalizmus jellemezte, amelynek mellékes a bőrszín és az etnikai származás, ha a bevándorló betagozódik a nemzetbe. A bajok a hetvenes években kezdődtek, amikor a 68-as nemzedék bejutott a média, a politika, és az államigazgatás szféráiba. „Ez a gazdasági jólétbe született generáció – írja Éric Zemmour – a hegemoniát megszerezve szétvert minden gazdasági, média-, és kulturális szektort stb., de az a sajátossága, hogy nem sikerült egyik képviselőjüket sem – legyen jobb- vagy baloldali – az elnöki székbe ültetni.”⁴ Ez a nemzedék adta fel a jól működő beolvadási kultúrát. Az ő, és ma már leáldozó aranykorában vált az asszimilációból tabu.

Kérdés, hogy miért történhetett meg mindez? A legpontosabb választ erre talán Raphaël Doan adta meg figyelemreméltó könyvében.⁵ „Az 1970-es években fokozatosan felhagytunk az asszimilációval – mondta az egyik interjúbán –, mert akkor úgy véltük, hogy már nem lesz rá szükségünk. Akkortájt fejeződött be a dekolonizáció, és a munkát kereső bevándorlás. A történeteknek erkölcsi és filozófiai okai is voltak: már nem mertünk a gyarmati korszakhoz kötődő, többségi és egységes csoporthoz való igazodást feltételező kifejezéseket használni, ellenkezőleg, egyre jobban értékeltük a különbséget, az egyediséget, az eredetiséget. A bevándorlás azonban továbbra sem állt le, és ma azt látjuk, hogy az észak-afrikai származású populációk egy részének asszimilációképtelensége nagy gondokat okoz. Hogy miért szűnt meg asszimiláció? Először is azért, mert már nem merjük követelni. Ellenkezőleg, azt mondjuk a bevándorló háttérű fiataloknak, hogy legyenek büszkék a gyökereikre, arra, hogy különböznek tőlünk, ami asszimilációellenes hozzáállás. Egyébként ezt tette annak idején a Vichy-rezsim is a gyarmatokon, mert minden erejével ellenezte a beolvadásukat. Mi is ezt a diskurzust folytatjuk, de ellentétes jelzéseket küldünk nekik, hiszen betiltjuk a fátylat az iskolában, lassítjuk a mecsetek építését, ha a burka betiltását követeljük, hallgatólagosan azt várjuk el tőlük, hogy úgy nézzenek ki, mint mi. Ez a tudathasadásos állapot csak növekvő zűrzavarhoz vezethet a fia-

⁴ Éric Zemmour: *La France n'a pas dit son dernier mot (Franciaország még nem mondta ki a végszót)*. Rubempré, Paris, 2021, 150.

⁵ Raphaël Doan: *Le rêve de l'assimilation. De la Grèce antique à nos jours (Az asszimiláció álma. Az ókori Görögországtól napjainkig)*. Passes/Composes, Paris, 2021.

taljaikban, akik azt hiszik, hogy ezen intézkedések célja megalázni őket. Ráadásul lehetővé tettük olyan lakóövezetek kialakítását, ahol a bevándorló népesség koncentrációja túl magas ahhoz, hogy lehetővé váljon a beolvadásuk. Amikor egy bevándorló gyerek egy olyan osztályba kerül, ahol a többi diák is bevándorló származású, nincs esélye arra, hogy asszimilálódjon a francia társadalom többi tagjához. A beolvadás sikeréhez minimális társadalmi keveredésre van szükség.”⁶

Úgy tűnik, hogy asszimiláció *démonizálása*, a bevándoroltatás erőltetése, a woke örülete, a politikailag korrekt beszéd megkövetelése, és az uralkodóvá tett neoliberális világlátás egy és ugyanazon hatalmi töről fakadnak. Annyit a szerző is elismer, hogy a francia lakosság számos külföldről illetve a francia állam részéről jövő nyomásnak van kitéve, amelynek célja, hogy a hagyományos köztársasági univerzalizmusokat belekavarják a multikulturalizmus szószába. Amikor a baloldali aktivisták posztrasszista és multikulturális társadalomról hitegetnek, akkor a szerző szerint épp az ellenkezőjére kell gondolni, hiszen egy hiperrasszista és a borszín alapján ítélkező jövőt készítenek elő. Aki demográfiai értelemben meggyengül – tehetnék hozzá –, azon mindenki kipróbálja az erejét, a hatalmát, a kénye-kedvét. És nem lesz kegyelem, hiszen a demográfia maga a történelem.

A franciák köztársasági univerzalizmusa nem tökéletes politikai találmány, de Bruckner százszor jobban bízik benne, mint az észak-amerikai rasszpolitikában. És hozzáteszi: az Egyesült Államokat napjainkban modellnek tartani Európa számára olyan, mintha kommunisták maradnánk a berlini fal leomlása után is. Amerika már olyan messze a normandiai partraszállók megbízható világszemléletétől, mint Makó Jeruzsálemtől. Bruckner szerint Amerika két szörnyet izzadt ki magából: a *trumpizmust*, amely a Néróra hajazó valóságshow, és a *wokizmust*, amely nem néhány paranoiás aktivista képtelen harca, hanem a nyugati kultúra öngyilkos kísérlete. Az öngyilkos vallás című nemrég megjelent esszéjében írta Jean-Louis Harouel, hogy a wokizmus szorosán kötődik az önmagából kifordított emberi jogokhoz, annak agit-prop változata. A woke ideológiája a nemek és a fajok háborúját meghirdetve kiirtaná a „fehér hímet”. A keresztény eretnokségeknek, a gnosztikusoknak és a millenaristáknak a nyomdokain haladva egy minden tisztátlanságtól megszabadított világ megvalósítását erőlteti, fityiszt mutatva a valóságnak.⁷ Bruckner franciának, laikusnak és köztársaságpártinak tartja ma-

⁶ „Régiliter l’assimilation (A beolvadás visszaállítása). Régis de Castelnau interjúja Raphaël Doan-nal”, in *Front Populaire* (La revue de Michel Onfray) No. 4. Printemps 2021. 14–15.

⁷ Jean-Louis Harouel: „La religion suicidaire. (Az öngyilkos vallás)”, in *Wokisme, la nouvelle tyrannie* (Wokizmus, az új zsarnokság). Valeurs actuelle – Hors-série Grands débats No. 9, janvier, 2023. 6–13.

gát, elutasítja mind a két szörny-modellt. Az Egyesült Államok, ahogy ma létezik, elutasítandó minden európai számára.

A szerző korábbi könyveiben is pedzette ezeket a témákat, noha azok még csak csírájukban léteztek. Ilyenek voltak *A fehér ember zokogása* (1983)⁸ és *A vezeklés zsarnoksága* (2006)⁹ című munkái, illetve a magyar nyelven is olvasható, korábban megjelent könyve¹⁰, amelyet magam is elemeztem.¹¹ A klasszikus baloldali értékeket valló szerzőt ezekért a könyveikért kezdték a szélsőbaloldali orgánusok. A mostani könyve kapcsán a következőket nyilatkozta: „A baloldali média jóvátételmentes reakciónak tart, de azt elismeri, hogy néha pontosan célzok. *A fehér ember zokogása* című könyvem megjelenése után húsz évvel a *Le Monde* elismerte, hogy az egy nélkülözhetetlen mű. Alkalmazkodtam e kényelmetlen állapothoz, amelynek van egy előnye: nem vagyok foglya egyetlen tábornak sem. Általában elmondható, hogy a legutóbbi könyvemet jól fogadták, kivéve a párizsi esti hírlapot és a bobó sajtót, akik szóra sem méltatták. De nem számít. Kedvelem a szellemi küzdelmet, és utálom a megalkuvást, amely a gyávák paplanja.”¹²

A felkészült pedagógus, és az alapos elemző a könyve végén, az *Öngyilkosság vagy megtorpanás* című következtetésében harcias megállapításokat tesz: „Ne kérjünk bocsánatot, hogy franciák, angolok, németek, hollandok, magyarok vagyunk. Ne engedjünk az ájtatos bűnbánók alvajárásának. Minden okunk megvan, hogy megvédjük Európát, a történelem egyik legnagyobb civilizációját. Ne engedjünk a zsarolásnak!” A felszólításának viszont csak úgy van értelme, ha tényleges lépéseket is tesznek érte, hiszen az utolsó utáni órában vannak a nagy lakosságcsere megállításaiban. Erre mások jóval korábban felhívták a figyelmet, a leghatásosabban Renaud Camus író 2011-ben megjelent könyvében.¹³ A kétségbeesítő helyzetre két politikai megoldás ajánlkozik a francia látóhatáron. Vagy az időközben megalakult Éric Zemmour vezette Viszszahódítás pártjának támogatása, amely 2022 tavaszán – első szereplése alkalmával – a semmiből indulva hét százalékot ért el, két és fél millió szavazatot és 102 000 párttagot begyűjtve. Zemmour világosan fogalmaz a bevándoroltatás kérdésében, fiatal, és magasan kvalifikált diplomásokkal van tele a pártja, határozott elképzelése van a bevándoroltatás

⁸ Pascal Bruckner: *Le Sanglot de l'homme blanc: Tiers-Monde, culpabilité, haine de soi* (*A fehér ember zokogása: Harmadik világ, bűntudat, öngyűlölet*). Le Seuil, Paris, 1983.

⁹ Pascal Bruckner: *La Tyrannie de la pénitence: Essai sur le masochisme Occidental* (*A bűnbánat zsarnoksága: esszé a nyugati mazochizmusról*). Grasset, Paris, 2006.

¹⁰ Pascal Bruckner: *Képzelt rasszizmus. Iszlamo-fóbia és bűntudat*. Századvég, Budapest, 2019.

¹¹ Király Béla: „Amikor az áldozatnak kell szégyekeznie...”, in *Sárgamellényben. Esszék, interjúk*. Magyar Szemle, Budapest, 2021, 38–44.

¹² „Le piège de l'indigénisme (A bennszülött állapot csapdája).” Jean-Baptiste Roques interjúja Pascal Bruckner-rel”, in *Front Populaire* (La revue de Michel Onfray) No. 4. Printemps 2021, 98.

¹³ Renaud Camus: *Le Grand Remplacement* (*A nagy lakosságcsere*). David Reinharc, Neuilly-sur-Seine, 2011.

megállítására, és az elhanyagolt francia vidék támogatására. Legfontosabb lépéseit mindig népszavazáshoz igazítaná, és annak birtokában lépne a bevándorlókat szétterítő Európai Unióval szemben. A másik út a François Asselineau által 2007-ben alapított Köztársasági Népi Szövetség pártjának győzelme, amely kiléptetné Franciaországot az unióból, abból a szervezetből, amely a legnagyobb akadály az ország szuverén migrációs politikájának kialakításában. Bruckner egyiket sem támogatja, de ez nem róható fel neki. Ő a maga módján elvégezte a feladatát. Határozott politikai és többségi társadalmi fellépés hiányában azonban ő sem láthat mást, mint mi: Macron elnök időhúzó-halogató politikáját, amelyet e recenzió írásakor a migráns háttérű súlyos zavargások-fosztogatások koronáznak meg. Ráadásul Macron nyilatkozatai állandó olajöntögetés a tűzre. Ne hallgassuk el azt sem, hogy a 2022-es elnökválasztáson harmadik helyen végző Jean-Luc Mélenchon Engedetlen Franciaország nevű pártja – amely 75 képviselővel rendelkezik a francia országgyűlésben – a szélsőbaloldal és a muszlimok összefogásáért dolgozik, és bevallottan az ország „kreolizációjáért” küzd.

Bruckner arra is felhívja a figyelmet, hogy milyen abszurd ideológia alapján nevelik át a nyugati társadalmakat, illetve, hogy ez az újszülött ideológia a legszemélyesebb emberi viszonyokba avatkozik bele, és az antirasszista-rasszizmus, valamint a genderideológia nevében megszüntetné a személyi- és a szólásszabadságot, illetve a magánélet szentségét. Ezek a totalitárius rezsimek sajátosságai. A kommunizmusban legalább láttuk, és tudtuk, hogy ki a hatalmat bitorló ellenség, hiszen annak megjelölhető személye és arca volt.

Három éve írta e könyvét a szerző. A helyzet azóta csak rosszabbodott.

(Pascal Bruckner: *Csaknem tökéletes bűnös. A fehér bűnbak megteremtése.* Budapest, Századvég Kiadó, 2021.)

BERZEVICZY KLÁRA – LŐKÖS PÉTER

A KATEDRA ÉS A PERGAMENEK VONZÁSÁBAN

Beszélgetés Vizkelety Andrással

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Germanisztika Tanszéke 2023-ban ünnepli alapításának harmincadik évfordulóját. Ennek alkalmából beszélgettünk Vizkelety András akadémikussal, a tanszék alapítójával. A mai beszélgetés érdekessége, hogy mindhárom résztvevője más-más funkcióban, de ott volt az egyetemen az alapítási időszakban. Vizkelety professzor úrnak köszönhető a tanszék megalapítása; Berzeviczy Klára a hallgatója, míg Lőkös Péter oktatója volt az első évfolyamnak.

– *Professzor úr, beavatna minket a tanszék alapításának „műhelytitkaiba”, a nehézségekbe és az örömekbe?*

– Maga a Pázmány Péter Egyetem 1635-ben alakult, nem is Budapesten, hanem Nagyszombatban, és amikor átköltözött Budapestre, akkor is megtartotta a nevét. 1945 után államosították, eltörölték ezt az elnevezést és lett belőle az Eötvös Egyetem. A Hittudományi Kart az egyetem struktúrájából kiemelték és főiskolai rangot kapott. Amikor a rendszerváltás után elkezdett a magyar katolikus értelmiség azon gondolkodni, hogy hogyan lehetne a Pázmányt újra életre kelteni, akkor az látszott a legjárhatóbb útnak, hogy a teológiai karnak újra vissza kell adni az egyetemi státuszát, és emellé kell új karokat alapítani: bölcsész-, jogi és természettudományi kart. Így indultak meg a tervezgetések, gondolkodások afelől, hogy ezt hogy és kikkel, milyen struktúrában lehetne megvalósítani. Engem akkor vontak be, amikor Erdő Péter, aki akkor a teológiai fakultás jogi professzora volt, Maróth Miklós, aki az ELTE latin tanszéke mellé telepített akadémiai kutatócsoportnak a vezetője volt, és Roska Tamás, aki az Akadémia számítástechnikával foglalkozó kutatóintézetét vezette, már szót váltottak az ötletről. Időnként összeültünk, legtöbbször Erdő Péternél, és terveztük azt, hogy kiket milyen funkcióba hívhatnánk meg. Így merült fel a jog- és államtudományi kar vezetőjeként Zlinszky János, aztán bekapcsolódott Sólyom László is. A bölcsészkarnál azonnal stabil embernek látszott Käfer István a szlavisztika tanszék számára, a francia, illetve romanisztika tanszéknél Martonyi Éva neve merült fel, az anglistika élére pedig Géher Istvánt gondoltuk el, aki az Eötvös Kollégium angol műhelyét vezette. Hosszabb gondolkodás után nem vállalta, és akkor kezdődött el a tárgyalás Fabiny Tiborral, aki aztán csakugyan az angol tanszék első vezetője lett. Ezek voltak az előkészületek, ami aztán lépésről-lépésre kezdett megvalósulni.

A következő nagy probléma az volt, hogy hol legyen az egyetem. Több megoldás merült fel, köztük Esztergom maga is, de akkor még az esztergomi szemináriumot nem adták át. Aztán még a ferihegyi repülőtéren lett volna egy egykori honvéd objektum, de amint hallottuk, az akkor meginduló Izraelbe való kitelepedésnek az lett volna az egyik bázisa. A Szovjetunió tudniillik megengedte az Izraelbe való kitelepedést, de nem közvetlenül a Szovjetunióból, hanem Magyarországról – így ez az épület lett volna ezeknek a kitelepedendőknél a gyűjtőhelye. Ezért aztán eltekintett az egyetemet szervező grémium attól, hogy ez az épület legyen a Pázmányé. Végül lett volna Piliscsaba, ahol egy-két, a honvédség által használt laktanya állt, szolid téglaeépületek, használható állapotban. Az egyetem vezetősége megnyerte a Makovecz-irodát, hogy ezeknek a kibővítését és új épületek létrehozását vállalja el. Ezzel teljesebben az induláshoz szükséges feltételek. Persze még nem kint Piliscsabán, hanem a Ménési úton, az Irgalmas Nővérek Ménési úti házában. Amit tudniillik szintén államosítottak, de jellemző módon elfeledkeztek arról, hogy a telekkönyvet át kellene írni. Így az továbbra is az Irgalmas nővérek nevében volt. Amikor ezt valaki jótékonyan megsúgta a nővéreknek, nekik csak be kellett menni az illetékes kerületi tanácsba és elkérni az épület kulcsait és ezt birtokba venni. Persze ez egy óriási épület volt, amivel a nyolc-tíz megmaradt nővér nem tudott volna amúgy sem mit kezdeni, így ők ajánlották fel ezt az épületkomplexumot a katolikus egyetem számára. Ott kezdtük el a működésünket.

– Professzor úr hosszú évekig dolgozott az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, majd vezette a Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár Fragmenta Codicum kutatócsoportját. Egyúttal tanár úr nevéhez kötődik a magyarországi középkori német kéziratok katalógizálása is. Beszélne ennek a munkának a szépségeiről?

Az Országos Széchényi Könyvtárnak a Kézirattára egy abszolút nyugalmas, jó munkalehetőségeket biztosító intézmény volt. Amikor én oda kerültem az osztályt – az egyébként germanista – Hajdu Helga vezette, aki kiadott nekem pár tucatnyi német kéziratot, hogy azokat írjam le. De úgy tűnik, hogy ezt csak azért tette, hogy lássa, hogy mit tanultam Mollay tanár úrnál, akihez négy éven át német régi kéziratok olvasására jártam. És utána beállított engem az újkori latin kéziratokat feldolgozó csoportba. Úgyhogy én voltaképpen egész ottlétem alatt a hivatalos időben latin anyaggal foglalkoztam. Az újkori német kéziratokat Hajdu Helga tartotta meg magának, a középkori német kéziratok viszont gazdátlanok voltak. Így néhány hét után vettem magamnak a bátorságot és megkérdeztem Hajdu Helgát, hogy lenne-e neki kifogása, ha én elkezdenék a német nyelvű kódexekkel foglalkozni. Így indult

meg az a vállalkozás, ami először csak az Országos Széchényi Könyvtár, majd az egész ország különböző gyűjteményei német kódexének katalógusát gondozta. Itt aztán persze voltak olyan meglepetések, amire felfigyelt a nemzetközi germanisztika is. Talán a legnagyobb súlyú felfedezés az úgynevezett *Budapesti Dalkéziraté* volt, ami akkor történt, amikor már állományban nem a Széchényi Könyvtárban voltam, hanem az Akadémia Fragmenta Codicum csoportját vezettem. Az utódom a Széchényi Könyvtárban Szelestei Nagy László lett, aki aztán szintén a Pázmányra jött tanítani, a magyar tanszékre, sőt egy három éves ciklust a kar dékánjaként is abszolválta. Ő hívott fel engem egyik nap, hogy „itt van valami pergamentöredék, amit a Központi Antikvárium küldött be, valami német szöveg, az elején mintha lenne egy szerző neve: Der von Kur..., Kure...” „Nem Kurenberg?” „Hát lehetne.” „Azonnal jövök.” És így derült ki, hogy ez a néhány lapnyi töredék egy olyan lírai gyűjtésnek az eredménye, ami egy teljesen más régióba helyezte a német Minnesangnak a gyakorlatát, mégpedig Heidelberg környékéről és a Rajna vidékéről a Duna mellékére, feltehetőleg ez a bizonyos néhány lapnyi töredék Regensburghoz vagy Regensburg környékéhez köthető. Ez volt a fragmentumokkal foglalkozó időmnek az egyik leglátványosabb felfedezése.

– *Magyar szemszögből érdekes, hogy a Széchényi Könyvtár egyik kódexében egy német nyelvű Szent István legenda található, 1471-ből. Ha jól tudom, ez az első német, sőt az első népnyelven, azaz nem latinul írt legendája szent királyunknak. Milyen jelentősége van ennek számunkra?*

– Számunkra az a nagy jelentősége, hogy Szent István kultusza nem csak magyar specialitás volt, hanem a német nyelvterületre is kiterjedt. Mégpedig akkor, amikor még csak latin nyelvű legendák dolgozták fel István királyunk életét, és ezek alapján az első népnyelvi legenda furcsa módon valóban ez a német nyelvű volt. Természetesen a latin legendákat, elsősorban Hartvik győri püspökét vette alapul, de voltak benne olyan részek is, amelyek az egyik ismert latin legendában sem szerepeltek, tehát élt egy német nyelvterülethez köthető tradíció is Szent István király életével és működésével kapcsolatban.

– *Professzor úr volt az, aki 1985-ben az isztambuli szultáni palota kincstárában azonosítani tudta az úgynevezett Isztambuli Antifonálét, egy 1360 körül keletkezett latin nyelvű magyar szertartáskönyvet. Beavatna minket a történetbe és a kézirat érdekességeibe?*

– Hát ez is egy nagyon izgalmas történet volt. Régóta felmerült már, hogy a magyar részről utána kellene nézni, hogy a Topkapi Szerájban vannak-e még olyan magyar vagy magyar vonatkozású kódexek, kéziratok, amiket Buda megszállása után a törökök Isztambulba vittek.

Tudvalevőleg számos kódexet, mégpedig Mátyás király egykori kódexei közül, a török állam az 1900-as évek elején visszaadott Magyarországnak. Ezek az Egyetemi Könyvtárban vannak. De annak még senki nem nézett utána, hogy vajon ez az akció minden olyan magyarországi kódexre, kéziratra kiterjedt-e, amit a törökök hadizsákmányként elvittek Isztambulba. A magyar államnak elég régóta volt egy kulturális megegyezése a törökökkel. Többször folytak tárgyalások erről a Topkapi Szerájbeli kutatóútról is, de mindig valami közbejött. Tudjuk, hogy akkor sűrűn volt Törökországban kormányválság, így mindig újra kellett kezdeni a tárgyalásokat. Amikor végre arra került a sor, hogy a megegyezés létrejött és a légkör is olyan volt Törökországban, hogy ezt támogatták, akkor a Széchényi Könyvtárhoz fordult a Művelődési Minisztérium, hogy nevezzen meg valakit, aki ezt a kiküldetést eredményesen tudná elvégezni. Engem választottak a feladatra, ami ellen én voltaképp tiltakoztam, hiszen ott volt Csapodi Csaba, a korvinák évtizedes kutatója, aki az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának osztályvezetője volt, mert már nyugdíjba ment. Éppen ezen bukott meg voltaképpen a nálamnál sokkal alkalmasabb személynek, Csapodi Csabának a kiküldetése, mert csak olyasvalakit részesíthetett az állam ebben a kiküldetésben, aki még állami státuszban dolgozott.

Az egész út rendkívül kalandos volt. Csak annyit jegyeznek meg, hogy a magyar állam vállalta a kiutazás költségeit és a török állam pedig az ott tartózkodás, szállásdíj és napidíj intézését. Valóban el is helyeztek a Márvány-tenger mellett egy gyönyörű szállodában, tengerre néző szobában, de az, hogy az én tolmácsom – mert azt is ígérték, aki jön majd Ankarából és hozza a megfelelő ellátmányt is – Ankara és Isztambul között milyen bokorban akadt el, nem derült ki az alatt a két hét alatt, amíg én ott voltam. Úgyhogy én azt az öt dollárt, amit akkor az útlevelhez lehetett vinni, annyit vittem magammal. Be kell vallanom, hogy tíz-egynéhány márkát is. A szállodában három étkezést biztosítottak, de jó távol volt a szálloda a könyvtártól, úgyhogy egyszerűen nem volt érdemes megszakítani az ottani munkát egy ebédszünettel, mert a könyvtár négy órakor már zárt.

A munkám voltaképp abból állt, hogy átnéztem a már megjelent német nyelvű kéziratkatalógust a Topkapi Könyvtárból és ott minden olyan kéziratot kikértem, amiből nem derült ki egyértelműen, hogy az olasz vagy török provenienciájú. És így került sorra ez a bizonyos kódex, amiben – amint kinyitottam – a magyar királyoknak az egész lapos miniatúráját vettem észre és benne királyokról szóló verses legendákat. Nagyon rossz állapotban volt a kódex, a lapok kezdtek megpenészedni, úgyhogy nagyon óvatosan kellett vele bánni. Nekem volt fényképezésre

engedélyem, de csak fekete-fehér filmet vittem magammal. Szerencsére ott volt egy német kollegina, aki színes filmmel dolgozott és mondtam neki, hogy adja már oda a gépét, hogy egy-két képet csinálhassak. Erre kezembe nyomta a betöltött kamerát, hogy „kolléga úr, fényképezzen, amíg tart, én majd otthon előhívatom és megküldöm”. Így is lett. És így tudtam itthon, a hazaérkezésem után prezentálni azt az anyagot, ami az egyik legnevesebb, legnívósabb magyarországi liturgikus kódexre vonatkozott, aminek egyes művészettörténészek szerint az illuminátora, tehát a díszítője, azonos lehetett a *Képes Krónikáéval*.

– *Szent László kapcsán érdekes megemlíteni, hogy professzor úr részt vett a Szent László-herma első külföldi útjának megszervezésében. Említene erről is valamit?*

– Ó, igen, hát ez egy nagyon izgalmassá vált út lett. Sajnos nem emlékszem a dátumra. Még akkor volt, amikor én teljes státuszban a Széchényi Könyvtárban voltam. A kiállítást a lengyelek rendezték „Magyar-lengyel barátság ezer éve” címmel. Nem tudom pontosan, hogy honnan számították ők ezt az ezer évet. Nemcsak a Szent László-herma ment ki erre a kiállításra (egyébként ez volt az első külföldi útja a hermanak), hanem az OSZK kölcsönadta még a *Képes Krónikát* és az Országos Levéltár is több magyar-lengyel vonatkozású Árpád-kori oklevelet. A minisztérium úgy döntött, hogy ezek csak személyes kísérettel mehetnek ki. Az odaszállítást intézze a Széchényi Könyvtár, a visszaszállítást pedig az Országos Levéltár. És a Herma részéről pedig a győri püspöki helynök fogja a műtárgyat kikísérni. Így került sor erre a kiutazásra a Krakóba, illetve Varsóba menő expresszen. A minisztérium kibérelt számunkra egy első osztályú fülkét. Ebbe telepedtünk be Rákosi Elek püspök úr és én Szent László kíséretében. És ott az állomáson nyomták a kezünkbe egy vastag dossziéban a kivitelt engedélyező iratokat. Belelapozva, kicsit furcsának tűnt, hogy minden csak magyar nyelven van. De hát nyilván már tudnak róla és várnak minket. És amikor az első lengyel gyorsvonati megállóba értünk (a szlovákok abszolút nem foglalkoztak velünk), akkor jöttek a vámosok, határőrök, útlelvizsgálat stb. „És ebben a nagy ládában mi van?” Nyomtuk az orruk alá a kiviteli engedélyt, ők azzal nem foglalkoztak. „Kinyitni!” Kinyitottuk. Elővette a püspök úr a reverenda órazsebéből a kulcsot. Kinyitotta, mire a határőrök hanyatt estek és mondták: ők ezt nem engedhetik tovább, itt mi szálljunk le és próbáljunk Krakóval összeköttetést szerezni. Úgyhogy leszállítottak minket. Ott álltunk az állomás peronján Szent Lászlóval együtt, de szerencsére az állomásfőnöknek, aki valamennyit németül is tudott, leesett a húszfilléres és telefonált Krakóba, miután küldtek értünk egy autót. Addig az állomásfőnök beinvitált minket a lakásába, ott

vártuk a végkifejletet. Nagy reverenciával fogadták Krakkóban a szállítmányt. A Wawelben volt a kiállítás és ott történt még valami, ami még arra utal, hogy a régi Monarchiában még élt a latin nyelv. A püspökség egyik kanonokja latin nyelven vezetett végig minket a kiállításon.

– *A Széchényi Könyvtár őriz egy másik igen fontos német kéziratot is, ez a Kaiserchronik, a Császárok krónikája. Beszélne olvasóinknak a kézirat fontosságáról?*

– Ez azért érdekes, mert a *Kaiserchronik* latinul is megvan, de ez egy olyan német nyelvű változat, ami eddig ismeretlen volt. Ez egy próza fordítás – maga a *Kaiserchronik* egy verses krónika – és ez is egy teljesen unikális példány, ami teljesen érthetetlen módon maradt fenn, mert egy idegen kötésbe van bekötve és a lapok, illetve az ívek össze vannak teljesen keverve. Úgyhogy az egész kódexet szét kellett bontatni és újra rendezni a lapokat. Érdekes még megjegyezni, hogy a fordítás jóval későbbi az eredeti verses szövegnél és bajor-osztrák nyelvjárásban készült, tehát valahol azon a területen keletkezett. De a *Kaiserchronik*nek csak azokat a könyveit fordította le (mert nem fejezetekre, hanem könyvekre van osztva), amelyek az ájtatossági irodalom irányába mutatnak. Tehát nem törődött a történetfilozófiai részekkel, hanem csak azokat fordította, amelyek a lelkipásztori gyakorlathoz tartoznak. Sokáig tárgyaltunk a göttingeniekkal ennek a kéziratnak a kiadásáról, de végül sajnos nem valósult meg.

(A Mária Rádióban 2023. február 11-én elhangzott adás szerkesztett változata.)

FILEP TAMÁS GUSZTÁV

EGY LIBERÁLIS, AKI REAKCIÓSNAK NEVEZTE MAGÁT

Emléksorok Miskolczi Ambrusról

Többször felötlött bennem, hogy le kellene írnom tervezett anekdotakötetemet egyik darabjaként, aztán megmutatni neki, s ha nincs ellene kifogása, közreadni, ami alább szerepel. Nem ez volt a legfontosabb vele kapcsolatban, ami már megvalósíthatatlan. Arról lennebb:

Gondolom, kávét ittunk Zelei Miklóssal az Országos Széchényi Könyvtár büféje előtti asztaloknál, amikor Ambrus megjelent ott. Nem azért, hogy sorba álljon a kiszolgáló kisasszonyoknál, mindig azt ette-itta, amit magával hozott, s amit különböző egészségügyi szempontoknak megfelelően ő maga gyártott, legalábbis nincs róla ennek ellentmondó élményem. Talán megörült, hogy jó ismerőst lát, bár ez akkor még nem volt annyira különleges dolog a Széchényiben, mint manapság. (Tavaly még ő is járt oda, főleg a kéziratárba, de annak zárása után mindig följött az irodalmi olvasóterembe is; pedig a könyvtár jó ideje nem tudományos műhely már.)

– Mondd, Ambrus, igaz, hogy édesapádnak volt a kezében Lenin agya? – kérdezte Miklós. Miskolczi komolyan gondolkodóba esett, mint ha hirtelen ráncok szabdalták volna szét az arcát. Aligha tévedek: az ironikus-szarkasztikus (talán ez volt a leggyakoribb), a bölcs meg a szinte naiv-lelkes Ambrus mellett ezt a negyediket is ismertem: a töprengőt.

– Lenin agya... Leniné?... – tanácstalannak látszott, mint aki nem lehet a fülének. – Leniné biztosan nem. Hanem... – s itt kiült arcára az elégedettség, a teljesítmény gyönyöre, mint annak, aki megvilágosodás folytán az igazság birtokába jutott: – Sztáliné!

A sztori önmagában is jó – nekem legalább tetszik –, de nem ezért írtam ide, hanem például azért, mert egy ponton sugarat bocsát Ambrus gyermekkorába, amiről egyébként nemigen beszélt. Édesapja, Miskolczi Dezső, a magyar agykutatás egyik alapítója, a „modern idegés elmeorvoslás úttörője”, aki 1944-ben a kolozsvári egyetem rektora-ként megtagadta a nyilas kiürítési parancsot, biztosítva ezáltal az erdélyi magyar felsőoktatás és tudományos képzés folytonosságát, s közben tucatjával mentett meg embereket úgy, hogy a klinikán helyezte el őket, később, 1964-es Magyarországra településéig a román tudományos akadémia tagja lett (onnantól aztán a magyaré), ott volt abban a tudósi körben, amelyet 1953-ban Moszkvába rendelték, gondolom, a generalisszimusz agytekervényei barázdáltságának tudományos elemzése céljából.

Ezzel máris belépünk a kelet-közép-európai, kelet-európai groteszkbe, amelyben Ambrus annyira otthon érezte magát. De talán utal a történet gondolkodásának jellegére is; kétely, gyanakvás után egy adott ponton – a „biztos pont”-nál – beindul a képzettársítások gépezete, s a személyes és olvasmányélmények egy csapásra összekapcsolódó adataiból egyszerre fölrajzolódik a vizsgált tudományos probléma szerkezete.

Túlbonyolítanám a dolgot? Képzelmű? A hatalmas agykapacitás nyilván nem érdem, hanem adottság; a kérdés az, hogyan sáfárkodunk vele. Korunk abszurd voltát példázza, hogy amikor Miskolczy Ambrus egyre fontosabb, átfogóbb, s melleleg irodalmi értékkel bíró monográfiái megjelentek, a harminc éve még osztálytársadalmi viszonylatban is oly fontos és ma is aktuális témák szinte egy szűk szekta magánügyeivé váltak, ami persze a közvéleményt minősíti, nem azt a lassan fogyatékba jutó szakmai kört, amely szerint a 19–20. századi magyar és román eszmetörténet, a magyar–román kapcsolattörténet nemzedékváltáson túl is aktuális marad – nem beszélve most külön Erdély ügyéről.

Miskolczy Ambrus azok közé a történészek közé tartozott, akik alap kutatásokon nyugvó szintézissel kezdték a pályájukat. 1987-ben megjelent első könyve – *A brassói román levantei kereskedőpolgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe 1780–1860* – fontos részproblémáról szól, de valamivel korábban ő írta az 1986-ban kiadott, klasszikusszámba menendő *Erdély története* harmadik kötetének az erdélyi reformkorról és a szabadságharcról szóló fejezeteit. Olyan munka volt ez, amelynek nemcsak a témája volt történelem, hanem némiképpen a sorsa is (pár évvel előzte meg a romániai diktatúra fölrobbanását). Utólag Ambrus némi szkepszissel emlékezett meg róla (mint többnyire mindenről), tudta, hogy ezt a reprezentatív művet jóval többen emlegették, mint ahányan olvasták. Ezt sajnós a magam példáján is igazolni tudom. A „forradalmi hangulatú” években az volt a reveláció, hogy a könyv megjelenhetett, hogy *van*, nem az, ami benne van. Betűről betűre magam sem olvastam el, igaz, utóbb legalább bizonyos részeit használtam saját kutatásaimhoz, tehát nálam betöltötte hivatását. Azt hiszem, ő pontosan tudta, hogy a tudománynak van, lehet társadalmi szerepe, csak nem rendelődhet alá az utóbbinak, illetve nem szolgáltatható ki annak. S azok közé tartozott, akik a magyar mítoszokat nem tartották rokonszenvesebbnek, mint a magyarellenéseket. Néhány évvel a fordulat után az ELTE román tanszéke vezetőjeként általa indított fontos sorozatban (*Encyclopaedia Transylvanica*) jelent meg az akkor már elhunyt Trócsányi Zsolttal írt könyve a román történelem másfél évszázadáról. Ennek Miskolczy által jegyzett (még a forradalmak előtt, 1989 nyarán keltezett) előszavából kiderült már, hogy nincs kettős mérce. A történetírás 1945 után megvál-

Miskolczi Ambrus Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott. 1918. december 1. című kötetének bemutatóján 2019. november 28-án, a szerző mellett Szász Zoltán (Fotó: Molnár Csongor)

tozott funkciójáról ez szerepel benne: „Egyre inkább emberközpontúbb lett, vagy az kellene legyen. Régióinkban nemzeti elkötelezettsége is van. De a történész kötelessége szembeszállni a tudatos történelemhamisítással. Ha minket netán történelemhamisítással vádolnának vagy a tények elferdítésével, akkor – néhai Trócsányi Zsoltot idézve – szolgáljon mentségünkre a tévedés joga és az a kívánságunk, hogy a mi nemzeti történelmünkről is »hasonló hazug« módon nyilatkozzanak.”¹

Ezek az emléksorok nem helyettesíthetik az életmű tudománytörténeti feldolgozását, az általa teremtett értékek mérlegelését, nem képezik annak előzményét, de talán ahhoz is szolgálhatnak némi adalékkal. Azt, hogy mit akart véghez vinni a világban, éppen egy évvel ezelőtt maga fogalmazta meg tömören: „[...] három nagy kutatási iránynak szenteltem magam. Az első a soknemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében. A második a modern mitológiák. Végül demokratikus kultúránk.”²

¹ Trócsányi Zsolt – Miskolczi Ambrus: *A fanariótáktól a Hohenzollernekig. Társadalmi hanyatlás és nemzeti emelkedés a román történelemben (1711–1866) (Két tanulmány)*. ELTE BTK, Budapest, 1992, 11.

² Miskolczi Ambrus: „Bemutatókozás”, in *Regio*, 2023. 1. szám, 133.

Németországban szocializálódott erdélyi tudóstól tudom, feléjük azt várják el egy történeosztól, hogy két évszázad múltjában legyen otthon, s egy ilyen szélesebb területről produkáljon tudományos eredményeket. Ezt Ambrus könnyedén jóval túlteljesítette. Hiszen Erdélyről a román megjelenéstől, illetve betelepüléstől az 1918-as főhatalom-váltásig, mutatis mutandis máig egységes képe volt (a román eszmetörténetről gyakorlatilag napjainkig). Az őt leginkább foglalkoztató korszak a 19–20. század volt, de a mítoszok átvilágításával történelem előtti korokba is beelátott. Noha nem akarom ennek az emlékezésnek az ürügyén ideiktatni a Miskolczy-bibliográfiát, sőt az ide sem férne, nem árt megemlíteni itt idevágó műveinek legalább egyikét: *A pásztor bölcsessége. A báránynya útja Sovejától Párizsig és vissza: fejezetek 150 esztendő román eszmetörténetéből a romantikus nacionalizmustól napjainkig* (Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2013). Nem kell talán mondanom, hogy e mikrofilológiai krimi központjában a *Miorița* című ballada áll. A legutóbbi időszakban az erdélyi, a moldvai és a havasalföldi középkorról adott közre monumentális munkákat. A közép-európai történelem kutatásához több nyelvből hordott össze hatalmas forrásanyagot. Az köztudott, hogy az erdélyi nemzetek nyelvét jól ismerte, de ezek és a latin mellett francia és angol forrásokat is kutatott, sőt, még oroszul is tudnia kellett, hiszen a legújabb háború idején beszélt nekem arról, mit mond éppen a moszkvai tévé.

Utaltam főntebb egy tervünkre, ami már nem fog megvalósulni. Egy beszélgetéskötet tető alá hozatalát fontolgattuk életéről és életműve tanulságairól, ami aztán főleg külső, köztük drámai okokból megghiúsult (bár attól, hogy objektív okok verték szét ezt a programot, még nem mondhatnám, hogy a lelkiismeretem tiszta). Nyilván idézhetek itt az egyetlen általa autorizált és jócskán kiegészített részből; az ebben mondottakat nyilvánosság előtt is vállalta volna.

Említette az interjú elkészült részletében, hogy a román történelemről szóló kisded könyvét recenzálva egy francia barátja francia–magyar–román történészként említette őt. Egy, a beszélgetés idején már elhunyt román ismerőse, Ioan Chindriș pedig, Ioan Budai-Deleanu *Cigányiászáról*, „erről a 18–19. századi filozofikus eposzról” írt könyve olvastán magyar–román történésznek nevezte. Nem mintha Ambrus túludvariaskodta volna a magyar–román viszonyt (különben a Magyar–Román Történész Vegyesbizottság elnöke is volt), inkább szemlélete és főleg a román eszmetörténet iránti empátiája okán. „Térségünket némi- leg valóban francia szemmel nézem – mondta ezzel összefüggésben az említett interjúban –, persze nem azzal, amelyik nem vesz észre semmit, csak azt, amivel bajt lehet csinálni és viszályt szítani, hanem az algériai Albert Camus szemével – természetesen mutatis mutandis. Ami a ro-

mán minősítést illeti, annak oka: az irónia és az önirónia. Magyarok pedig magyar vagyok. Olykor kötelezőnek tűnő önsajnálát nélkül, viszont kellőképpen átérzem azt, amit Palágyi Lajos vetett egyszer papírra az 1920-as évek elején, és fejből talán pontatlanul idézve így hangzik:

Van nemes-magyar és nemtelen,
Szemes-magyar és szemtelen.
Engem hazám nagy gondja mar:
Van-e még, aki csak magyar?"

Vannak, akikről az a közvélekedés, hogy egy poénért eladják a lelküket; egy frappáns mondat miatt veszni hagyják gondolatmenetüket. Tamás Gáspár Miklóst tartották sokan ilyennek. Ambrus szövegeiben a gondolatsort lezáró ironikus vagy szarkasztikus mondatok más szerepet töltöttek be: a tanulságét. Érdekes talán megjegyezni, hogy egyrészt mennyire segítőkész volt: amikor Kemény Zsigmond kötetben soha nem jelent publicisztikájának darabjaiból rendeztem sajtó alá vagy negyvenet, néhány jegyzet ügyében hozzá fordultam segítségért; villámposta-fordultával küldte a nyomdakész jegyzetszöveget. Előfordult azonban az is, hogy kérdéseimre olyan válaszokat adott, mind a delphoi jósda; értetlenül néztem, aztán napirendre tértem az ügy fölött azzal, hogy ezek szerint úgy döntött, ahogy Szüllő Géza egykor: az Úristen kimérte a tudás határait. Egy-egy ilyen mondat azt jelenthette: ennyit tudunk, ennyit tehetünk ma, a világ pedig egyébként a végzetébe rohan. Ez utóbbi tény a mindennapokban, beszélgetés közben iróniával kezelte; én ugyan azt gyanítom, hogy drámaként élhette meg. Az autorizált beszélgetésrészletből: „[...] az én ideológiám, azt kell mondjam, egyfajta hagyományőrzés. Ha bizonyos hagyományokból kilépünk, akkor elpusztulunk. És akkor belekerülünk egy olyan világba, amelyben mindenki mindenki ellen vívja a harcát, miközben megérkeztünk a neotribalizmusba. Ezt én nem nagyon szeretném. Régi ember vagyok, megmaradok régi eszméimnél. [...] A történetírás része a világlátásunknak. A történetírás a mi történetünkről szól, és ha jön az agymosás, és nekünk nincs történetünk, hanem csak mindenféle kuriózumok, amelyekben gyönyörködünk három percig vagy öt percig a youtubon vagy a zsebtelefonon: bunkofonon azt tudjuk behozni, akkor megszűnt a mi egyéni történetünk is. Akkor átkerülünk a múlt, jelen és jövő folytonosságából az örök jelenbe. Van, akinek ez paracicsomi állapot – nekem nem.”

Azt hiszem, azok közé tartozott, akik iparkodtak álláspontjukat minél több irányban népszerűtlenné tenni; nem alkati okokból, hanem a feltárt anyag kényszerének engedve. Úgy gondolta, jobb, ha a téma ke-

res meg minket, mintha fordítva történe; be kell menni a levéltárba, és jön az anyag, idézte Robert Darnont, Fernand Braudeltől pedig azt, hogy az iratokban sohasem azt találjuk meg, amit keresünk. Ez persze így túlságosan poentírozott talán, mindenesetre a Kazinczyval összefüggő, mások által százszor átnézett levéltári dokumentumokban annyi új dolgot talált, hogy csak négykötetes munkában tudott számot adni róla. (Ez ahhoz a kutatási ágához kapcsolódott, amely során megbizonyította, hogy a felvilágosodás és a reformkor nem két korszak, hanem egy, s hogy Széchenyi István eszmevilága nem a semmiből pattant elő, előzményként ott van a tudományos közvélemény által vakbuzgó katolikusként és meggyőződéses royalistának tekintett apja életműve.) A kérdésre, hogy besorolja-e magát valamelyik történetírói iskolába (miután úgy látszik, mindből kilóg), illetve általában milyen a viszonya az utolsó száz év magyar történetírásában jelentkező iskolákhoz (hiszen inkább életműveket olvasott, nem irányzattörténeti kompendiumokat, személyekkel foglalkozott, nem csoportokkal, amelyekbe besorolták őket), ezt válaszolta:

„Óvakodj az iskolától, mert az iskolában osztályfőnök van; ahol osztályfőnök van, ott zsarnokság van. Ezeket mind el kell kerülni. Hogyne! Besorolom magam. Idézőjelben: az anarchisták közé. Anarchizmusom abban rejlik, hogy nem mindig tudom, másnap mit és miről fogok írni. Ez kellemes állapot. Ami a besorolást illeti, kétfajta embertípus tudja besorolni magát valahová. Az egyik, aki kellőképpen primitív, és hiányzik neki, hogy ne tartozzék valamilyen iskolához, neki borzasztó dolog iskolán kívül lenni. A másik típus az iskolaalapító. Én nem vagyok sem iskolaalapító, sem ilyen elmagányosodott lélek, akinek szüksége volna arra, hogy egy kohorszhoz vagy egy csapathoz tartozzon.” Egyébként „von Haus aus” reakciónak mondta magát, méghozzá „születési hiba folytán” (annyi háttérinformációval, hogy atyja parasztsaládból indulva lett nemzetközi hírű tudóssá): „Atyám a katolikus reakció képviselője volt, anyám pedig a feudális reakcióé. Azon pedig törhetem a fejemet, hogy én megyek szembe a történelemmel, vagy az jön velem szembe. Az eredmény ugyanaz. Térjünk a tárgyra, a történetírásra.” Hogy ez a reakció a legérvényesebb magyar eszmetörténeti örökséget, a 19. század magyar liberalizmusának legjobb szintjét jelöli, az nyilvánvaló. Mint ahogy az is, hogy ezen belül sem gondolkodott sémákban.

A magyar történetírás meghatározó műveinek intencióit létrehozóik konfliktusainak háttérismeretével értelmezte; tudta, amit az, aki pusztán a produktumokat olvasta, nem is mérlegelhet. Hogy milyen prózai, gyermekregokból véglegesült egy-egy klasszikus szöveg úgy, ahogy. Ezek az ismeretek sokszor levél- vagy kéziratári anyagokból származ-

tak, nemegyszer kortársaktól, első kézből, esetleg másodkézből, de megbízhatóból. Arról a szellemi körről, amelyben Erdélyben, majd később Magyarországon élt, nemigen beszélt. Édesapjáról sem (talán az életút-interjúban megtette volna, ha odáig jutunk, hiszen mondtam neki, s így tudta, hogy ez is benne van a pakliban), bár amikor átküldtem neki valamely Miskolczi Dezső érdemeit taglaló dokumentumot, úgy rémlik, helyeslően nyugtázta. Egyszer azzal képesített el, hogy elmondta, mi volt a véleménye aggastyán korában valamely kérdésről Bartók Györgynek, a kolozsvári, a szegedi, majd ismét kolozsvári egyetem filozófia tanszéke vezetőjének, Böhm Károly, a rendszeralkotó filozófus kedves tanítványának, aki szintén budapesti „emigrációban” halt meg. Valamennyit lebegtetett a Makkai család szellemi hagyatékáról; a Makkaiakkal felesége révén került rokonságba, s különösen apósa pályáját emlegette többször mint a hatalom részéről megnyomorított történész elit sorsfordulatait megvilágító példázatot. „Makkai László egyébként akkor esett súlyos betegségbe, amikor a gályarabságra vetett eperjesi prédikátorokra emlékező konferenciára készülve valósággal újjáélte megpróbáltatásait.”³

Talán sikerült tisztáznom, hogy az életművét építette, nem a karrierjét (hazudnám persze, ha azt állítanám, eleve ki akart térni a siker és az elismerés útjából, lásd erről röviden a következő idézet után). Mindenesetre nem takarékoskodott az efféle megjegyzésekkel:

„Egyre borzalmasabbak az ügyeletes okosok közhelyei. Talán nincs másodperc, hogy ezeket az anekdotákat szerte a világon ne írják le, talán kiejtésük időegységre eső száma nagyobb, mint az ugyanazon időegységre eső orgazmusok száma. És micsoda különbség! Hagyjuk tehát az elvont eszméket másra. És azokkal azt, amit a nagy irodalomtörténész, Horváth János »sorsóbéogatásnak« nevezett, lássunk konkrét helyzeteket; lássuk, milyen válaszok tárulnak fel bennük a feltett kérdésekre, amelyeket a mindennapok valósága is naponta feltesz.”⁴

Arról, hogy miért nem lehet akadémikus, tudomásom szerint két információ jutott vissza hozzám. Az egyik ok: anyai ágon az arisztokráciából származott, még ha „csak” az itthon „fertálmágnásnak” gúnyolt erdélyiből is, és rokonságban volt az ottani úgynevezett történelmi családok többségével (ahogy egyszer „mellesleg” megjegyezte, báró Wesselényi Miklóssal is); ez, úgy látszik, néhol még mostanában is ha nem bűnnek, súlyos tehertertelnek számít. Azaz kézfogásközvetben voltak számára a reformkor liberális elitjének örökségét hordozók. Lehet persze, hogy ez

³ Miskolczi Ambrus: „Történetírás valahol a tudomány, a politika és az irodalom határain”, in *A történész műhelye*. Szerkesztette: Kovács Kiss Gyöngy. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2015, 164.

⁴ Miskolczi Ambrus: „Ellenvallomás”, in *Párbeszéd nemzetéről, nemzetköziségről*. Szerkesztette: Kántor Lajos. Komp-Press Kiadó–Korunk, Kolozsvár, 2013, 136.

a származás még nagyobb bűn volt azok szemében, akik meg éppen azon botránkoztak meg, hogy viselkedésében nincs semmi arisztokratikus; azaz az emberi viszonyokban való körülményeskedés, a távolságtartás hiányán. Sokaknak már az sem tetszett, hogy rövidnadrágban járt, és biciklivel jött föl a könyvtárba.

A másik még nyomósabb érv (egyszer említette, hogy valaki a „magasabb” tudományos körökből „jóndulatúan” meg is mondta neki): addig nem lehet akadémikus, amíg Szabad György az ajánlója. Szerepe lehetett ebben talán annak is, hogy professzora a Magyar Demokrata Fórum kormányzása idején a Fórum tagjaként lett a Magyar Országgyűlés elnöke, amiért is ezt a nagy tudóst az ellentáborból sokan gúnyosan-megvetően az MDF „díszsidójaként” emlegették? Lehet; még valószínűbb, hogy Ambrus akadémikussága a Kosáry Domokos–Szabad György polémianak lett a közvetlen áldozata, amely úgy látszik, még egy-másfél évtizeddel a két nagy történész halála után is él, s bár valamiképpen 1848 és 1867 vitájából vezethető le, közvetlen politikai vonzata is volt. A leegyszerűsített feltételezés szerint a diktatúra egyik szakaszában Kosáry realisztikus szemlélettel fordult a kiegyezést követő, eredményekben dús dualizmus felé, Szabad pedig megmaradt a 48-as forradalmi romantikánál. Csakhogy Szabad 1867 kezdődő kultuszában Kádár-apológiát látott. Eszem ágában sincs állást foglalni, pláne pró vagy kontra a két nagy formátumú személyiség vitájában; az azonban világos, hogy Miskolczyt professzora erkölcsi tartása ragadta meg. Csonka beszélgetésünkben ez szerepel erről (annak kapcsán, ki hatott rá leginkább): „A történészek közül, akikhez kötődtem, [...] mindenekelőtt Szabad György, és azt hiszem, alapvetően azért, mert ő egy másik világból átjött ember volt. Ha az ember vele kezét fogott, úgy érezte, hogy egy egyenes emberrel fog kezét, akinek nincsenek hátsó gondolatai. Pontosabban neki is voltak azért hátsó gondolatai, mert bizonyos fokig rejtőzködni kellett, mert egy olyanfajta demokratikus és polgári magatartást képviselt, amelyet nem biztos, hogy másnál például megtűrték volna. Ezért nagyon sokan nem szerették őt, és olykor visszataszító dzsentrinek tartották, miután földbirtokosok is előfordultak a családban. Sőt szörnyű nacionalistának tartották. Miután ők nem lehettek azok. Neki pedig a történelem és a sorsa úgy hozta, hogy a letűntnek hitt értékvilágot kellőképpen képviselni tudja, és ez nekem mélyen imponált.”

Mindenesetre Miskolczy nemcsak a tudományos élet: a tudomány trendjeit sem fogadta kritikátlanul, ha nem a forrásokból indultak ki. Azt gyanítom, ismerte az éppen divatos elméleteket (volt úgy, hogy ő is alkalmazta az ún. dekonstrukciót), bár szóban szinte tagadta, hogy így lenne. A interjúban például ez áll erről: „A posztmodernben az a jó, hogy egy-

szerre megfoghatatlan, és egyszerre megfogható. Végül is, ahogy látom, a posztmodernnek egy olyan beszédhelyzetbe vagy olyan világmagyarázó helyzetbe hozzák magukat, hogy minden konstrukció, minden csak szavak – leszámítva azt, amit ők mondanak és ők tesznek. [...] Meg kell mondjam, én a posztmodern klasszikusokat nem ismerem, és azt is meg kell mondjam, hogy nem is nagyon akarom ismerni őket. Az ember itt ott belesípeget, az bőven elég, hogy lássa ezt a dekonstrukciós tébolyt, ami egyfajta konstrukció is, és pedig azt lehet mondani, hogy ez az egész az ideológiai és egyéb ösztönvilágnak a teljes felszabadítása, ami végül is nem vezet sehova. Pontosabban az emberiség vége felé vezet, immár valóban a történelem vége felé. Közben a játékmesterek a dekonstruált masszát a politikai korrektségnek a keretei közé kívánják beszorítani.”

Ez nem jelenti persze azt, hogy kedves gondolkodóit nem bíráló szemmel olvasta volna. Említettem, hogy szép, érző-értő esszét írt Camus-ról (persze eredetiben olvasta); a *Sziszüphosz mítoszát* azonban, ha jól értettem egyik szóbeli megjegyzését, idétlenségnek, egész kérdésfelvetését hamisnak tartotta.

Szerette az esszényelvet, és példásan tudta egyeztetni a tudományosnak nevezettel. Gyakran személyesség és szarkazmus tette szövegeit még élvezhetőbbé, a lépten-nyomon elének táruló eszmetörténeti találatok mellett. Általában nem a szinte már kötelezőnek tartott, *a* következtetésből *b* következtetésre jutó módszert követte; a sokkal intuitívabb, képzetkapcsolásosabb, de persze okadatolt és alátámasztott irány híve volt. *Román nemzetgyűlés Gyulafehérvárott. Mit jelent Erdély a román nemzettudatban, avagy miért lett román nemzeti ünnep december 1-je?* (Magyar Szemle Alapítvány, Budapest, 2019) című munkája kapcsán tettem föl neki kérdést ezzel kapcsolatban. Az általa nem követett vonalat fragmentáló történetírásnak nevezte, amellyel az a probléma, mondta, hogy ilyesmit a mesterséges intelligenciák is elő tudnak állítani. Könyveit persze nem lehetett könnyen, pontosabban gyorsan olvasni az általa feltárt ezer adat, a lábjegyzetek, kereszt- és háttérhivatkozások, kiegészítő információk tömkelege miatt, de nyilván nem is az volt a célja, hogy az olvasó végigszáguldjon a szövegen, azt nem használati tárgynak tekintette. Előadásaiban filmszerűen elevenedett meg az adott korszak, a történelmi személyiségek azonmód színpadra is léphettek volna, ahogy róluk beszélt. Azok közül, akiket hallottam pódiumról beszélni, nem tudnék jobb előadót megnevezni nála. Ironizálni legkedvesebb hőseivel is tudott, akárcsak önmagával. Az, hogy gyakran legyintett a legdivatosabb elméletekre (ahogy idéztem tőle), nem azt jelenti, hogy nem lett volna nagy filozófiai műveltsége, csak azt, hogy a forráskritikával kezelt dokumentumokból indult ki, nem a kívülről rájuk aggatott

fogalmi hálóból. Nehezen viselte el a „szakértői közhelyhalandságát”. Otthon volt minden korszakban, amit elemzett, még akkor is, ha épp csak „véletlenül” csöppent bele a kutatásba, mint amikor a washingtoni Kongresszusi könyvtárban egyszer csak ráakadt Hitler könyvtárának megmaradt részére; ebből „*A Führer olvas.*” Tallózás Hitler könyvtárában (Napvilág Kiadó, Budapest, 2000) című munkája született meg. S hogy még megemlítsem egy-két fontos könyvét, ami csak a fő vonulathoz viszonyítva tűnik föl mellékszálak: több munkájában foglalkozott a 19. században magyarrá váló zsidósággal. Nekem ebből *A zsidóemancipáció Magyarországon 1849-ben. Az 1849-es magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai* (Múlt és Jövő, Budapest, 1999) a legfontosabb, jóllehet szubjektív okokból: ebben adta közre legkedvesebb íróim és politikai gondolkodóm, Kemény Zsigmond a törvénytervezethez fűzött javaslatait. S ha már itt tartok, nem hagyhatom említetlenül, román zsidókról is volt fontos mondanivalója: Ion Luca Caragialéről és Mihail Sebastianról írt ikertanulmányait tartalmazó könyvének „szubjektív” előszavában írja: „Sebastian esete éppen azt példázza, milyen konstrukció lehet adott történelmi helyzetben és helyszínen zsidónak lenni, és miként lesznek finom elmék *durva* szenvedélyek rabjai.”⁵ Ugyane kötet másik tanulmányának sűrű filológiai-etimológiai utalásaiból azt értettem meg, hogy a nyelvünkön különböző átültetésekben élvezhető Caragiale-darabok szövegeit miért nem lehet pontosan visszaadni magyarul.

Miskolczi Ambrusnak egyetlen könyve jelent meg románul, a román tárgyúak közül nem a legfontosabb, a brassói polgárságról szóló, az is magyar kiadónál, a Kriterionnál; ez a románok kára, és végre nem a mi hibánk; lehet persze, hogy ennek konkrét oka van. Az itthoni recepció hiányára nincs külön magyarázat mentális állapotunkon kívül. „A történész a »politikai állatok« egyik alfajához tartozik, és alighanem kétféle van belőle. Az egyik, akit idéznek, a másik, aki idéz. Szerteágazó az idézgetés motivációja. A karrierépítő hízelgéstől az okos párbeszédig terjed a skála.”⁶ Még az is lehet: az, hogy fontos könyveiről nem írnak, engem jobban bosszantott, mint őt. Nagyon örültem annak, hogy tavaly novemberben a Kisebbségkutató Intézetben sikerült megszerveznünk azt az ankétot, amelyen több munkáját ismertettük és elemeztük, s melynek kiegészített anyagát közreadtuk a *Regió* idei első számában. (Itt jelent meg az ankéton elhangzott, s már többször idézett, *Bemutakozás* című írása is.) Csak azért, hogy látszódjék, hányféle témában adott közre az utóbbi időben (olykor vaskos) könyveket, álljon itt a blokkban méltatott munkái listája:

⁵ Miskolczi Ambrus: *Modern mítoszok csapdáiban. Caragiale és Sebastian*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2011, 5–6.

⁶ Miskolczi Ambrus: *Bemutakozás*. I. m., uo.

A román középkor időszerű kérdései. Régi-új viták és közelítések (Magyar-ságkutató Intézet, Budapest, 2021); *Felvilágosodás és babonaság. Erdélyi néphiedelem-gyűjtés 1789–90-ben*. Az előszót írta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette Miskolczy Ambrus (L'Harmattan–Könyvpont–PTE Néprajz-Kulturális Antropológia Tanszék, 2016); *Széchenyi Ferenc a szabadkőművesség erénykultuszától a katolikus megújulásig* (Universitas, Budapest, 2019); „A Sátán jegyében”, avagy „a történelem terrorja” – Románia 1918–1945 (Kalota Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó, Budapest, 2019); *A Vasgárda (1927–1937). Antiszemitizmus, mitológia, vallás* (Gondolat, Budapest, 2015); *A Vasgárda II. (1937–1964). Antiszemitizmus, mitológia, vallás* (Gondolat, Budapest, 2019).

Ha művei számát és összterjedelmét megélt éveikhez mérjük, szinte önként adódik a kérdés, hogy foglalkozott-e mással, különösen utóbbi évtizedeiben, mint a munkájával. Utolsó találkozásunkig bizonyosan nem veszített semmit a munkakedvéből; „Igazában a munkában a legkellemesebb, ha nincs vége”, mondta az anketón.⁷ Ám az egyik előadónak, Tamási Orosz Jánosnak így dedikálta ott az egyik könyvét: „őszinte hálával a szép nekrológomért”.

Még mindig azt hiszem: viccel.

⁷ Uo.

1% METAFIZIKA

SZEKFŰ GYULA

A HARMADIK NEMZEDÉK

Tudjuk, hogy a földreform kérdése nem aludt el, hanem ott parázslik a hamu alatt, melyet a neobarokk békeszeretet borított rája. A fiatalok írásaiban és beszédeiben is ott forog, mint legsürgősebb nemzetpolitikai teendő, anélkül, hogy végrehajtásának módozataival, lehetőségeivel bárki is tisztában volna. A kérdés összefügg a nemzeti termeléssel s ez magában véve is oly bonyolult s ellentétek kiegyenlítésére alig alkalmas tér, hogy az ember minél többet tanul róla, annál kevesebb bátorsága van a tényleges termelői folyamathoz hozzányúlni. A német hitlerizmusnak hódítóútjában egyik hatalmas jelszava volt a német népnek a röghöz visszavezetése s ezzel kapcsolatban a keletporoszországi junkerbirtokok végleges felszámolása, amit már a Brüning-kormány is megkezdett, — uralomra jutva, a hitleri gazdasági miniszter, az ifjú Darre, újabb lelkes könyveket ír a vér és rög sorskapcsolatáról, fenyegeti a telepítő akciót szabotáló birtokosokat, de telepíteni tényleg egy év alatt annyit sem tudott, mint a weimari kormányok. A meglévőnek épp az agrárviszonyok terén van hallatlan ellenállási súlya, nem tisztán személyes okok hatása folytán, hanem elsősorban azért, mert éretlen vagy lelkiismeretlen embereken kívül, minők az októbristák és bolsevisták voltak, senki nem vállalja szívesen a felelősséget a termelési rend megszakítás sáért, ami az egész nemzetgazdaságot krízisbe döntheti. Nálunk annál súlyosabb a dolog, mert gazdaságunk ma is még legalább 50%-ban agráralapokon nyugszik, nem úgy, mint az iparosodott németországi, másrészt pedig nálunk összehasonlíthatatlanul nagyobb birtoktömegek reformjáról van szó, mint a keletporoszországi, néhány száz, legfőlebb 1-2000 holdat kitevő junkerbirtokoknál. De viszont ott a földkérdés távolról sem oly lényeges, sebezhető pontja a nemzeti életnek, mint nálunk. Útmutatást e téren a neobarokk gondolkodás alól felszabadult fiataloktól remélhetünk. A földreformellenes tábor egyik főérve az, hogy a nagybirtok sokkal többet és jobb minőségűt termel, tehát részleges megbolygatása is termelési krízist, benn fogyasztási nehézségeket, künn kivitelünk elhanyagolását jelentené, továbbá, hogy a nagybirtok kézimunkaszükségletével agrárcselédség nagy számát s ezenkívül

Mezítlábás szántás, 1942. (Fortepan / Tóth Árpád)

alkalmi bérmunkások tömegét is ellátja. Lehet, hogy ez korábban így volt, az erre vonatkozó, érdek szerint színezett irodalomból nehéz valami biztosat kihozni; Trianon óta azonban a helyzet ellenkezőre fordult s épp a kisbirtok az, melynek javára kell írunk a fentieket. Bizonyos, hogy a nagybirtok termeléstechikája ma is tökéletes sebb a kisbirtokénál s ennek megfelelően a holdankénti termés hozam is nagyobb a nagybirtokon, búzából például 9.3 métermázsa, míg a kisbirtokon 7.8, a nagybirtokról piacra kerülő állatok minősége is általában jobb, mint a kisbirtokon tenyésztetteké, azonban mindezek ellenére mezőgazdasági termésünk nagyobb részét ma már mégis csak a kisbirtok állítja elő. [...]

Hogy az akár örökbérlet, akár tulajdon gyanánt felhasználható területek — földreform, telepítés vagy bármiként nevezett ily akció céljaira — máshonnan nem, mint a nagybirtokból szerezhető, az ország mai helyzetében ez is világos. A francia forradalom híres elve a magántulajdon „szentségéről” ma már annál kevésbé akadályos ily irányú földreformnak, mert nemcsak az államok gyakorolják nem is teljes árban való kisajátítási jogukat az úgynevezett közjó érdekében (ami minden államban más lehet), hanem a mai társadalmi krízissel szemben a Quadragesimo annoban a katolikus Egyház is nyomatékkal hangsúlyozza a tulajdon szociális kötelezettségeit. XI. Pius pápa az államhatalom számára elismerve a tulajdon felhasználásának korlátozási jogát, a tulajdonmegosztásnak a közjó érdekében való fejlesztésére, többi között szükség esetén aktív birtokpolitikára hívja fel. A vallásban gyökerező etika arra is módot ad az államnak, hogy olyan nagyfontosságú javakat, melyek magánkézen a közjót veszélyeztető, nagy gazdasági hatalmat képviselnek, köztulajdonba vehessen át. Ha valahol, úgy nálunk beállott az az eset, mikor az államnak kötelessége a közjó érdekében ezt az aktív birtokpolitikát megkezdeni.

Telepítés, örökbérlet, kisbirtokok kivágása a nagybirtoktestekből, teljes vagy nem teljes, azonnal, vagy az utódokat terhelő kártalanítással, ezek szakkérdések, – nemzetpolitikai szempontból csak annyi bizonyos, hogy Nemzeti Egységről nem beszélhetünk komolyan, amíg fel nem oldjuk ezt az antinómiát, mely a mélyben gyökerezve bármely napon életet adhat rég nem látott sötét hatalmaknak.

KÖRKÉP

ELEK TIBOR

AZ IRODALOMTÖRTÉNÉS Z GRENDEL LAJOSRÓL

Grendel Lajos nem irodalomtörténész, hanem író volt, aki elsősorban novellákat, regényeket, esszéket, publicisztikákat írt. Hogyan írhatta meg mégis ő azt az irodalomtörténeti monográfiát *A modern magyar irodalom története. Magyar líra és epika a 20. században* címmel, amely nemcsak saját életművének fénylő darabja, de a magyar irodalom egészének kiemelkedő jelentőségű alkotása? Olyan tudományos munka e kötet, amelyet, szemben a korábbi hasonló jellegű áttekintésekkel, az irodalmi szakma különböző szintű és rangú képviselői egyaránt elismeréssel fogadtak. Olyan tankönyv, kézikönyv jellegű összefoglaló, amelyet egyetemen, középiskolában, tanárok és diákok, de a laikus olvasók is, a forgalomban lévő hasonló jellegű szintézisek közül, a leginkább haszonnal forgathatnak.

Az először 2010-ben, majd bővített formában 2019-ben is megjelent irodalomtörténeti munka nem előzmények nélkül született meg az író műhelyében. Korábban az esszéíró, a kritikus, a publicista is sokat foglalkozott irodalmi kérdésekkel, de ő leginkább a kortárs törekvések, tendenciák értelmezésével. Grendel kifejezetten irodalomtörténeti jellegű, rendszerszerű, teoretikus gondolkodása és szövegalkotása a kilencvenes évek végétől érhető tetten. Valószínűleg összefüggésben azzal, hogy 1997 őszétől a pozsonyi Comenius Egyetem magyar tanszékén oktatott 20. századi magyar irodalomtörténetet.

Talán még nem a kétéves egyetemi tanári tevékenységének volt köszönhető az, hogy 1999-ben két előadás erejéig meghívták az ELTE BTK-ra, hanem inkább az íróinak, mivel akkoriban más jeles írókat is felkérték hasonló előadások megatartására, de bizonyára az oktatói tapasztalatait is kamatoztatni tudta már az előadások szövegének megalkotása közben. Az előadásszövegek *Prikk és Pantheosz*, illetve a *Valóság, fantasztikum, mágia* címmel még az évben együtt, önálló könyvként is megjelentek.¹ Meglepő, hogy a Grendel-recepció mennyire nem vett tudomást erről a kötetről, amelynek két írását leginkább az irodalomtörténeti tárgyú írói esszé műfaji meghatározással illelhetnénk. Mindkét szöveg vállaltan személyes hangvétellű, és mindkettő hangsúlyosan eltartja magát az irodalomtörténeti pozíciót, miközben mindkettő használja annak perspektíváját és módszertanát is.

A Cholnoky Viktor és Cholnoky László életművének revideálására kísérletet tevő *Prikk és Pantheosz* című dolgozatból hiányzik az irodalomtudósok jó

¹ Grendel Lajos: *Prikk és Pantheosz. Valóság, fantasztikum, mágia*. Anonymus Kiadó, Budapest, 1999.

részére gyakran jellemző magabiztos és kizárólagos ítélkezés, Grendel nem megfellebbezhetetlen igazságokat hirdet, ellenkezőleg, hangsúlyozza, hogy írói magánvéleményt mond, s másként is lehet, mint ahogy ő előadja. A realizmuson túllépő, „kísértetlátó”, a fantasztikum ábrázolása iránt fogékony Cholnoky-fivérek intellektuális prózájának feltámasztása a „tetszhalott klaszszikusok”-ra jellemző állapotból Grendelnek személyes ügye, hiszen a saját írói törekvéseinek korai előfutárait is láthatja bennük. A másik előadászövegben (*Valóság, fantasztikum, mágia*) pedig még egyértelműbb és vállaltabb a realizmus megújulási lehetőségeit szenvedélyesen kereső író személyes érdekeltisége. Nyilvánvaló, hogy a fantasztikus, mágikus-realista próza borgezi-cortázari vonulata is épp azért foglalkoztatja annyira Grendelt, mert saját írói stratégiával rokonnak érzi.

A következő, még az eddigieknél is érdekesebb és izgalmasabb irodalomtörténeti, sőt, némiképp irodalomelméleti munkája, a három évvel később, 2002-ben megjelent *A tények mágiája*, amelynek témája, ahogy az alcím is jelöli, Mészöly Miklós időskori prózája. Az életműnek az a zárófejezete, amivel az irodalomtörténészek, kritikusok többsége – különösen azon része, amelyik többek között az ifjabb kori Mészöly-művek nyomán a magyar próza paradigmaváltásának követelményeit, továbbfejlődésének kívánatos irányait, az önreflexiók szövegirodalom teóriáit az elmúlt évtizedekben hangoztatta – nem nagyon tudott mit kezdeni, mivel Mészöly időskori prózája a teóriákat nem nagyon akarta visszaigazolni. Grendel műve jóval több, mint egy vallomásos esszé (amely ezúttal sem leplezi a téma iránti személyes érdekeltiségét), és semmivel sem kevesebb, mint bármely tudományos igényű irodalomtörténeti munka. Elemzése során gyakran hivatkozik Mészöly saját megnyilatkozásaira és a kortárs kritikairodalom (valamint Thomka Beáta monográfiája) felismeréseire, megállapításaira, de hasznosítja a modern irodalomelméletek, főként a narratológia és a recepcióesztétika szempontjait is.

A tények mágiája a személyes érintettségével, egy jelentős saját életmű fedezetével a háta mögött is bátor szellemi, irodalmi tett,² tulajdonképpen vitairat és zászlóbontás, Mészöly időskori prózájából kiindulva, az önreferenciális szövegirodalom túlhajtásaival, kizárólagos (korszerű) értéként tételzésével szemben, a valóságról és a történetről nem megfélelmedező, (korszerű) újrealizmus, illetve a különböző, de egyenrangú írói beszédmódok pluralizmusa érdekében. „Ha tehát az irodalomtörténetet nem tévesztjük össze sem lukácsista, sem neohegeliánus vagy más üdvtörténettel, amelynek főcspása vagy a szocialista realizmus, vagy máskor az önreferenciális szövegirodalom paradicsomába vezet, hanem elfogadjuk azt a kiindulópontot, hogy minden irodalomtörténeti korszakot a beszédmódok egyenrangú pluralizmusa jellemez (s ma sincs ez másképpen), nyitottabban és elfogulatlanabban lesz módunk elhelyezni Mé-

² Tózsér Árpád is ezt hangsúlyozza: „Grendel Lajos *A tények mágiája* c. könyvében, az ún. szövegirodalom két évtizedes pionirkodása után, a tényeknek, valamint a szerzőnek mint olyannak az irodalomba való visszavételére tesz bátor és impozáns kísérletet.” Tózsér Árpád: „Egy földjás mű dicsérete”, in *Irodalmi Szemle* 2003. 7. sz. 38–39.

szöly Miklós kései epikáját mind az életmű egészében, mind pedig a 20. század végi magyar irodalom kontextusában” – állítja Grendel.³ S ez a felismerése már tovább is vezethet bennünket az irodalomtörténeti monográfiához, mert annak is egyik alaptétele.

Grendel huszadik századi líra- és prózatörténeti áttekintése átgondolt szerkezetben, lendületes, közérthető, mégis szakszerű nyelven, világos okfejtésekkel, határozott értékítéletekkel szól olvasójához. Imponáló a szerző olvasottsága, irtózatosan nagy mennyiségű szépirodalom közvetlen ismeretéről és a vonatkozó szakirodalomban való alapos jártasságról tanúskodik. Módszertanilag folytatja a Cholnoky-fivérekéről szóló értekezésében, illetve a Mészöly-könyvben kipróbált eljárásokat. Az egyes szerzőket, műveket, illetve jelenségeket, tendenciákat igyekszik az egykori és a mai szaktudósok szemével is láttatni, de mellettük, különösen a második világháború előtti időszakban olyan kortárs szépírók kritikáit, esszéit is figyelembe veszi, mint például Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Németh László, Szerb Antal, Krúdy Gyula, Féja Géza stb. A különböző korokból és szerzőktől származó véleményeket szintetizálva, ha szükségét látja, vitázva velük, alakítja ki a maga álláspontját. Nagy mértékben támaszkodik a kortárs irodalomtudományi, kritikai iskolák (a korábbi irodalomtörténeti szintézisek szerzőinek és sokaknak másoknak) elméleti belátásaira, akár értékítéleteire is, de egyes szerzők, művek megítélését illetően nem hallgatja el az ellenvéleményét, a bevett kánon(ok) kiegészítésére irányuló javaslatait sem.

Ezen túl különösen figyelemre méltónak tartom Grendel néhány olyan irodalomszemléleti alaptételét, amely a kortárs szaktudományos, kritikai munkák jó részére nem feltétlenül jellemző, viszont ő következetesen érvényesíti azokat az irodalomtörténeti áttekintései során. Az egyik ilyen az egyenrangú írói beszédmódok pluralizmusával kapcsolatos, ami már a Mészöly-könyvnek is fontos tétele volt, s amit most saját egzisztencialista szemléletének primátusával köt össze: „Ha az irodalmat a létről szóló egyik lehetséges beszédnek tekintjük, márpedig én annak tekintem, akkor minden olyan nyelvet, írói beszédet, amely képes a banálison túlit, a felszínen, a láthatón túlit, vagyis az emberi egzisztencia mélyebb struktúráit láttatni, korszerű beszédmódnak tartok, függetlenül attól, hogy a mű szerzője milyen stílusirányzatnak, filozófiai vagy lélektani iskolának, netán ideológiának a híve.”⁴ Grendel tisztában van azzal is, hogy a magyar irodalom 1919 óta nem csupán a magyarországi irodalmat jelenti, számára „minden magyar nyelven írott belletrisztikus szöveg az egyetemes és oszthatatlan magyar irodalom része”, a magyar irodalmat „politikai határokon átívelő egyetlen nagy entitásnak tekinti”, s a könyvében tárgyalt határon túli szerzők „helye a 20. századi magyar irodalom legjobbjai között magától értetődő és megkérdőjelezhetetlen”⁵. Grendel szerint a 20. században a modern magyar irodalom beszédmódjának karakterét a századelőtől napjainkig három paradigma egyidejű jelenléte

³ Grendel Lajos *I.m.* 20.

⁴ Grendel Lajos: *I.m.* 12–13.

⁵ Uo. 15.

formálta: a nyugatosoké, az avantgárdé és a harmincas évektől a népi íróké. Mégsem a nyugatosokkal indítja a maga irodalomtörténeti áttekintését (bár Ady és a *Nyugat* korszakos jelentőségét maga is vallja), hanem következetesen korábbi felfedezéseikhez és elköteleződéséhez, a 19. századvég irodalmával. Egyenesen azt állítva: „A magyar irodalmi modernizmus nem költők, nem is regényírók, hanem novellisták műhelyében született meg a 19. század utolsó évtizedében.”⁶ A közismert nyugatos alkotók alapos tárgyalása mellett olyan prózaírókat is próbál Grendel a homályból a fénybe emelni – kellő joggal és bizonyító erővel –, mint Tersánszky Józsi Jenő, Török Gyula és Tormay Cécile, akiket a hagyományos irodalomtörténeti áttekintések nem szoktak. Tormay tárgyalása azért is érdekes, mert nem tartozott a *Nyugat* köréhez, sőt az ellenpólusnak szánt *Napkelet* alapítója volt, ráadásul antiszemita. Grendel szerint azonban „néhány, ma már joggal klasszikusnak tekinthető műve – elsősorban *A régi ház* és az *Emberek a kövek között* című regényeire utal (E. T.) – arra is példaként szolgálhat, hogy az irodalmi modernizmus nem feltétlenül és nem minden esetben jár együtt baloldali vagy liberális világnézettel. Hogy irodalmi művek pusztán világnézeti alapú értékelése-minősítése leegyszerűsítő lehet.”⁷

Ahogy a *Nyugat* időszakából, úgy később, a két háború közötti korszakból és az államosított irodalom korából is próbál Grendel visszaemlíteni a kánonba olyan alkotókat és műveket is, akiket nem feltétlenül ideológiai, politikai okok miatt rekesztettek ki korábban, mint például Kálnoky László, Jékely Zoltán, Kuncz Aladár, Móra Ferenc, Remenyik Zsigmond. A második kiadásban már Szabó Dezsőt, Nyíró Józsefet, Bánffy Miklóst is.

Egy érdekes, külön fejezetet is szentel azoknak (*Írók a „körön belül” kívül* címmel), akik „benne vannak ugyan, mégis kívül vannak az uralkodó irányvonalakon és áramlatokon”⁸, akik szerepe, jelentősége vitathatatlan, mégis elhanyagolja az irodalomtörténet a munkásságukat: Karinthy Frigyes, Szathmári Sándor, Hamvas Béla, az emigrációs magyar irodalom legjelesebbjei. A második kiadásban már Wass Albert is. A fejezetben belül külön nagy portrét kap Weöres Sándor és Szentkuthy Miklós, „a 20. század közepe legmerészebb határsértői”, akiknek művei „tágítják a legszélesebbre a magyar irodalom modernizmusának horizontját”⁹. Az olyan műveknek, mint a *Kazohínia* vagy a *Karnevál* a körön belül is kívül maradását azzal magyarázza, hogy „irodalomtörténet-írásunk nem tud kiszakadni a célelvűség börtönéből, s valamely eszme, ideológia vagy társadalmi utópia bűvöletében ma is homogenizálni törekszik egymástól markánsan eltérő beszédmódokat, s amelyekkel ezt nem tudja megtenni, azoknak a műveknek hátat fordít. Vagyis inkább kirekesztő szemléletű, semmint integráló.”¹⁰ Kemény ítélet ez, de hitelét éppen az adja, hogy Grendel nemcsak tudatosan törekszik rá, hanem sikerrel meg is valósítja az ellenkezőjét a saját munkájában.

⁶ Uo. 28.

⁷ Uo. 163.

⁸ Grendel Lajos: *I.m.* 299.

⁹ Uo. 331.

¹⁰ Uo. 304.

Azáltal, hogy a modern magyar irodalom beszédmódjának karakterét alakító három paradigma egyikeként az avantgárdot jelöli meg Grendel, a szoktnál nagyobb figyelemben részesíti, ugyanakkor az egzisztencialista szemléletének primátusa következtében az avantgárd és a hatvanas-hetvenes évek neoavantgárdja viszonylag kis terjedelmet kap az áttekintésben. Igazából az avantgárd legjelentősebb költőinket is elérő hatását emeli ki, ami főként a húszas években volt megfigyelhető. S néhány évtizeddel később, a nemzetközi avantgárd ötvenes-hatvanas évekbeli kurrens irányzataihoz kapcsolódva, a magyar nyelvterület periférikus területeiről (Párizsból, a Vajdaságból, Erdélyből, a Felvidékről) indulva, a hatvanas-hetvenes évek neoavantgárd lírájaként nagy mértékben hozzájárult a magyar lírai beszédmód megújulásához. Ezért kapnak *Az államosított irodalom II.* című zárófejezet *A magyar líra depoetizálása I. és II.* című alfejezeteiben a kortársakra legnagyobb hatást gyakorló Tandori Dezső, Petri György, Oravecz Imre, Parti Nagy Lajos, Kukorelly Endre mellett önálló tárgyalást Tolnai Ottó, Domonkos István, Szilágyi Domokos, Szócs Géza, Cselényi László, Tóth László, de Marsall László, Erdély Miklós és Balaskó Jenő. A második kiadásban Tóth Erzsébet is.

A hetvenes, nyolcvanas évek líra- és prózatörténeti fordulatai, a kilencvenes évekre kiforrott új lírai és prózai beszédmódok sikere és divatja némiképp beárnyékolja az előző évtizedek – Grendel által találóan *Az államosított irodalom* korszakának nevezett időszak – műveit. Ő azonban nem akarja abszolutizálni a jelen perspektíváját, a maga korának irodalmi divatjaihoz kötni áttekintését, ezért igen nagy terjedelemben és érdemben tárgyalja nemcsak a korszak legkiemelkedőbb alkotóit, a lírában Pilinszky Jánost, Nemes Nagy Ágneszt, Nagy Lászlót, Juhász Ferencet, de a késő modern költészet további képviselőiként Orbán Ottót, Csoóri Sándort, Tózsér Árpádot, Kormos István, Bertók Lászlót, a második kiadásban Ágh Istvánt és Kányádi Sándort is. *A magyar epika formanyelvének megújulása* című fejezetben a hangsúlyt Ottlik Gézáról kicsit áthelyezi Mészöly Miklósrá, az egyetlen nagy önálló portrét neki szenteli, de mellettük még számos érdekes miniportrét vázol a korszak további fontos regényíróiról, Szilágyi Istvánról, Kertész Imréről, Konrád Györgyről, Gion Nándorról. S még előttük tárgyal a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas évek jeles prózaírói közül számosakat, mert a kor prózája „minden irodalompolitikai megnyomorítottsága és túlon túl óvatosnak tűnő poétikai útkeresései ellenére, jóval színesebb összképet mutat annál, semhogy a feledés süllyesztőjébe kerüljön.”¹¹ Ezért ő emlékeztet olyan alkotókra is például, akiket korábban inkább csak a határon túli magyar irodalmakban tartottak számon, Duba Gyulától, Dobos Lászlótól, Sütő Andrástól, Bálint Tibortól, a második kiadásban már Végel Lászlótól és Fülöp Antaltól is kezdve, olyan „megtúrt”-ekig, mint Birkás Endre, vagy az elmúlt években felfedezett Rubin Szilárd. Végül a prózaforulat íróinak – Esterházy Péter, Nádas Péter, Csaplár Vilmos, Hajnóczy Péter, Krasznahorkai László, Lengyel Péter, Pályi András, Spiró György és Temesi Ferenc – hetvenes-nyolcvanas években írott regényeivel zárul az áttekintés.

¹¹ Uo. 400.

Grendel az első kiadás után írt kiegészítései kapcsán egy 2016. december 10-ei Facebook-bejegyzésében így minősíti munkáját: „Szóval egy kissé magán irodalomtörténet ez, holott – tulajdonképpen – egyáltalán nem az.” Az eddig elmondottakból is látható talán, hogy valóban nem az, sőt, a forgalomban lévő irodalomtörténeti szintézisekhez képest a legkevésbé magán irodalomtörténet. Esetleg magánzó. S épp azért lehet(ett) olyan sikeres, mert a tudományosság követelményeit is szem előtt tartva mégiscsak egy író írta, a maga személyes alkotói tapasztalatai, érintettségei felhasználásával, de mindenféle személyes elfogultságoktól, irodalomelméleti és -történeti preconcepcióktól, ideológiai, politikai elköteleződésektől, kirekesztő szándékoktól mentesen, a lehető legnagyobb szemléleti nyitottsággal és szabadsággal.

BÁGER GUSZTÁV

AZ EURÓVAL KAPCSOLATOS TERV ÉS REMÉNY EGY KONFERENCIA TÜKRÉBEN

A Robert Triffin International (RTI) és az European League for Economic Cooperation (ELEC) *Az euró nemzetközivé válása és az EU tőkepiaci uniójának létrehozása* címmel tartott konferenciát Párizsban, 2023. június 26-án. A konferencián elhangzott húsz előadás gazdag tartalmi közül két kiemelt témakörrel teszek kísérletet a konferencia legfőbb tanulságainak az összefoglalására.

Ezek a következők:

- Az euró nemzetközibbé válásának lehetőségei és előnyei;
- Jacques de Larosière Triffin-előadása a konferencia előestéjén.

A nemzetközi szerep lehetőségei és előnyei

A konferencia szemléletének középpontjában az euró jelenleginél nagyobb globális szerepének az elérése állt. Ennek indítékait mérvadóan foglalta össze vitaindító beszédében François Villeroy de Galhau, a francia jegybank kormányzója.

A nemzetközi monetáris rendszer nagyobb diverzifikációját szorgalmazó erővel szemben éberségre szólított fel, mivel ezek az erők inkább széttagoltsághoz vezethetnek, mint monetáris diverzifikációhoz. Egy többoldalúbb rendszerben az euróról mint kiegészítő eszközről beszélt. A cselekvés egyik fő iránya a biztonságos euróban denominált eszközök kínálatának növelése volt. A tőkepiaci unió végrehajtásának felgyorsítása kulcsfontosságú a tőke jobb elosztásának biztosításához az euróövezeten belül; ez a belső integrációs prioritás az euró külső szerepét is szolgálta. Bár ezek az első reális lépések jelentették az egyetlen fejlő-

dést a hatókörünkön belül, nem szabad elterelni a figyelmünket arról a „kreatív határról”, amelyet egy valóban többoldalú pénzügyi rendszer jelentene. „A végső cél továbbra is az, hogy az IMF univerzálisabb, elérhetőbb és agilisabb végső hitelező legyen” – hangsúlyozta. Ez megköveteli az IMF szerepének és pénzügyi kapacitásának a globális pénzügyi biztonsági hálóban való megerősítését, hogy jobban tükrözze az új globális gazdasági egyensúlyt, és megakadályozza, hogy egyes alulreprezentált országok több egyoldalú utat választanak vagy követnek.

Szerinte nekünk, európaiaknak proaktívnak kell lennünk, és részt kell vennünk abban, ami tőlünk függ: az eurónak nagyobb nemzetközi szerepet kell játszania. Már most a második legszélesebb körben használt pénznem a világon, de jelenlegi súlya, amely a legtöbb mérés szerint 20 százalék körüli, nem tükrözi a benne rejlő lehetőségeket. A kívánt nemzetközi pénzügyi rendszer (IMS) emblémája egy erős és stabil demokratikus intézményekkel, független központi bankokkal, jogállamisággal és mély pénzügyi piacokkal rendelkező joghatóság pénzneme. Az euró hatalmas nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok középpontjában áll. Mostanra közel 25 évre kiterjedő komoly múlttal büszkélkedhet, így a dollár mint biztonságos eszköz hiteles kiegészítője. Tárgyilagosan egy kihívás maradt: egyesek úgy gondolhatják, hogy az euró egyfajta geopolitikai helyettesítője lett a dollárnak, mióta Európa – kiváló okokból – úgy döntött, hogy részt vesz az Oroszország elleni szankciókban. A szónok megjegyezte, hogy a befektetők továbbra is joggal tekintik az eurót és a dollárt két nagyon eltérő valutának.

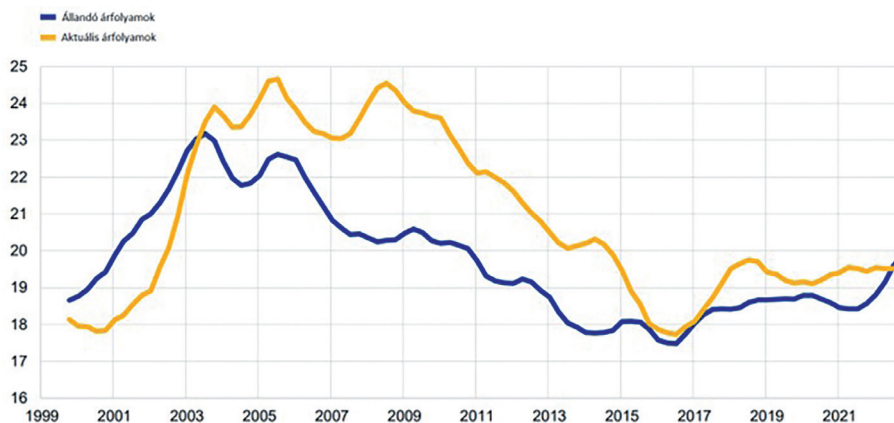
Az euró bevezetése óta az eurórendszer – hangsúlyozta – semleges álláspontot képvisel az euró nemzetközi szerepének alakulását illetően. El kell ismerni, hogy ez a szerep nem tartozik a szerződés célkitűzései közé: az eurót belső célokra hozták létre, és nem elsősorban azért, hogy nemzetközi valuta-ként működjön. A monetáris politika feletti kontroll esetleges elvesztésével kapcsolatos félelmek azonban már nem indokoltak; az euró nemzetközi szerepének erősödése most még nagyobb autonómiával és az árfolyamsokk inflációra gyakorolt hatásának csökkenésével járna.

A francia jegybank kormányzója beszédét egy tágabb megfigyeléssel zárta: Európa gyakran belső indítékokból – a jólétből és a tagjai közötti békéből – indult ki, amely aztán a „nemzetközivé váláshoz” vezette, fokozatosan megerősítve magát a gazdasági és kereskedelmi diplomácia, a biztonság hatalmaként, és potenciálisan monetáris horgonyként. Mi európaiak gyakran szerények és óvatosak vagyunk ezekben a kérdésekben, néha túlzottan is. De ennek a többpólusú világnak új, többoldalú készségekre van szüksége... és ki tudná jobban életre kelteni és ápolni őket, mint mi, európaiak? Igen, 2023 világának szüksége van Európára.

E vázolt nagyívű cél és perspektíva lehetőségét a konferencián sokoldalúan bemutatott elemzési eredmények is megerősítették.

Alapvető kérdésként merült fel a konferencián, hogy 2022-ben az olyan súlyos kihívások mint a háború kitörése Ukrajnában, a geopolitikai kockázatok növelése, az energia-, és élelmiszer-infláció emelkedése, a magasabb kamatozat alkalmazó szigorúbb monetáris politikák milyen hatást gyakoroltak a nemzetközi pénzügyi rendszer működésére. Egyik fontos válasz az, hogy az euró

nemzetközi szerepének kompozit indexe 2017 és 2022 között reziliens maradt, sőt 2022-ben 1,3 százalékponttal emelkedett (lásd ábra).

Az euró nemzetközi szerepének összetett indexe (Százalékok; 2022 IV. negyedévi jelenlegi és állandó árfolyamon; négynegyedes mozgóátlagok) Források: Bank for International Settlements (BIS), Nemzetközi Valutaalap (IMF), CLS Bank International, Ilzetzki, Reinhart és Rogoff (2019) és az EKB számításai

A konferencián megállapításra került az is, hogy az euró aránya a dollár indikátorok értékeihez viszonyítva 20 százalékhoz közelálló volt és változatlanul a második legfontosabb globális pénz helyén volt a nemzetközi pénzügyi rendszerben; továbbá az is, hogy az euró aránya a *külföldi valutatartalékban* 2022-ben 0,5 százalékponttal emelkedett a 2021. évi 20,0 százalékponthoz képest. A nemzetközi tartalékok 2022. évi nagysága azonban 7,4 százalékkal csökkent.

Az euró nemzetközi szerepének *többi mutatói* is az euró vonzerejének figyelemre méltó rugalmasságára utalnak. Az euró részesedése a *nemzetközi hitelviszonyt* megtestesítő értékpapírok állományában változatlan árfolyamon mérve több mint 1 százalékponttal 22,0 százalékra nőtt 2022-ben az előző évhez képest.

Az euró részesedése a *nemzetközi hitelek és a nemzetközi betétek* állományában mintegy 2,4, illetve 1,5 százalékponttal emelkedett 2022-ben. Az euró részesedése a *devizaelszámolásokban* is közel 3 százalékponttal, változatlan árfolyamon mérve, a vizsgált időszakban 38 százalék körülire emelkedett. A BIS legfrissebb hároméves felmérése azonban rámutat arra, hogy 2019 óta mintegy 1,8 százalékponttal, 30,5 százalékra csökkent az euró részesedése a globális devizaforgalomban, ami az egyéb devizákkal, például az Egyesült Államokban történő kereskedés relatíve erőteljesebb növekedésének köszönhető, például az amerikai dollár és a kínai renminbi esetében.

Az euró nemzetközi szerepe a *devizakötvény-kibocsátásban*, ezen belül a nemzetközi zöldkötvény-kibocsátásban lényegében stabil volt. Végül, nem változott jelentősen az euró részesedése az *euróövezeten kívüli import és export* számításában.

Oroszország ukrajnai háborújának az euró nemzetközi szerepére gyakorolt hatása különösen az euróövezeten kívüli nettó eurókészpénz-szállítások átmeneti megugrása formájában nyilvánult meg, feltehetően elővigyázatossági okokból. Ez a 2022. év második felében megfordult a magasabb kamatlábak és a készpénztartás alternatív költségei miatt.

A konferencia résztvevői az euró nagyobb globális szerepének a lehetősége mellett azt is áttekintették, hogy a nemzetközibbé válás a következő főbb előnyökkel jár.

- Az euróövezet és tágabb értelemben Európa számára stratégiai autonómiát biztosíthat a geopolitikai bizonytalanság ellenére, lehetővé téve az euróövezet számára, hogy stabilabb finanszírozási feltételeket és befektetőket vonzva osztozzon a globális biztonságos eszközkiadások „túlzott kiváltságában” (Hudecz Gergely, az Európai Stabilitási Mechanizmus vezető közgazdásza).

- Ez előnyös lenne a nemzetközi pénzügyi rendszer és a globális befektetők számára is, mivel elősegítené az eszközök és kötelezettségek diverzifikálását, csökkentené a tovagyrúzó hatásokat és növelné a rugalmasságot: a jelenlegi architektúra szerinti diverzifikáció csökkentené a széttöredezetség kockázatát.

- A más országok számára az euró használatának oka az lenne, hogy a pénzügyi eszközöket és kötelezettségeket hozzáigazítsák a kétoldalú kereskedelmi kitétségekhez, és csökkentsék a geopolitikai függőséget a diverzifikáció révén. A siker mindazonáltal azon múlna, hogy Európa elvégzi-e a házi feladatát: a makropénzügyi stabilitásának és ellenálló képességének erősítése (pl. gazdasági stabilitás, jogállamiság, hozzáférhető tőkepiacok, kockázatmegosztási mechanizmusok, közös adósságkiadás), a piaci infrastruktúrák fejlesztése (pl. mélyebb és likvidebb pénzügyi piacok, a globális likviditásbiztosítás erősebb koordinációja), valamint a digitális átállásban és a zöld finanszírozásban a növekvő diverzitás, az euróövezeten túlmutatóan a magánszereplők vonzása, illetve az euró szerepének támogatása.

- Az export és az import saját valutában történő árazása előnnyel jár tekintve, hogy – például – a mediterrán országokban gyakran az amerikai dollár-orientált pénzügyi szektorok, de az euró-orientált szektorok is feszültséget szülnek (Franz Nauschnig, az Osztrák Nemzeti Bank európai és nemzetközi főosztályának volt igazgatója).

- Az euró potenciális szerepet tölthet be a multilateralizmus újraindításában a regionális gazdasági és monetáris integráció révén. Az euró modellként szolgálhat a nemzetek feletti közjavak biztosításához, mint például az innovációs zöld átmenetben és a többrétegű kormányzás tekintetében, ezáltal segítve a dollár alternatív biztonságos eszközének a kiépítését (Fabio Masini, a Roma Tre Egyetem professzora és az RTI főtitkára).

- A sikeres euróövezet (valamint a hibáiból való tanulás) világszerte segítséget nyújthat több regionális integrációs folyamat számára, és arra ösztönözheti az IMF-et, hogy az Különleges Lehívási Jogokat (SDR) a fejlesztés szolgáltatásban fizetőeszközként használjon, esetleg a Multilaterális Fejlesztési Bankok (MDB) szerepének növelése révén.

Jacques de Larosière Triffin-előadása a konferencia előestéjén

Az IMF korábbi ügyvezető igazgatója a nemrégiben megjelent *Putting the reign of the Financial Illusion* című könyvét kommentálva rendszerszemléletű megközelítéssel kereste a hosszú távú befektetések általánosabb visszaesésének okait, amely szerinte „eltávolított bennünket a ránk váró ökológiai átmenet finanszírozásának lehetőségétől”.

Többek között kiemelte:

- Az eladósodás problémáját, mivel a globális adósság az 1970-es GDP 100 százalékáról 2020-ra 250 százalékra nőtt, ami 50 év alatt 2,5-szeres reálnövekedés. Minél nagyobb az adósság és minél alacsonyabb a minőség, annál nagyobb a nemteljesítés kockázata, és annál valószínűbb a pénzügyi válságok bekövetkezése.

- A *McKinsey Research Institute* tanulmánya szerint a világ globális mérlege 20 év alatt megháromszorozódott, ami nincs összefüggésben a reáljövedelem növekedésének alakulásával; a globális mérleg ma a világ GDP-jének elképesztő 18-szorosát képviseli. A mérlegben 2000-től 2020-ig elszámolt nettó vagyonnövekedés 77 százaléka az eszközárakból és értékelésekből származik, és csak 23 százaléka a reálforrások előteremtése. Átlagosan 4 dollár megnövekedett pénzügyi adósság kellett ahhoz, hogy 1 dollár nettó befektetést hozzon létre 20 év alatt.

- A kötvények nulla és negatív kamata ellenére a termelő befektetések 20 éve csökkennek. Ez nagyrészt Keynes „likviditási csapdára” vonatkozó magyarázatának köszönhető. Ha a jövővel kapcsolatos bizonytalanság, a kockázatkerülés és a javadalmazás hiánya együtt vannak kezelve, akkor a hosszú távú befektetések kilátásai elhalványulnak a kockázatmentes és a likvid befektetések javára. A „rövid távú szemlélet” és a spekuláció uralkodik.

- A gazdaság finanszírozását az egyenlőtlenségek meredek növekedése kísérte. Miközben a globális mérleg értéke úgy növekszik, mint még soha, ez a lakosság nagyjából 10 százalékának kedvez. A munkások 90 százalékának a bére többnyire stagnált. Az infláció nélküli fejlődés időszakában, 2021-ig a társadalmi helyzet többé-kevésbé stabil maradhatott. De most, hogy az infláció ismét emelkedni kezdett, a munkavállalók vásárlóerejének csökkenése új dimenziót képvisel. A „stag-náló infláció”, mint az 1970-es és 1980-as években azonban ismét megtörténhet.

- Ennek a pénzügyi helyzetnek a gyökerei a makrogazdasági fegyelem és a nemzetközi együttműködés ösztönzőinek feladásában keresendők, amelyek a Bretton Woods-i rendszerben testesültek meg, s amely szerint az országok felelősek voltak valutájuk külső stabilitásáért. A lebegő árfolyamok bevezetésével egy nemzetközi monetáris „nem rendszer” jött létre. Ezen túlmenően egy új „nem konvencionális” doktrína arra készítette a központi bankokat, hogy állandó ösztönzési politikát folytassanak, amelyet nemcsak a recesszió időszakában folytattak, de fenntartották annak érdekében is, hogy elérjék az önkényes 2 százalékos infláció-szintet.

Jacques de Larosière szerint a helyzet orvoslásának, az ökológiai átmenet finanszírozásának és a rendszerszintű feltételek megteremtésének első feltétele a pénzügyi rendszer talpra állítása azáltal, hogy lehetővé tenné a piac számára,

hogyan visszanyerje kamatmeghatározó funkcióját. Logikus, hogy ha a „pénzügyi kicsapongás” végső forrása a Bretton Woods-i rendszer összeomlása volt, lépéseket kell tenni a megreformált nemzetközi monetáris rendszer (IMS) felépítése érdekében.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS

MOLNÁR TAMÁS PÁLYARAJZA ÉS FILOZÓFIÁJÁNAK ALAPELVEI

A javított kiadás gyakran csak annyit jelent, hogy sorrendben a következő. Nincs érdemi változás az elsőhöz képest, legfeljebb az elütéseket korigálják. Olykor azonban az ember örömmel nyugtázza, hogy egy anyag valóban érettebb lett, és pontosan ez a helyzet Pánczél Hegedűs János *A rend bátyjai* című monográfiájával. A mű külsejében igényesebb, tartalmában pedig összeszedettebb, kidolgozottabb mint az első, hányatatott sorsú kiadás. A könyv jelentős javításon esett át: a kötetből kikerült a függelék, és a helyét Molnár műveinek alaposabb ismertetése foglalta el, amit frissített bibliográfia kísért. A könyv tematikus felosztása Molnár életművének nagy témáihoz igazodik. Az életrajz részletes ismertetése után Molnár vallással kapcsolatos nézeteit ismerhetjük meg. A modernség kórságát és a liberalizmusban testet öltő hegemóniát önálló fejezet taglalja; csak úgy, mint annak legtipikusabb megnyilvánulását, az amerikai civilizációt. Pánczél itt kitér a közelmúltban publikált művekre (*Amerikanológia*. MMA Kiadó Nonprofit Kft.; *Európa zárójelben*. KKETTK Alapítvány). Ezt követi az autoritás, rend, hatalom; az utópikus gondolkodás kritikája; az ellenforradalom; majd a jobboldaliság és konzervativizmus. Pánczél Hegedűs könyve jelentős hozzájárulás lehet a kibontakozóban lévő hazai Molnár-reneszánszhoz. Erőssége, hogy egy tanítvány írta: a tudományos alaposság érzelmi töltéssel párosul. Az érzelmek nem tolakodóak, de hitelesítik az elbeszélő személyét.

Vannak szerzők, akiknek megértéséhez nem tesz hozzá az életrajz ismerete, de Molnár semmi esetre sem tartozik közéjük. Hosszú élete során mind földrajzi, mind szellemi értelemben több hazája volt. A könyv részletesen ismerteti a hányatatott életutat: Molnár 1921-ben született Budapesten, de már gyermekként el kellett hagynia az otthoni közeget: a család a trianoni békediktátum következményeként elveszítette a megélhetést biztosító kapcsolatrendszerét. Mivel legfontosabb kereskedelmi partnereik a trianoni határokon kívülre kerültek, a családfő nehéz döntést hozott: kénytelenek voltak áttelepülni az ideiglenesen Romániához csatolt Nagyváradra. Itt a gyermek Molnár a román oktatási rendszerben szocializálódott, jóllehet magyar közegben. A felemás körülmények miatt azonban nem tudta megfelelő színvonalon elsajátítani a magyar irodalmi nyelvet – ellenben kitűnő franciás neveltetést kapott. Így különös helyzet állt elő: a Pázmány Péter Tudományegyetemre nem vették fel, de

Brüsszelbe igen. Műveltsége, identitása ott teljesedett ki. Egy életre eljegyezte magát a frankofón kultúrával, világlátása, filozófiai gondolkodásmódja végérvényesen franciás karaktert vett fel. Mindezek ellenére Eisenhower elnöksége alatt kivándorolt az Egyesült Államokba, és kiemelkedő tudására való tekintettel speciális körülmények között doktorálhatott a Columbia Egyetemen. Diszsertációját Georges Bernanos politikai filozófiájáról írta (*Bernanos: His Political Thought and Prophecy*, 1960), ez legátgondoltabb, legrendszeretettebb könyve. Molnár ezt követően nem alkotott szisztematikus művet, hanem mindörökre az esszé műfaja felé fordult. Az amerikai közgondolkodásba a *The Decline of the Intellectual* (1961) című második könyvével robbant be (*Az értelmiség bukása*. Ford. Mezei Balázs Ludovika Egyetemi kiadó, 2022). A könyv élesen szembe ment az akkori amerikai intellektuális trendekkel: éket vert a kialakulóban lévő liberális-konzervatív konszenzusba és hozzájárult Russell Kirk nagy projektumának kiteljesedéséhez: a konzervativizmus szellemi hagyománya önálló politikai mozgalommá vált, ami idővel levált a libertárius mozgalomról is. Molnár az értelmiség bukásában elmagyarázza a reneszánsztól a felvilágosodáson át az ideológiák kiteljesedéséig kibontakozó nagy szellemi folyamatot. Azt az átalakulást, melynek során az egyház és így a klérus is elveszítette szellemi tekintélyét és átadta azt a szekuláris entellektüelnek. Az új társadalmi osztály az élet értelmezője és a gondolatok közvetítője lett – ameddig a pénz urai le nem fokozták lakáj-értelmiségé.

Noha Molnár gyakorló katolikus volt, írásai nem explicit hitvalló szövegek, de filozófiáját, vallási nézeteit, politikai meggyőződését egyaránt áthatja a katolikus hithez való ragaszkodás és a teológiai alapú jobboldaliság. Személyes jó barátjától, Helen Casey nővértől tudjuk, hogy fiatal korában egy ideig vallástalan életet élt, majd megtért és a II. Vatikáni Zsinatig szinte naponta részt vett szentmiseáldozaton és oltáriszentséghez is járult. A zsinat eredményei azonban mélységesen megrendítették. Úgy látta, az „Egyház a civil társadalom kultúrájának tényleges szolgálólánya lett, és aligha tudja megvédeni a katolikus elitet és a katolikus tömegeket ettől a kultúrától.” (Molnár Tamás: *Az Egyház, évszázadok zarándoka*. SZIT, 1997.) Úgy vélte, a II. Vatikáni Zsinat a *Dignitatis Humanae*-ben kinyilvánította: a nemzeteknek el kell fogadniuk, sőt ösztönözniük kell a vallási pluralizmust, ami szükségképpen magával hozza az erkölcsi relativizmust is. Jóllehet a zsinat eredménye mélységes csalódással töltötte el, nem szakított az Egyházzal, kritikája mindig azon belül maradt és sosem volt romboló. Mikor megkérdezte Ratzinger bíborost (a későbbi XVI. Benedek pápát), hogy mi az üzenete a Magyar Katolikus Egyház számára, akkor ezt a választ kapta: „Mondja meg nekik, hogy engedelmeskedjenek a püspököknek!” – e szavakat Molnár úgy értelmezte, hogy meg kell tartani és erősíteni kell az Egyház intézményes jellegét.¹² Munkásságát ennek szellemében folytatta mindvégig.

¹² „Arról beszélni, hogy mi valami globális boldogság felé tartunk, egyszerűen obszcén” – Pánczél Hegedűs János interjúja Molnár Tamás filozófussal. Regnum portál, 2002. <https://regnumportal.hu/regnum2/node/406>

Az amerikai felsőoktatásba európai tapasztalatokkal érkezett, ezért megdöbbenéssel érzékelte az uralkodó trendeket. Az üzleti szellem, a demokratizmus és az ideologikus gondolkodás mára kiteljesedett az Óvilágban is. Ez pedig megölte, illetve az egyetem falain kívülre száműzte az innovációt.

Mi teszi a szerzőt különösen aktuálissá napjainkban? Mindenekelőtt az, hogy eltelt a megfelelő idő... Molnár ugyanis konkrét geopolitikai előrejelzéseket fogalmazott meg a hidegháború vége felé. Meglátásai zseniálisak voltak – de ahhoz, hogy ez kiderüljön, el kellett telnie három évtizednek. Lássuk néhány „jóslatát”: előrejelezte, hogy a franciák politikai súlya belátható időn belül jelentősen csökkenni fog Európán belül. Megmondta azt is, hogy a britek az integráció kerékkötői lesznek – s lőn Brexit. Felhívta a figyelmet arra, hogy közös érdekeink ellenére, nekünk közép-európaiaknak súlyos konfliktusaink lesznek Oroszországgal. A berlini fal leomlását követő euforikus időben higgadtan leszögezte, hogy Amerika riválisként fog tekinteni az egységesülő Európára. Hozzátette: az USA – mint ország – hanyatlik. A világpolitika új alanyai egyre inkább a globális szervezetek, nemzetközi óriáscégek, a gigaalapítványok és az általuk finanszírozott agytrösztök lesznek. Ezek befolyása nőni fog és ők határozzák meg a geopolitikai folyamatokat – és ezzel párhuzamosan az amerikai nép szuverenitása egyre csökken.

Érdeemes feltenni a kérdést, vajon konzervatív volt-e Molnár Tamás? A monográfia szerzője szerint nem: katolikus volt és jobboldali – mégpedig a jobboldaliság általa is kidolgozott filozófiai értelmében. Ez az ítélet azonban vitatható. Nem azért, mert kétségbe vonnánk Pánczél Hegedűs, vagy pláne Molnár szavait. Pusztán arról van szó, pályájának valamely szakaszán számtalan gondolkodó megtagadta saját konzervatív mivoltát (Friedrich A. Hayek, Eric Voegelin, G. Fodor Gábor). Ezzel azonban mindig üzentek. Mégpedig leginkább pályatársaiknak, akik terméket akartak csinálni a konzervativizmusból és saját érdekeiket takargatták vele. Molnár élesen elítélte David Hume szkepticizmusát és pragmatikusnak tartotta Edmund Burke-öt. Úgy vélte, hogy nem véletlen, hogy e két gondolkodót emelték pajzsra az angol-amerikai konzervatívok. Molnár szerint ők éppúgy meg kívánják állítani a világ változását, mint Fukuyama és a filozófiai nézeteket ideológiájuk leplezésére használják. E véleményeket figyelmen kívül hagyni nem lehet, ugyanakkor érdemes fenn tartásokkal kezelni. A konzervativizmus fogalma meglehetősen rugalmas. Alkalmas arra, hogy e vitákat házon belül tartsa és az eszmetörténeti összegzés során egy áramlatba sorolja. Hayek közismerten és elsősorban neoliberais volt, de kollektivizmus kritikája hivatkozási alap lett Nagy Britanniában és az Egyesült Államokban. Az amerikai konzervatív reneszánsz közmegegyezés szerint a szolgaságba vezető út elutasításával kezdődik (Friedrich A. Hayek: *Road to Serfdom*, 1944. Magyarul: *Út a szolgasághoz*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1991.). Még akkor is, ha a tartalmi ismérveket később foglalta össze Russell Kirk (vesd össze: „Kirk előtt csak azt tudtuk, hogy mi ellen fordulunk – de azt még nem, hogy mi felé.” William A. Rusher). Eric Voegelin ugyancsak iskolateremtő a maga területén, az intellektuális konzervativizmusra gyakorolt hatása közismert, de az ő köpönyegéből bújt ki a politikai gyakorlatot ténylegesen

is befolyásoló Sheldon Wolin és Tilo Schabert is. G. Fodor Gábor a magyar középgeneráció tagja, írásai és politikai tanácsadói munkássága kétségbevonhatatlan és már hosszú ideje a magyar politikai konzervativizmus integráns része. Ennek ellenére 2022-ben egy rövid karcolatában odavetette, hogy azért nem konzervatív, mert nem gyáva (!).

Világos tehát, hogy Molnár Tamás a konzervativizmus történetének része: referenciapont az amerikaiak számára, hivatkozása alap a spanyol és a francia ultrajobboldali konzervatívok képviselőinek körében is. A gyökereiket kereső magyarok ugyancsak szellemi forrásként tekintenek rá. Magyarán mondva: mindamellett, hogy tiszteletben tartjuk a saját magáról alkotott magánvéleményét – ragaszkodunk hozzá: Molnár Tamás a miénk!

(Pánczél Hegedűs János: *A rend bástyái. Molnár Tamás pályarajza és filozófiájának alapelvei*. Budapest, L'Harmattan, 2023.)

LUDMANN MIHÁLY

A VÁROSEGYESÍTÉS KORÁNAK ÉPÍTÉSZE: WEBER ANTAL

Az építészetben a kor diktál, amely biztosítja a feltételeket, lehetőséget ad, igényt támaszt. A kiegyezés utáni időszak gyarapodást eredményező kor volt a magyar építészetben. A városok közül azonban népessége, gazdasági és közgazgatási jelentősége miatt kiemelkedett a főváros, Budapest. A XIX. század elején Pest régi városfala mentén alakult ki a Kiskörút, amelyet egykoron Országútnak hívtak. Ezt 1874-ben a Fővárosi Közmunkatanács döntése alapján három részre tagolták, így nevében is megkülönböztetve a belső és a külső kerületeket elválasztó Károly, Múzeum és Vámház körutat.

Pest új városrésze az 1860-as évektől kezdődően a mai Múzeum körút külső oldalán alakult ki. Ennek fontos pontja volt az egykori, 1837-ben átadott Pesti Magyar Színház – 1840-től Nemzeti Színház – az 1847-ben befejezett Nemzeti Múzeum és a Kálvin téri református templom, amely 1830-ban készült el. Pest arculatának átalakulásában nagy szerepe volt az 1838-as pesti árvíznek, amelynek a pusztítása után sok lerombolt földszintes ház helyén emeletes épületeket húztak fel. Ennek a városképet átformáló újjáépítésnek jelentős mestere volt Hild József, aki a klasszicizmus visszafogott architektúrájú építészetét képviselte, ahogyan Pollack Mihály is, akinek Nemzeti Múzeuma az egykori Országút meghatározó épülete volt. A Nemzeti Múzeum szerepét jól ismerjük az 1848-as forradalomban és jelentős feladatot kapott a magyar parlamentarizmus megszületésekor is. Nem véletlen, hogy a közelében épült fel az Ybl Miklós által tervezett és 1866-ban átadott ideiglenes országgházi épület. A szerény megjelenésű, egyemeletes épület 1867 és 1902 között szolgált képviselőházként.

A vasvörösvári Erdődy-kastély. (Fotó: Ludmann Mihály)

Ez készítette arra a főnemesi családok egy részét, hogy a múzeum közelében palotát építtessenek maguknak és ennek köszönhetően alakult ki a Nemzeti Múzeum körül a Palotanegyed. Az épületek nagyobb részét a kor igényének megfelelően neoreneszánsz stílusban tervezték. Kiemelkedő építész volt a Múzeum körút új házainak Ybl Miklós (1814–1891), a Károlyi- és Festetics-palota tervezője; a fiatalon meghalt Szkalnitzky Antal (1836–1878), aki a Zichy- és a Múzeum utcai Károlyi-palota építész; valamint Weber Antal, aki baráti kapcsolatot ápolt az említett két építésszel és szintén jelentős szerepet vállalt a megszülető Budapest építészeti arculatának formálásában.

Weber Antal 1823. október 9-én született Pesten. Elemi iskoláit a piaristáknál végezte, majd 1835-től a városi rajziskolában folytatta tanulmányait. Kezdetben 1839-ben Hild József mellett segédként dolgozott, majd Bécsbe utazott, ahol 1842 őszétől a Képzőművészeti Akadémia építész osztályán végezte tanulmányait. 1845-ben befejezte az előírt három osztályt, ezután egy évig matematikát tanult a bécsi Polytechnikumban. 1846-ban tért haza, bár mestere, Pietro Nobile szerette volna, ha Bécsben marad. Nobile a klasszicizmus képviselője volt, ahogyan Hild József is. Sajátos átmeneti kor volt ez az időszak az építészképzésben, mert Weber pályája a céhes rendszerre jellemzően a mester melletti segédmunkával kezdődött, de már létezett a felsőfokú képzés is, ami hazánkban a bécsi udvar központosító hatalmi törekvéseinek következtében

csak jóval később indulhatott el. Magyarországon az építészeti képzés a József Politechnikumban csak Szkalnitzky Antal 1864-ben történt tanári kinevezésével kezdődött meg.

Weber Antal aktív résztvevője volt a szabadságharcnak, leverése utána bujdosni kényszerült, és csak 1851-ben folytathatta az építészeti tevékenységét. 1853-ban családot alapított, felesége Lotz Károly festőművész testvére, Lotz Erzsébet Paulina volt. 1867-ben pesti irodát nyitott és ezután aktívan részt vett a pesti építkezésekben és fontos szereplője volt a szakmai közéletnek is. Alapítója és választmányi tagja a Magyar Mérnök és Építészegyletnek, és 1881-től haláláig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium építésze volt.

Weber első munkái a klasszicizmus világában fogantak, majd a későbbi műveiben megjelentek a középkori stíluselemek. Számos vidéki kastélyt alakított át, újított fel, amelyek közül kiemelkedik az 1862-ben befejezett Vas vármegyei, vasvörösvári Erdődy-kastély. A hangsúlyos félköríves nyílászárásai, a kör alakú ablakok a romanika világát idézik. Jellemző eleme a négyszögletes, felül lodzsával lezárt, lapos tetejű méretes négyszögletes torony. A kastély építészeti megoldásaiban sok hasonlóság fedezhető fel Ybl Miklós fői templomával. Azonban a rizalitban megjelenő árkád Weber későbbi építészetének jellemző sajátja lesz.

A kiegyezés után az építész a fővárosban tevékenykedett. Első munkái bérházak, amelyekben már a neoreneszánsz stílus vált meghatározóvá. Weber Antal az 1870-es évek ismert és népszerű építésze volt, ezért is kaphatott megbízást Ádám Károlytól a Nemzeti Múzeum melletti Főherceg Sándor, a mai nevén Bródy Sándor utcában, hogy tervezzen számára palotát. Az épületet 1908-ban Dessewffy Miklós vásárolta meg, ezért Ádám- és a Dessewffy-palota elnevezés is használatos. A szomszéd épület a körút felé eső Fechtig Károly bérpalotája, ezt Szkalnitzky Antal terve alapján 1873-ban fejezték be. Az Ádám-palota 1875–1876-ban készült le. Az palotaépítészet ekkor beszélt nyelve a neoreneszánsz volt, ez jellemző Ybl, Szkalnitzky és Weber építészetére is. Azonban Szkalnitzky épülete háromemeletes, míg az Ádám-palota csak kettő, de a két épület főpárkánya közel azonos magasságban van, tehát az utóbbi belső terei jóval magasabbak.

A Fechtig-bérpalota saroképület, a két utcára néző homlokzata építészeti megoldását tekintve azonos, a körútra néző nyolctengelyes, a múzeum felé néző héttengelyes, a levágott sarkon pedig függőlegesen három ablaksor kapott helyet. Az első és második emelet azonos megjelenésű, a földszint colosseum motívumos tagolása pedig a harmadik emeleten ismétlődik meg. Weber épületének minden szintje más. Az öttengelyes homlokzat szűk teret tölt ki, az épület a befelé nyílik meg hosszabban. A boltozott kapuátjárón áthaladva belső udvarba érünk, amely a hátsó traktus világítását biztosítja. Az utcai homlokzat földszintje magas lábazon áll, kváderezett falán szélen egy-egy boltíves ablakkal. A szélen levő falsávok jelölik az utcafrontot. A közöttük levő falszakasz mélyebben van, de a földszinten az utca vonalában két dór oszlop tartja az első emeleti lodzsát. A homlokzat földszintjét felül triglifes gerenda és párkány zárja. Az emeleten a lodzsát pedig egy-egy korintoszi fejezetű oszlop határolja

*Andrássy (Sugár) út 104., Erdődy-villa. A felvétel 1878 körül készült.
(Fortepan / Budapest Főváros Levéltára. Levéltári jelzet: HU.BFL.XV.19.d.1.05.184)*

az utca felé és ez támasztja alá a második emeleten levő, báboskorlással határolt teraszt. A lodzsa falán levő két ablak és ajtó a Palladio-motívum szerint elrendezett, a nyílások fölötti falsávon láthatóak sógorának, Lotz Károlynak a seccói. A második emeleten a kiemelkedő szélső falsávakon kisebb ikerablakok, a terasz hátsó falának két ablaka és egy ajtója Palladio-motívumos nyílásai fölött az ablakok félköríveire alakok támaszkodnak, ahogyan ezt Sansovino velencei San Marco Könyvtárának homlokzatán is láthatjuk.

Kétségtelen, hogy Weber Antal építészetének egyik legszebb alkotása az Ádám-palota, amelyben meghatározó a kor neoreneszánsz építészetének formavilága, megoldásai, azonban a többi kortárs mester világához képest egyéni ötletekkel gazdagított és harmonikus alkotás. A szép megélése az építészetben is emocionális élmény, amit nem lehet képletekkel, statisztikai adatokkal vagy matematikai nyelvezettel leírni. A földszinti boltozott folyosón át juthatunk a belső udvarba, amelyből a nyílik a körben felvezető főlépcső. A palota hátsó részébe az építész félemeletet illesztett be a személyzeti szobák kaptak itt helyet. A városi paloták jellemzője, hogy a legfontosabb és reprezentatív terek az utcai első emeleten voltak. Ide három termet tervezett az építész, a középsőt Lotz Károly olajfestményei díszítették.

Weber több hasonló stílusú palotát tervezett, azonban ennél nagyszabásúbb feladatot is kapott, és ezek között kiemelkedő jelentőségű az Üllői úti klinikai épületek megtervezése. Az Üllői út 24-26 számú épület még Kolbenheyser Ferenc tervei szerint kezdtek el, azonban az építész 1881-ben bekövetkezett halála után Trefort Ágoston Weber Antalt bízta meg a befejezéssel. Az orvostudományi központi épület már teljesen Weber munkája. Az 1884-ben elkészült épület Üllői úti főhomlokzata háromemeletes. Terméskő lábazatot a földszinten vakolt rusztika váltja, az emeletek vörös téglaburkolatot kaptak. A két emeletet lezáró erőteljes párkány fölött attikaszerű harmadik emelet van. Az alkalmazott építészeti formák a szokásos neoreneszánsz elemek, mint a pilaszterek, bábos mellvédek és korlátok (ballusztrádok) a félköríves és szögletes nyílások. Ennek folytatása az Üllői út és a Szentkirályi utca sarkán álló belgyógyászati klinikának létrehozott épület.

Ebben az időben Weber Antal még egy fontos egyetemi épületre kapott megbízást. Az Állat- és Ásványtani Intézet az akkor még álló Nemzeti Színház után épült meg a Múzeum körúton. A másik épület pedig a telek Esterházy, a mai Puskin utcai oldalára került, amely a Természettani Intézetnek adott otthont. Ma mindkettő az ELTE Bölcsészettudományi Karának épülete. Az 1884-ben átadott körüti épület harmonikus arányú, négyemeletes magasságával összhangban van a környezetével, visszafogottságát a sárga klinkertégla burkolat is erősíti. Az épület főhomlokzata sarokrizalitos, amelyen téglány ablakok három tengelyre rendeződnek, a harmadik emelet kivételével bábos mellvédűek. A második és harmadik emeletet pilaszterek zárják össze, így fűzve egységbe a két eltérő ablaksort. A harmadik emeletet triglifés-metopés falsáv zárja, felette fogoros párkány. A sarokrizalok fontos eleme a timpanon, amelyben itt is szobrok vannak. A bronzból öntött kompozíció közepén levő szépen formált női alakjai a kezükben és mellettük levő tárgyakkal utalnak az épületben helyet foglaló intézmény egykori szakterületére, szobrászuk Fessler Leó volt. A két sarokelem között levő héttengelyes falsáv boltíves nyílásai két szintet fognak át, az emeleti részen Palladio-motívumos lodzsával és ballusztráddal. Az íves-konzolos főpárkány feletti attika jellegű negyedik emelet szerényen visszahúzódva, a sarokrizalitok feletti falsávig, megduplázott számú, pilaszterekkel keretezett ablakok láthatók. A Múzeum körút következő épülete a Budapesti Műegyetem főépülete volt 1910-ig, ma az ELTE Trefort-kerti főépülete. Ezt Steindl Imre terve alapján 1880–1883 között építették fel, szintén neoreneszánsz stílusban. Dekoratívabb, játékosan mintásabb, mint Weber komoly hangulatú és méltóságot sugárzó épülete.

Weber Antal bekapcsolódott a főváros legszebb sugárútjának, az Andrássy út villáinak tervezésébe is. A korábban megépült Bellevue-villa már nincs meg, de az 1879-ban befejezett Erdődy-villa, amely ma az Orosz Nagykövetség otthona, átépítve ugyan, de ma is áll. Eredetileg egyemeletes épület, főhomlokzatával az akkori Sugár útra nézett, és ezen oldal emeletén három nagyterem kapott helyet, hasonlóan, mint az Ádám-palotánál és itt is az emeleten lodzsa bontotta meg a homlokzat síkját. Később a villát az új tulajdonosa, Széchényi László 1909-ben megnagyobbíttatta és még egy emeletet építtetett rá.

Weber Antal művészetét már életében elismerték. Több magyar építésszel együtt részt vett az 1878. évi párizsi világkiállításon, az ott szereplő rajzaiért és a bemutatott már elkészült alkotásaiért a francia becsületrend lovagkeresztjével tüntették ki. Itthon pedig 1886-ban a Vaskorona-rend III. osztályát kapta meg hazai tevékenységének 40. évfordulóján. A 200 éve született építész 1889. augusztus 4-én fejezte be hosszú alkotói időszakát.

Az a kor, amelyben Weber Antal élt és alkotott az építőművészet számos kiemelkedő emlékéét hagyta az utókorra, legyenek azok akár a Múzeum körüti egyetemi épületek, a Nemzeti Múzeum körül és az Andrássy úton felépült paloták, az Orvostudományi Egyetem Üllői úti kórházai a mai napig a főváros egyedi hangulatú, múltidéző emlékei, amelyek egy felívelő, kihívásokkal teli, gyarapodó korszaknak a művei és tanúi.

TÓTH KLÁRA

POLITIKAILAG FOGYATÉKOS

A magyar filmesek a 2010-es évektől már menekültek a magyar valóság elől mint ördög a tömjénfüsttől, többek között azért is, mert a kuratóriumok mereven elzárkóztak az ilyen tervek elől. Ezért is volt feltűnő Reisz Gábor pályakezdése, aki az úgynevezett szerzői film eszközeivel mi mást mutathatott volna be, mint egy fiatalember hétköznapijait a szerelem, az egzisztenciateremtés, a nemzedéki ellentétek útvesztőiben. (*Van valami furcsa és megmagyarázhatatlan*, 2015; *Rossz versek*, 2018.)

Harmadik filmjében azonban a rendező továbblép és a rendszerváltozás utáni magyar társadalom egyik legkényesebb kérdéséhez, az ideológiai, politikai megosztottsághoz nyúl, amely egyre inkább átszövi és mérgezi a magánszférát is. Ezt a megosztottságot, az értelmiség ideológiák és pártok mentén való, szemellenzős felsorakozásának következményeit túlpontosan fogalmazta meg Orbán Ottó, még 1992-ben írott *Sírkő és káprázat a Belvárosi Kávéházban* című versében.

„Ki tudná ma egy asztalhoz terelni
őket?
Ki tudna a régi helyemre, közéjük
ültetni engem?
Ha összefutunk, óvatosan beszélünk,
nehogy aknára lépjünk,
és fölrobbanjunk attól, amit nem vágunk egymás szemébe,
hogy szerintünk mit adott föl vagy el
a másik,
rögeszméért, pénzért vagy egy tál
lencséért, a sikerért.”

Három évtized alatt azonban ezek az elhallgatások, ki nem mondások már betokosodtak és felvágatlan fekélyként okoznak, lassan most már nemzedékről nemzedékre átöröklődő traumákat. Azt a látszólag egyszerű viselkedési normát, amely a demokrácia alapja lenne – hogy szembenézek a másikkal és azt mondom, hogy más a véleményem, nem érték veled egyet – a magyar társadalom nagy részének nem sikerült megugrani. Következésképpen az emberek nem tudják felgyülemlett indulataikat kezelni, értelemmel úrrá lenni a félelmeiken, gyűlöleteiken. Létrejöttek a „buborékok”, melyekben mindenki csak a vele egyetértőkkel kommunikál, ami sok esetben kimerül a másik buborékban lévő szidalmazásban. Ezen a buborékszisztémán alapul a tömegkommunikáció működése is. Mindenkinek megvan a maga tv-csatornája, internetes fóruma, újságja, amely megerősíti őt abban, amiben hisz vagy hinni akar.

Ennek az örületnek a közepében él Ábel, egy fővárosi, közeposztálybeli család fia. Gimnáziumi érettségire készül és reménytelenül szerelmes osztálytársnőjébe. Két okból is módosult tudatállapotban van tehát, nem csoda, hogy zakóján felejtí a kokárdát és úgy megy a történelem érettségire. (Megjegyzem az én fekete blézerem zsebében is mindig van egy kokárda, szerintem már a tisztítót is megjárhatta. Sőt, az alkalmi táskámban is volt egy, amivel egyszer kiségittem valakit, akinek hiányos volt a dress code-ja egy március 15-én. Olyan boldog volt, úgy megkönnyebbült, mintha bárki is a sokadalomban figyelné, hogy visel-e kokárdát.)

A kokárda szimptóma tehát, amely a film drámai cselekményének elindítója, valós jelenség. Az nem különben, hogy az érettségi még ma is jelentős társadalmi esemény, ha másért nem, a felvételi pontszámok miatt. S az sem változott az évtizedek során, hogy ugyan ezt a tanulók nem tudják, de a tanárok még náluk is jobban izgulnak, hogy a gyerekek jól szerepeljenek s minden lehetséges segítséget megadnak. Sőt! Bereményi Gézának például az orosz tanára megsúgta, hogy melyik tételt húzza. Balról a harmadik, vagy valami ilyesmi.

A mi Ábelünkön azonban nem lehet segíteni. Egyszerűen megkukul. Se kép, se hang. Az ipari forradalmakat azonnal visszaadja, Julius Caesarnak nekiül, de előtte vizsgáló szerelme hátát, nyakát bámulja, nem az ókori Rómában kutat az emlékezete. Se triumvirátus, se császárság, se Brutus. A tanárokat szinte megrémíti viselkedése, próbálják oldani görcseit, némaságát. Pohár vízzel kínálják, történelem tanára még azt is megkérdi: miért van magán kokárda?

Az ártatlan kérdés azonban időzített bombának bizonyul ebben az átpolitizált közegben. A fiú építész mérnök apját a szívinfarktus kerülgeti, hogy fia megbukott az érettségin. „Most kapáld el magad egy életre” – mondja. A fiú eleinte nem hárit, elnyökögi, hogy nem tudott semmit, meg sem bírt szólalni, de ahogy felidézi emlékeit, a történelemtanár viselkedését ellenségesnek látja. „Mindig is utált, csak bámult rám, még azt is megkérdezte, hogy miért van rajtam kokárda. Úgy néz rám, mint a hülye Fideszes fiára, amióta egyszer be mentél a fogadóórára...”

Több sem kell az erősen nemzeti érzelmű apának, aki korábban már összetűzött a történelemtanárral, hogy a fasizmusra miért fordít több tanórát, mint a szocializmus áldozataira. Egy-kettőre a kokárdás kérdésben látja a bukás

okát. Elmeséli orvosának is, akit szívpanaszaival keres föl. Az orvos elmondja a taxisnak, a taxis a fodrásznak, amit a lichthofon keresztül meghall egy fiatal, ambíciózus újságíró lány.

Közben a történelemtanár, Jakab éli a pedagógusok cseppet sem könnyű életét. Ábel szerelme, Janka, még az érettségi előtt a szertárban nemes egyszerűséggel felkínálja magát neki, mondván négy éve szerelmes bele, másra gondolni sem tud, igazán nem számít a 19 év korkülönbség. A tanár viszonylag higgadtan fogadja a vallomást. Mentegetőzik, hogy neki családja van és különben sem tud nőként tekinteni tanítványára. Micsoda avított nézet. A lány tényleg szerelmes a tanárba, következőképp bravúrosan szerepel az érettségien, de a kitűnő felelet ellenére zokogva hagyja el a termet. Jakab otthon a feleségére és a két gyerekére nem tud eléggé figyelni, mert jó tanár akar lenni, s saját maga készít szemléltető anyagokat. Amikor azonban egy, a dátumokat összekeverő 56-os hőst kiigazít, az felháborodottan hagyja ott. Jakab akkor már az ő vélt bosszújától is szorong. Ráadásul szűkös a lakás, kéne még egy kocsi, s főleg „minőségi idő” a családra. A beszorított létet, az egymás mellett élést kevésből is hitelesen vázolja a rendező. De amíg meg nem jelenik egy napilap címoldata, hogy „Kokárdát viselt az érettségiző, s megbuktatták”, addig nem is sejti a tanár, hogy a bukás miatt is baja lehet.

Felkeresi Ábelt a lakásán, de az nincs otthon. A szülők feszülten, de udvariasan betessékelik, leültetik. Mialatt az anya kávéfőz, a két férfi egykettőre egymásnak esik, s rövid úton jutnak el a miniszterelnök minősítéséhez. Nincs közös nyelv, mindegyik csak a sajátját beszéli, de azt nagy hangerővel. Valóság- és igazságtöredékeket vágnak egymás fejéhez. Ebben jottányit sem lépünk előre. Igaz, a film az okokat nem vizsgálja, csak bemutatja, hogy milyenek vagyunk.

Az újságíró lány, aki szenzációt lát a témában s szívósan nyomoz utána, Erdélyből települt át s még csak szokja a pesti médiavilágot. Korrekt, mindenkit megkeres, megkérdez. Más kérdés, hogy a tanárok nem nyilatkozhatnak a tankerület engedélye nélkül. Ábellel is beszélget. A címet végül a főszerkesztő adja a cikknek, s mint tudjuk, ez olyan, mint az utolsó vágás joga. A cím, különösen napilapban mindent visz. A vezércikk nyomán felfedezik a lányt, s azonnal a konzervatív sajtó fontos orgánumához kerül.

Ábel is csodálkozik, hiszen ő ezt így nem mondta, ráadásul imádottja kíméletlenül rátámad, hogy hogy lehet ilyen sunyi, hogy vehet ebben részt, s megfenyegeti, hogy még azt is letagadja, hogy valaha ismertte. A két fiatal veszekedése a film egyik bravúros jelenete, de a tónusát nem tudnám visszaadni, mert nem tűri a nyomdafestéket.

A cikk hatására az apa felkeresi a tankerületet, hogy hátha van valami kiskapu. (Sokáig hittük, hogy az állandó kiskapuk a Kádár rendszer jellemzői, de ma már tudjuk, hogy minden rendszernek vannak kiskapui. Sőt, nagykapui is.) A tankerület rendkívüli esetnek minősíti Ábel érettségijét és lehetőséget ad az ismételésre pár napon belül. Ráadásul az esemény sajtónyilvános. Ábel cseppet sem örül a fordulatnak, sőt, szinte idegrohamot kap. Az adott nap reggelén azonban mégis megjelenik az iskolában, kihúzza a tételt, majd kísértal a teremből.

Augusztus végén látjuk legközelebb, a Balatonnál. Barátaival éjszakai fürdőzésre készülnek, egy parti luxusvilla medencéjében. A tulaj azonban rajtakapja őket s menekülni kell. Ábel észreveszi, hogy a kert nyitott a Balaton felé. A srácok futnak a vízben, végül már csak Ábelt látjuk, hosszan, mint a *Négyszáz csapás* hőstét a tengerben.

Reisz Gábor előző két filmjében is fel-felvillantak a családtagok és barátok közötti politikai ellentétek, s azok szőnyeg alá söprése, de ott csak a filmek mellékes motívumai voltak. Itt már nem egy ember, hanem egy társadalmi réteg, az értelmiség magán- és közérzetéről van szó. A film nagyon erőteljes összecsapásai – tanár és apa, fiú és lány, igazgató és tanár között – Dárday István és Szalai Györgyi *Átváltozás* című filmjét idézték meg bennem, amely az 1980-as évek elején mutatott rá, hogy a fiatal művészértelmiség, amely elvileg az etatizmus ellenében akart fórumhoz jutni, mennyire nem volt képes gondolatilag, nyelvével artikulálni politikai, művészi érdekeit. Folyton ordítottak, személyeskedtek, épphogy csak nem pofozkodtak. Eltelt négy évtized, összedől a kétpólusú világrend, szinte ajándékba kaptuk a demokráciát, s az emberek ma ugyanúgy dadogva beszélnek, ha beszélnek egyáltalán a *homo politicus* nyelvét. Talán mert rendszerváltás ide vagy oda, ma is foglalkozás és monopólium a politika. Ebben jöttányit sem léptünk előre. Talán mert a demokráciába nem lehet beleülni. Azért harcolni kell, azt tanulni kell, esetleg nyírni négyszáz évig, mint az angol gyepet. Valójában a film az okokra nem tér ki, csak bemutatja, hogy milyenek vagyunk, mennyire fogyatékosok is politikailag. Az *Átváltozás* nem véletlenül jutott eszembe, hiszen Reisz Gábor filmje kivitelezésében is sokban hasonlít a Budapesti Iskola filmjeire. Gátlátalanul szabadon bánik a film eszközeivel, színészeit keveri az amatőrökkel. De a színészek olyan mesterkéletlenek, annyira civilnek hatnak, hogy Reisz Gábor valamit nagyon tud. Dialógírókat sem igen használ, a párbeszédet a színészek a jelenetek hevében rögtönzik, utánozhatatlanul hitelesre. Mint előző filmjeiben, itt sem mond le a komikum és a szatíra esetenkénti használatáról, de azért nem röhögjük halálra magunkat, könnyedsége ellenére ez egy dráma.

A Bartók és Kodály kórusműveire építkező csodálatos zene egyszerre emeli a filmet a „rögvalótól”, másrészt érzelmileg nagyon erős hatással van a nézőre. A rendező feltehetőleg azért választott olyan zenéket, melyeket minden magyar ismer, hogy ily módon is jelezze: abszurd és méltatlan ez a kettészakadtság, a diskurzusra való képtelenség.

Már több mint egy hónapja, hogy bemutatták a filmet s még mindig sokan nézik a mozikban. Jó lenne, ha a magyar filmipar pénzosztóiban is tudatosulna, hogy van igény a magyar társadalmat hitelesen ábrázoló mozgóképekre.

(*Magyarázat mindenre*. Magyar játékfilm, 2023, rendezte Reisz Gábor.)

SZERZŐINK

BÁGER GUSZTÁV (Csörötnek, 1938) közgazdász, a közgazdaságtudomány kandidátusa (1971), habilitált (2000), az Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézete főigazgatója, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem egyetemi tanára, 2015. július 7-től a Monetáris Tanács tagja, 2021-től az MNB elnökének főtanácsadója. A Robert Triffin International (RTI) tagja. József Attila-díjas költő.

BERZEVICZY KLÁRA (1975, Budapest) germanista, történész. Egyetemi docens a PPKE BTK Germanisztika Tanszékén és a PPKE BTK Közép-Európa Intézetének vezetője. Főbb kutatási területei a német-magyar művelődéstörténeti kapcsolatok, magyarországi német kéziratosság, német útleírások, cipszerek (szepesi szászok) irodalma és története.

ELEK TIBOR (1962, Nyíregyháza) irodalomtörténész, kritikus, főszerkesztő, színműgyártó.

FILEP TAMÁS GUSZTÁV (1961, Budapest) történész, a HUN-REN TK Kisebbség-kutató Intézet munkatársa.

GECSE GÉZA (1962, Leningrád) történész, újságíró. Budapesten, az ELTE-n végzett történelem-rosz szakon 1986-ban. 1986 és 1989 között a Magyar Tudományos Akadémia tudományos továbbképzési ösztöndíjasa történelemből. 1990-2019 között az ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszékén tanított. 1989 és 2014 között a Magyar Rádió, illetve az MTVA munkatársa. A Károli Gáspár Református Egyetem óraadó tanára, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Oroszország Története Kutatóműhely tagja.

GUITMAN BARNABÁS (1977, Szombathely) történelem-latin szakos bölcsész (PPKE BTK). 2002-től oktat a PPKE BTK Történettudományi Intézetében.

JESZENSZKY GÉZA (1941, Budapest) történész, egyetemi magántanár (Budapesti Corvinus Egyetem). 1976 óta hazai és külföldi egyetemeken tanított a nemzetközi kapcsolatok és a külpolitika témakörében. A rendszerváltozás után külügyminiszter (1990–1994), országgyűlési képviselő (1994–1996 MDF, 1996–1998 MDNP). Magyarország nagykövete az Egyesült Államokban (1998–2002), a Norvég Királyságban és az Izlandi Köztársaságban (2011–2014).

JUHÁSZ ELŐD (1938, Budapest,) zene-történész (Zeneakadémia, 1961). Az ELTE filozófia-esztétika szakán szerzett doktortúst (1974); a Magyar Rádió, a Magyar Televízió, a Hír Tv, jelenleg a Katolikus Rádió külsős munkatársa. Portréműsorok készítése mellett legismertebb sorozata a TV-ben a Zenebutik-Zenehíd, a rádiókban pedig a Zeneközelben. Számos könyv írója (többek között: Gershwinről, Bernsteinről, Kocsis Zoltánról). F. d.: Magyar Köztársasági Érdemrend Lovagkeresztje (2000).

KIMMEL MÁTÉ (1998, Esztergomban) 2022 óta a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történettudományi Doktori Iskola hallgatója. A BA és MA képzéseket ugyanitt végezte 2017 és 2020, valamint 2020 és 2022 között. Kutatási területe a magyar vidék, rurális régiók és a parasztság története a 20. században. Disszertációja témája a tanyavilág 1945 utáni felszámolása és úgynevezett „közégesítése”. Jelenleg a Munka, tár-

sadalom és politika: munkahelyi kultúrák a szocializmus magyar modelljében, összehasonlító elemzés Lendület kutatócsoport munkatársa, valamint a BTK-NEB Vidéktörténeti Témacsoportjában végez kutatásokat a tanyasi gazdaságokkal és társadalommal kapcsolatban.

KODOLÁNYI GYULA (1942, Budapest) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992–2017 között a Magyar Szemle, 2010–2020 között a Hungarian Review főszerkesztője.

LŐKÖS PÉTER (1966, Eger) irodalomtörténész, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK Germanisztika Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Kutatási területei: német nyelvű irodalmak története, német-magyar irodalmi, művelődéstörténeti kapcsolatok.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS (1974, Budapest) történész, kutatási területei Mindszenty József hercegprímás 1956-os helyzete, közjogi szerepe, politikai krédója, illetve Molnár Tamás pályarajza és filozófiája. PhD fokozatát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, eredményeit önálló kötetekben, tanul-

mányokban publikálta (eszmetörténet, politikai filozófia, politikatörténet, eseménytörténet). A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpontjának volt ösztöndíjas kutatója, a Metropolitan Egyetemen, a PPKE-n, és az Óbudai Egyetemen oktatott.

POGRÁNYI LOVAS MIKLÓS (1981, Budapest) Katolikus, nő, öt gyermek édesapja. Doktori abszolutóriummal rendelkező filozófia szakos bölcseész, egyetemi oktató. Kutatási területe a kultúraelmélet, a konzervativizmus és az életvédelem. Tanulmányai, esszéi jelentek meg a Magyar Szemle, a Kommentár, a Valóság, a Polgári Szemle, a Vallástudományi Szemle és a Mandiner hasábjain. Különös figyelmet szentel T. S. Eliot, Christopher Dawson és Russell Kirk munkásságának.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárád) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

VÁSÁRY TAMÁS (1933, Debrecen) a Nemzet Művésze címmel kitüntetett, Kossuth-díjas magyar zongoraművész, karmester.

VIZKELETY ANDRÁS (1931, Tata) Széchenyi-díjas magyar irodalomtörténész, filológus, középkorkutató, egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja. A középkori német és latin nyelvű kéziratok neves kutatója.

MISKOLCZY AMBRUS
*Román nemzetgyűlés
Gyulafehérvárott*

1918. december 1.

MAGYAR SZEMLE FÜZETEK

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.